

Azərbaycan Hüquq Jurnalı

№1-2025

ISSN 1810-9055 (çap üçün / print)

ISSN 3079-8973 (elektron / online)

DOI: 10.61638/AZLAWJL

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor: *H.e.d., prof.* Əmir Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
al.amir.ibr@gmail.com; amir.aliyev@bsu.edu.az

Baş redaktorun müavini: *H.ü.f.d.* Pərvanə Bayramova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
parvana_bairamova@hotmail.com

Redaksiya Heyətinin sədri: *H.e.d.* Turqay Hüseynov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
turguy1973@gmail.com

Redaksiya Heyətinin üzvləri:

H.e.d., prof., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Məsumə Məlikova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
ahmedova.hulya@bk.ru

H.e.d., prof. Rüstəm Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
rustam-56@mail.ru

H.e.d. Nizami Səfərov, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Bakı, Azərbaycan Respublikası
safarnizi@gmail.com

H.e.d., prof. Kamil Səlimov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
bsu.kamil.salimov@mail.ru

H.e.d., prof. Şəhla Səmədova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
shahlats@mail.ru

H.e.d., prof. Mayis Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
aliyev.mayis@mail.ru

H.e.d., prof. Firuzə Abbasova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
firuza.abbasova@gmail.com

H.ü.f.d., prof. Ziyafət Əsgərov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
ziyafat.asgerov@meclis.gov.az

H.ü.f.d., dos. Zaur Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
alievzh@gmail.com

H.ü.f.d., dos. Şükür Yusifov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
shukuryusifov@gmail.com

H.ü.f.d., dos. Əlizadə Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
elizade.memmedov@mail.ru

H.ü.f.d., dos. Əsmər Əliyeva, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
asmer_1985@yahoo.com

H.e.d., prof. Fəthi Gedikli, İstanbul Universiteti, İstanbul, Türkiyə Cümhuriyyəti
fgedikli@istanbul.edu.tr

H.e.d., prof. Cavid Abdullazadə, Ankara Universiteti, Ankara, Türkiyə Cümhuriyyəti
cavidabdullahzade@hotmail.com

H.e.d., prof. Adel Abdullin, Kazan Federal Universiteti, Kazan, Rusiya Federasiyası adelabdoulline@yandex.ru

H.e.d., prof. Viktoriya Romanova, Musin Enerji Hüququ və Müasir Hüquq Elmi Mərkəzi, Moskva, Rusiya Federasiyası musinlc@musinlc.ru

H.ü.f.d., dos. Elvin Teymurov, Moskva Dövlət Hüquq Universitetinin Ali Hüquq Məktəbi, Moskva, Rusiya Federasiyası esteymurov@gmail.com

H.ü.f.d., prof. Yuri Boşitskiy, Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Hüquq Universiteti, Kiyev, Ukrayna Respublikası rector@kul.kiev.ua

H.e.d., prof. Oleksandr Merejko, Ukrayna Ali Radası, Kiyev, Ukrayna Respublikası amerezhko@yahoo.com

H.e.d., prof. Azər Əliyev, Martin Luther Halle-Wittenberg Universiteti, Halle, Almaniya Federativ Respublikası azar.aliyev@jura.uni-halle.de

H.e.d., prof. Tomas Davilius, Vilnüs Universitetinin Hüquq fakültəsi, Vilnüs, Litva Respublikası tomas.davulis@tf.vu.lt

H.ü.f.d. Tamar Zarandia, Tbilisi Dövlət Universiteti, Tbilisi, Gürcüstan Respublikası tamar.zarandia@tsu.ge

H.e.d., prof. Daulet Baydeldinov, Əl-Fərabi adına Qazax Milli Universiteti, Almatı, Qazaxıstan Respublikası baideldinovd@gmail.com

H.ü.f.d. Thomas Glassman, Sinsinnati Universiteti, Ohayo, ABŞ thos.glassman@gmail.com

Məsul katib:

H.ü.f.d. Şahin Məmmədrzalı, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası memmedrzali@gmail.com

Bu jurnal 2002-2012-ci illər ərzində gənc alim Elçin Qarabalovun redaktorluğu altında dərc edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. 2018-ci ildən jurnalın fəaliyyəti Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin təşəbbüsü ilə davam etdirilir. Məqsəd Azərbaycan hüquq elminin inkişafına töhfə vermək və onun beynəlxalq müstəvidə tanınmasına nail olmaqdır.

©Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, 2025

EDITORIAL BOARD:

Editor-in-Chief:	<i>Doctor of Laws (DoL), prof.</i> Amir Aliyev, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan al.amir.ibr@gmail.com; amir.aliyev@bsu.edu.az
Deputy editor-in-Chief:	<i>PhD</i> Parvana Bayramova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan parvana_bairamova@hotmail.com
Chairman of the Editorial Board:	<i>DoL</i> Turgay Huseynov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan turguy1973@gmail.com

The Editorial Staff:

<i>DoL, prof., corresponding member of Azerbaijan National Academy of Sciences</i> Masuma Malikova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	ahmedova.hulya@bk.ru
<i>DoL, prof.</i> Rustam Mammadov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	rustam-56@mail.ru
<i>DoL</i> Nizami Safarov, the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan, Baku, the Republic of Azerbaijan	safarnizi@gmail.com
<i>DoL, prof.</i> Kamil Salimov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	bsu.kamil.salimov@mail.ru
<i>DoL, prof.</i> Shahla Samedova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	shahlats@mail.ru
<i>DoL, prof.</i> Mais Aliyev, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	aliyev.mayis@mail.ru
<i>DoL, prof.</i> Firuza Abbasova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	firuza.abbasova@gmail.com
<i>PhD, prof.</i> Ziyafat Asgarov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	ziyafat.asgerov@meclis.gov.az
<i>PhD, Assoc. prof.</i> Zaur Aliyev, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	alievzh@gmail.com
<i>PhD, Assoc. prof.</i> Shukur Yusifov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	shukuryusifov@gmail.com
<i>PhD, Assoc. prof.</i> Alizade Mammadov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	elizade.memmedov@mail.ru
<i>PhD, Assoc. prof.</i> Asmar Aliyeva, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	asmer_1985@yahoo.com
<i>DoL, prof.</i> Fethi Gedikli, Istanbul University, Istanbul, the Republic of Turkiye	fgedikli@istanbul.edu.tr
<i>DoL, prof.</i> Javid Abdullazadeh, Ankara	cavidabdullahzade@hotmail.com

University, Ankara, the Republic of Turkiye	
<i>DoL, prof.</i> Adel Abdullin, Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation	adelabdouline@yandex.ru
<i>DoL, prof.</i> Victoria Romanova, Musin Energy Law and Modern Legal Science Center, Moscow, Russian Federation	musinlc@musinlc.ru
<i>PhD, Assoc. prof.</i> Elvin Teymurov, Law Faculty of Moscow State Law University, Moscow, Russian Federation	esteymurov@gmail.com
<i>PhD, prof.</i> Yurii Boshytskyi, Law University of National Academy of Sciences, Kyiv, the Republic of Ukraine	rector@kul.kiev.ua
<i>DoL, prof.</i> Oleksandr Merezhko, Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, the Republic of Ukraine	amerezhko@yahoo.com
<i>DoL, prof.</i> Azer Aliyev, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Halle, the Federal Republic of Germany	azar.aliyev@jura.uni-halle.de
<i>DoL, prof.</i> Thomas Davilius, Law Faculty of Vilnius University, Vilnius, the Republic of Lithuania	tomas.davulis@tf.vu.lt
<i>PhD</i> Tamar Zarandia, Tbilisi State University, Tbilisi, the Republic of Georgia	tamar.zarandia@tsu.ge
<i>DoL, prof.</i> Daulet Baydeldinov, Kazakh Al-Farabi National University, Almaty, the Republic of Kazakhstan	baideldinovd@gmail.com
<i>PhD</i> Thomas Glassman, Cincinnati University, Ohio, the USA	thos.glassman@gmail.com

Executive Secretary:

PhD Shahin Mammadzali, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan
memmedrzali@gmail.com

This journal was published between 2002 and 2012 under the editorship of young scholar Elchin Qarabalov and was included in the list of periodic scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of scientific results. Since 2018, the journal's activities have been continued at the initiative of the Faculty of Law of Baku State University. The goal is to contribute to the development of legal science in Azerbaijan and to achieve its recognition on an international level.

©Baku State University, Faculty of Law, 2025

MÜNDƏRİCAT

MÜLKİ HÜQUQ

ASİF QƏDİROV

MÜLKİ HÜQUQDA KOMPENSASIYA İNSTİTUTU: ANLAYIŞI, MAHİYYƏTİ, KONSTITUSİON-HÜQUQİ TƏHLİLİ VƏ KOMPENSASIYA ÖHDƏLİYİNİN YARANMASI ŞƏRTLƏRİ 8

VENERA ŞAYDULLİNA

MÜSTƏQİL DÖVLƏTLƏR BİRLİYİ ÖLKƏLƏRİNDƏ VİRTUAL AKTİVLƏRİN DÖVRİYYƏSİNİN MÜLKİ-HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 27

PROSESSUAL HÜQUQ

SƏBİNƏ ƏZİZOVA

MÜLKİ MƏHKƏMƏ İCRAATINDA YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN İŞTİRAKİ MƏSƏLƏLƏRİ 45

KƏNAN İSMAYİLOV

ŞÜBHƏLİ ŞƏXSİN TUTULMADAN DƏRHAL SONRA XƏBƏR VERMƏSİ HÜQUQU-MÜDAFİƏNİN ZƏRURİ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ 59

AVROPA HÜQUQU

SİMA SÜLEYMANLI

AVROPA İTTİFAQI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ MƏDƏNİ İRS OBYEKTlərİNİN QANUNSUZ DÖVRİYYƏSİNƏ QARŞI REGIONAL ƏMƏKDAŞLIĞIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ 75

KONSTITUSİYA HÜQUQU

SÜMBÜL TURABOVA

HÜQUQİ AKTLARIN QANUNVERİCİLİK AKTLARINA UYGUNLUĞUNA DAİR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİNİN NORMATİV XARAKTERLİ AKTLARI 90

İNFORMASIYA HÜQUQU

VƏDİYƏ ƏLƏKBƏRZADƏ

BEYNƏLXALQ HÜQUQ KONTEKSTİNDƏ SÜNİ İNTELLEKT-İNSAN HÜQUQLARI VƏ HÜQUQİ HESABATLILIQ ÇAĞIRIŞLARI 104

CONTENT

CIVIL LAW

ASIF GADIROV

THE CONCEPT OF COMPENSATION IN CIVIL LAW: MEANING, ESSENCE, CONSTITUTIONAL-LEGAL ANALYSIS AND CONDITIONS FOR THE CREATION OF THE INDEMNITY OBLIGATION 8

VENERA SHAIDULLINA

COMPARATIVE ANALYSIS OF CIVIL LAW REGULATION OF THE CIRCULATION OF VIRTUAL ASSETS IN THE COUNTRIES OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES 27

PROCEDURAL LAW

SABINA AZIZOVA

ISSUES OF PARTICIPATION OF MINORS IN THE CIVIL PROCESS ... 45

KANAN ISMAYILOV

THE RIGHT OF A SUSPECT TO NOTIFY IMMEDIATELY AFTER DETENTION - AS AN ESSENTIAL COMPONENT OF THE RIGHT TO DEFENSE 59

EUROPEAN LAW

SIMA SULEYMANLI

PECULIARITIES OF REGIONAL COOPERATION AGAINST ILLICIT TRAFFICKING OF CULTURAL HERITAGE OBJECTS WITHIN THE EUROPEAN UNION 75

CONSTITUTIONAL LAW

SUMBUL TURABOVA

NORMATIVE ACTS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN ON COMPLIANCE OF LEGAL ACTS WITH LEGISLATIVE ACTS 90

INFORMATION LAW

VADIYA ALAKBARZADEH

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW: CHALLENGES TO HUMAN RIGHTS AND LEGAL ACCOUNTABILITY 104

MÜLKİ HÜQUQ

MÜLKİ HÜQUQDA KOMPENSASIYA İNSTİTUTU: ANLAYIŞI, MAHİYYƏTİ, KONSTITUSION-HÜQUQİ TƏHLİLİ VƏ KOMPENSASIYA ÖHDƏLİYİNİN YARANMASI ŞƏRTLƏRİ

ASİF QƏDİROV*

Annotasiya

İctimai həyatda yaranan münasibətlərin tənzimləyicisi və insanların mənafelərinin qoruyucusu olan hüquq bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Hüquq qaydasının icazə vermədiyi hərəkət (hərəkətsizlik) nəticəsində bir başqasının zərərə uğramasına səbəb olan şəxslər bu zərəri kompensasiya etmək öhdəliyini daşıyırlar. Hazırkı məqalədə də müəllif tərəfindən mülki hüquqda kompensasiya institutu araşdırılmış, onun anlayışı və mahiyyəti izah olunmuş və konstitusion-hüquqi təhlili aparılmışdır. Müəllif kompensasiya institutunun hansı funksiyaları daşdığını göstərmiş, onların təhlilini həyata keçirmişdir. Eyni zamanda müəllif tərəfindən kompensasiya öhdəliyinin yaranması şərtləri ümumi şəkildə şərh edilmişdir. Müəllif kompensasiya öhdəliyinin yaranması üçün 3 mütləq şərt olduğunu müəyyən etmişdir. Bu zaman müəllif, qanunvericilik normalarına istinad etməklə kifayətlənməmiş, nəzəri ədəbiyyatları da təhlil etmişdir. Yekun olaraq, müəllif tərəfindən mövzu ilə bağlı bir sıra nəticələr əldə olunmuş və qanunvericiliyə düzəlişlərin edilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür. Müəllif Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21-ci maddəsi ilə bağlı düzəliş təkliflərini irəli sürərkən mənəvi zərər və onun hesablanması məsələlərinə də toxunmuşdur.

Açar sözlər: kompensasiya, ziyan, zərər, öhdəlik, kompensasiya şərtləri, mənəvi zərər, müqavilə, qanunvericilik, səbəbli əlaqə, konstitusion-hüquqi təhlil.

I. Giriş

Hüququn funksiyalarının təsnifləşdirilməsi hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən aparılsa da, bu təsnifatlar hüququn digər sahələrinin də inkişafına təkan verir və onun tənzimləmə predmetinin hədlərini müəyyən edir.

Hüququn funksiyaları içərisində xüsusi yeri tutan kompensasiya funksiyası hüquqi fəaliyyətin mühüm istiqamətidir. Onda hüququn sosial ədalətin bərpəedicisi kimi çox əhəmiyyətli xüsusiyyəti əks olunmuşdur.

Ona görə də hüququn kompensasiya funksiyası onun bərpəediciliyi ilə sıx bağlıdır. Hüquq ədəbiyyatında bu səbəbdən onları çox vaxt eyniləşdirirlər. Bununla belə, onlar oxşar funksiyalar deyil. Fərqlər, ilk növbədə, realizasiyanın

* Hüquq elmləri doktoru / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / email: asif.qadirov.71@mail.ru

forma, metod və hüquqi nəticələrindədir. Onları fərqləndirmədə mühüm rol bu təsir istiqamətlərinin hüquqi əsasları oynayır, hərgah ayrı-ayrı hallarda onlar eyni səbəblərə malik olur. Məsələn, qanunsuz işdən çıxarılma zamanı bərpaedici və kompensasiya funksiyalarının gerçəkləşdirilməsi müşahidə olunur: işə bərpa olunma və buraxılmış iş günlərinə görə kompensasiya verilir [13, s. 159].

Kompensasiya və bərpaedici funksiyalar arasında fərqlər əksər vaxt mülki qanunvericilikdə üzə çıxır. Mülki hüquq vətəndaşın ləyaqət və şərəfini qoruyaraq təqsirli tərəfi mənəvi zərəri təzminatla ödəməyə məcbur edir və s.

Beləliklə, kompensasiya funksiyası hüququn müxtəlif sahələrinə xasdır. O, vətəndaşlar və hüquqi şəxslər arasında münasibətlərin tənzimlənməsində, habelə hüquq subyektlərinin maraqlarının, ictimai münasibətlərin sabitliyinin harmonikliyindən ötrü mühüm alət rolunu yerinə yetirir.

Mülki hüququn əsas funksiyalarından biri kimi kompensasiya, pozulmuş hüquqların bərpası vasitəsilə hüquqi tarazlığın bərpa olunmasına xidmət edir. Bu funksiya hüququn ümumi məqsədi ilə - cəmiyyətdə hüquqi ədalətin təmin olunması ilə - sıx bağlıdır. Kompensasiya anlayışının əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, şəxsin qarşılaşdığı maddi zərər aradan qaldırılsın və onun hüququ pozulmamışdan əvvəlki vəziyyəti mümkün qədər bərpa olunsun. Zərərin meydana gəlməsi səbəbləri müxtəlif olsa da, lakin onların əksəriyyəti hüquqazidd hərəkətlərlə, məsələn, əmlakın qəsdən və ya ehtiyatsızlıqla məhv edilməsi, zədələnməsi və ya fiziki şəxsin sağlamlığına zərər vurulması ilə bağlıdır. Bu kimi hallarda zərərin ödənilməsi, əsasən, delikt xarakterli münasibətlərdən və ya əsassız varlanma faktlarından irəli gəlir [1, s. 80].

Mülki hüquqda kompensasiya funksiyası müxtəlif hüquqi normalarda dəqiq şəkildə özünü təzahür edir. Bu funksiyanın tətbiq olunduğu nümunələrdən biri də beh institutudur. Beh, sadəcə ilkin ödənilmə mənasında nəzərdən keçirilmir, həmçinin münasibət iştirakçılarından birinin müqavilə üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi halda qarşı tərəfin maraq və mənafeələrinin müdafiə olunmasına xidmət edir. Bu kimi vəziyyətlərdə müqaviləni pozan tərəf, digər tərəfə behin məbləğini nəzərə almaqla vurulan zərərin əvəzini ödəməlidir. Bu yanaşma, Mülki Məcəllənin 492.2-ci maddəsində öz əksini tapmışdır.

Müasir dövrdə genişlənən iqtisadi və ticarət münasibətlərini nəzərə alsaq, mülki qanunvericiliyin işlənmə tezliyinin də artdığını söyləmək mümkündür. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, mülki məhkəmə icraatında iddiaçıların əksər hallarda tələbləri vurulmuş zərərin aradan qaldırılması ilə bağlı olur. Məhz bu kimi hallar mülki qanunvericilikdə kompensasiya institutunu tənzimləyən normaların daim dəyişən zamanın tələblərinə uyğunlaşdırılaraq təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Bu isə mülki hüquqda kompensasiya institutunun mahiyyətinin araşdırılmasının elmi və təcrübi baxımdan aktual və əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

II. Kompensasiya institutu: anlayışı, mahiyyəti və konstitusion-hüquqi təhlili

Hüquq ensiklopediyalarında kompensasiyaya verilən anlayış belədir ki, kompensasiya mülki hüquqda öhdəliklərin dayandırılması üsullarından biridir [9, s. 614]. Lakin, fikrimizcə, bu anlayış mülki hüquqda istifadə olunan kompensasiya terminin məzmununu doğru əhatə etmir. Buna görə də, fikrimizcə, kompensasiyaya aşağıdakı formada anlayış verilməsi daha məqsədmüvafiqdir: kompensasiya vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi yolu ilə mülki hüquqi məsuliyyətin tətbiq edilmə formalarından biridir. Mülki hüquqi məsuliyyətin tətbiq edilməsinin digər formalarına misal olaraq isə, ilkin vəziyyətin bərpa olunması və ya müqavilənin icrasından imtina edilməsi kimi tədbirləri göstərə bilərik. Lakin bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, mülki hüquqi məsuliyyətin tətbiqi forması olan kompensasiya həm müstəqil olaraq, həm də digər formalarla birlikdə tətbiq oluna bilər. Mülki Məcəllənin 587.2.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, satılmış əşyanın keyfiyyəti ilə əlaqədar mühüm çatışmazlıqlar müəyyən edilməsi ilə alıcının bəzi alternativ hüquqlarının meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu kimi qüsurlar - məsələn, aradan qaldırılması mümkün olmayan, çox baha başa gələn, çox zaman alan və ya davamlı olaraq meydana çıxan qüsurlar - əşyanın istifadəyə yararlılığını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu kimi hallarda alıcı alqı-satqı müqaviləsindən imtina etmək və əşya üçün ödədiyi məbləğin geri qaytarılmasını tələb etmək hüququna malik olur. Bu norma, alıcının pozulmuş hüquqlarının kompensasiya olunmasına və onun maraqlarının qorunmasına xidmət edir.

Kompensasiyaya, həm də belə anlayış vermək olar ki, o, bir şəxsin hüquqazidd və təqsirli hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində başqasına vurduğu maddi və ya mənəvi zərəri aradan qaldırması üçün yerinə yetirməli olduğu vəzifədir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsi 31 may 2002-ci il tarixli Qərarında qeyd etmişdir ki, hüquq pozuntusu yalnız fərdi nəticələr deyil, həmçinin cəmiyyət üçün də mənfi nəticələr meydana gətirir. Belə hallar ictimai münasibətlərə zərər vuraraq mövcud ümumi hüquqi balansın pozulmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan də zərər anlayışı həm hüquqi, həm də sosial məzmun daşıyır. Hüquq pozuntusu nəticəsində şəxsin və ya hüquqi şəxsin subyektiv hüquqları pozulur, lakin mülki hüquqda bu hadisə yalnız fərdi məsələ kimi deyil, daha geniş - yəni qanunla müdafiə edilən ümumi hüquqi tələblərin pozulması kimi də dəyərləndirilir [23]. Bu, zərərin cəmiyyət üçün əhəmiyyətini və onun hüquqi tənzimləməyə ehtiyacını bir daha nümayiş etdirir. Bu baxımdan kompensasiya da sözügedən pozulmuş hüquqların bərpa olunmasına yönəlir.

Kompensasiya institutu da hüququn digər institutları kimi özünün konstitusion hüquqi əsaslarına malikdir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, kompensasiyanın tələb edilməsi üçün ən önəmli norma Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsində təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının inzibati qaydada və

məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir [20]. Məhz bu cür təminatdan irəli gələrək hər kəs ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi tələbi ilə məhkəmədə iddia qaldıra bilər. Bundan başqa, Konstitusiyada kompensasiya xarakterli ödənişləri nəzərdə tutan digər normalardan biri də Konstitusiyanın 29-cu maddəsidir. Həmin maddə mülkiyyət hüququnun, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququnun qanunla qorunmasını nəzərdə tutmaqla yanaşı, həm də IV hissəsində təsbit edir ki, dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər [20]. Həmçinin, mülkiyyətin toxunulmazlığını və dövlət tərəfindən müdafiə olunduğunu nəzərdə tutan Konstitusiyanın 13-cü maddəsi də birbaşa olaraq şəxsin mülkiyyətində olan hər hansı bir predmetə zərər vurulması halında zərərin kompensasiya olunmasının əsası kimi çıxış edə bilər. Təbii ki kompensasiya olunmalı olan zərər heç də hər bir halda şəxsin mülkiyyətinə vurulmuş olmur, bəzi hallarda şəxsin müəyyən iqtisadi, sosial, mədəni və digər hüquqlarından istifadəsinin məhdudlaşdırılması, yaxud qorunan bir sıra hüquqlarının pozulması ilə müşayiət olunan hərəkətlərin törədilməsi də meydana çıxmış mənfi hüquqi nəticənin kompensasiya olunması nəticəsini doğura bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsində şəraf və ləyaqətin müdafiəsinin hüquqi əsasları müəyyən edilməklə, hər kəsin şəraf və ləyaqətinin toxunulmazlığının pozulması halında vurulmuş mənəvi zərəri tələb edə bilməsinə imkan yaradır.

Kompensasiya institutunun mahiyyətinin daha dərinlən anlaşılması üçün onun hansı əsaslardan meydana gəldiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Fikrimizcə, bu əsaslara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Qanundan irəli gələn kompensasiya;
2. Müqavilədən irəli gələn kompensasiya.

Qanundan irəli gələn kompensasiya dedikdə, kompensasiyanın ödənilməsi vəzifəsinin bilavasitə qanundan irəli gəldiyi hallar anlaşılmalıdır. Kompensasiya öhdəliyinin bilavasitə qanundan irəli gəldiyi hallardan biri, Mülki Məcəllənin 1118.1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə istinad etməklə qeyd etmək olar ki, əgər fiziki şəxsə xəsarət yetirilərsə və ya onun sağlamlığı istənilən formada zədələnersə, zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməsi nəzərdə tutulur. Bu kompensasiya kompleks xarakterli tədbirlərin, yəni sadəcə itirilmiş qazanc və ya gəliri deyil, həm də müalicə ilə əlaqədar çəkilmiş əlavə xərcləri - məsələn, dərmanlar, əlavə qidalanma, protezlər, sanatoriya-kurort müalicəsi, başqasının daimi qulluq göstərməsi və xüsusi nəqliyyat vasitələrinin alınması kimi xərcləri də əhatə edir. Lakin bu xərclərin əvəzinin ödənilməsi üçün şərt ondan ibarətdir ki, zərərçəkənin bu yardımlara həqiqi ehtiyacı olsun və həmin yardımları dövlət və ya digər qurumlar tərəfindən əvəzsiz almaq hüququna malik olmasın. Mülki Məcəllənin “Fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi” adlanan 60-cı fəslindən də aydın olur ki,

bu halda zərərin kompensasiya edilməsi bilavasitə qanunun özündən irəli gəlir və tərəflər arasında müqavilənin olması önəmli deyildir.

Müqavilədən irəli gələn kompensasiya isə mülki qanunvericiliyin dispoitivlik prinsipinə geniş yer verməsi səbəbindən tərəflərin müqavilə üzrə müəyyənləşdirdiyi halları nəzərdə tutur. Mülki Məcəllənin 443.7-ci maddəsinə əsasən, əgər müqavilədə və ya qanunda başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, borclu yalnız onun qəsdən və ya ehtiyatsız davranışı nəticəsində digər tərəfə vurulan zərəre görə məsuliyyət daşıyır [19]. Yəni zərərin ödənilməsi öhdəliyi yalnız borclunun təqsiri - ya bilərəkdən, ya da ehtiyatsızlıq səbəbindən törədilmiş hərəkətləri olduğu hallarda meydana çıxır. Gördüyümüz kimi, öhdəlikdə (yəni müqavilədə) kompensasiyanın ödənilməsi vəzifəsi üçün ayrı qayda nəzərdə tutula bilər və bu halda müqavilədən irəli gələn kompensasiyadan danışılacaqdır.

Kompensasiyanın mahiyyətini daha yaxşı anlamaq üçün onun funksiyalarının nələrəndən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək gərəkdir. Həmin funksiyalara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Bərpaedici funksiya. Bu funksiya görə, kompensasiya maddi və ya mənəvi zərərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənir. Zərərchəkənin real zərər və əldən çıxmış faydasının tamamilə və ya qismən bərpa edilməsi, zərərchəkənin yaşama sevincinin azalmasının qarşısı alınaraq qismən də olsa, iztirabının aradan qaldırılması təmin edilməyə çalışır. Əslində, sırf bu funksiya görə, mənəvi zərər də maddi təzminatın əldə edilməsi kimi bir xüsusiyyətə sahib olur. Bu funksiya əsasən, maddi zərər ilə mənəvi zərər arasında paralellik qurulması cəhdləri müşahidə olunur. Yəni bu funksiya yola çıxsaq, mənəvi zərərin də sanki maddi zərər kimi qiymətləndirildiyini düşünə bilərik. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mənəvi zərər texniki baxımdan zərər deyildir və pozulmuş dəyərlər baxımından onun kompensasiya edilməsi məqsədi maddi zərərdən fərqlənir. Ümumiyyətlə, bu funksiya çərçivəsində qiymətləndirdikdə kompensasiyanın ədalətin bərpa edilməsinə də yönəldiyini qeyd etmək mümkündür [4, s. 26]. Belə ki, şəxsin əməllərinin nəticələrinə görə məsuliyyət daşmasını nəzərdə tutan ədalət ideyasına görə, zərərvuran şəxsin zərərchəkmiş şəxsin zərərinə bərpa etməsi normal bir nəticədir. Qitə Avropası hüququnun da əsaslandığı bu cür bərpaedici ədalət fərdlər arasındakı əlaqələrdə bərabərliyi və mənəfe tarazılığını əsas götürür [12, s. 1447].

2. Məmnunedici funksiya. Bu funksiya daha çox özünü mənəvi zərərin kompensasiyası hallarında göstərir. Belə demək mümkündürsə, onun məqsədi odur ki, zərərchəkənin çəkdiyi ruhi və fiziki acını ödənilən kompensasiya vasitəsilə aradan qaldırsın və ya azaltmağa çalışsın. Maddi zərərlə bağlı hallarda isə bu funksiya tələb edir ki, zərərchəkənə vurulmuş zərər aradan qaldırılaraq onun pozulmuş hüquqları bərpa edilsin. Lakin burda nəzərə almaq lazımdır ki, zərərchəkənin məmnun qalması dedikdə heç də vurulmuş zərər üçün ödənilən kompensasiyanın miqdarının dəymiş zərərin miqdarından çox olması başa düşülməməlidir. Məlumdur ki, Mülki Məcəllənin 21.1-ci maddəsində zərərin

ödənilməsi ilə bağlı ümumi qayda, tələb və şərt aydın formada təsbit olunmuşdur. Həmin müddəaya əsasən, zərərçəkmiş şəxsin qanuni əsaslarla ona vurulmuş bütün zərərin tam şəkildə ödənilməsini tələb etmək hüququ mövcuddur. Ancaq bu hüquq, yalnız o halda tam şəkildə reallaşa bilər ki, qanunvericilikdə və ya tərəflər arasında bağlanmış müqavilədə zərərin yalnız müəyyən hissəsinin ödənilməsi barədə konkret standartlar və şərtlər nəzərdə tutulmamış olsun. Gördüyümüz kimi, kompensasiyanın məmnunedicilik funksiyası olmasına baxmayaraq, bəzi hallarda ödənilən kompensasiyanın miqdarı vurulmuş zərərin miqdarından az ola bilər.

3. Xəbərdaredici funksiya. Bu funksiyadan mülki hüquq ədəbiyyatlarında bəhs edilməsə də, fikrimizcə, kompensasiya ödənilməsinin əsas funksiyalarından biri də məhz xəbərdaredici olmasıdır. Çünki vurulmuş maddi və ya mənəvi zərər məbləğində kompensasiyanın ödənilməsi halı artıq növbəti bu cür hadisələrin baş verməsinin müəyyən qədər qarşısını alır. Belə ki, özünü zərərin əvəzinin ödənilməsi şəklində “cəza” kimi göstərməklə kompensasiya həm zərərverən şəxsi, həm də digər şəxsləri gələcəkdə mülki qanunvericilikdə müəyyən edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsindən boyun qaçırılmasının və ya müqavilə üzrə öhdəliklərini icra etməkdən yayınmanın yenidən mənfi nəticələrə səbəb olacağı barədə xəbərdar edir.

III. Kompensasiya öhdəliyinin yaranması şərtləri

Kompensasiya öhdəliyinin yaranması üçün müəyyən şərtlərin mövcudluğu tələb olunur. Həmin şərtlərə aşağıdakılar aiddir:

1. Mülki qanunvericilikdə müəyyən olunmuş hər hansı vəzifə və ya müqavilə üzrə öhdəlik icra edilməmiş və ya lazımınca icra edilməmiş olmalı, və yaxud mülki qanunvericilik normaları pozulmuş olmalıdır.

2. Mülki qanunvericilikdə müəyyən olunmuş hər hansı vəzifənin və ya müqavilə üzrə öhdəliyin icra edilməməsi və ya lazımınca icra edilməməsi, və yaxud mülki qanunvericilik normalarının pozulması nəticəsində hər hansı şəxs zərərə uğramış olmalıdır.

3. Mülki qanunvericilikdə müəyyən olunmuş vəzifənin və ya müqavilə üzrə öhdəliyin icra edilməməsi və ya lazımınca icra edilməməsi, eləcə də mülki qanunvericilik normalarının pozulması ilə zərərçəkənə vurulmuş zərər arasında səbəbli əlaqə mövcud olmalıdır [15, s. 404-405].

Bu şərtlərin izahına keçməzdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əsasən, kompensasiyanın ödənilməsi üçün hər bir halda bu şərtlərin mövcudluğunu araşdırmağa gərək qalmır. Mülki Məcəllənin 228.2-ci maddəsinə əsasən, yaşayış binasının müəyyən hissəsindən istifadə etmək hüququnun yaranması, icrası və başa çatması, tərəflər arasında bağlanmış və notariat qaydasında təsdiqlənmiş yazılı razılaşma ilə nizamlanır. Əgər bu istifadə etmək hüququna xitam verilməsi bağlı qarşılıqlı razılıq əldə olunmazsa, mülkiyyətçinin məhkəməyə müraciət etmək imkanı yaranır. Bu

halda, həmin hüquqa xitam yalnız istifadə hüququna malik şəxsə həmin əmlak hissəsinin bazar dəyəri həcmində kompensasiya ödənilməsi surəti ilə reallaşdırıla bilər. Göründüyü kimi, qanunverici burada kompensasiyanın verilməsi üçün mütləq hər hansı bir öhdəliyin və ya vəzifənin pozulması və bunun nəticəsində hər hansı şəxsə zərər vurulması əsasını müəyyən etmir. Fikrimizcə, qanunverici burada mülkiyyət hüququnun aliliyinin qorunması tərəfdarı kimi çıxış etməklə yanaşı, həm də ədalət, insaf və məənəviyyət tələblərini də nəzərə alaraq belə bir müddəanı Mülki Məcəlləyə daxil etmişdir. Çünki bu zaman mənzilin dəyərinin müəyyən hissəsinin istifadə hüququ xitam edilən şəxsə verilməsindən deyil, onun əqlabatan müddətdə özünə yaşayış sahəsi əldə edənə kimi zəruri xərclərinin ödənilməsindən söhbət gedə bilər. Məhkəmə təcrübəsində bu qayda əsas götürülür [3, s. 566].

Mülki Məcəllənin 442-ci maddəsi definitiv norma rolunu oynayaraq öhdəliyin icra edilməməsinin nə demək olduğuna anlayış verir. Həmin maddəyə əsasən, öhdəliyin yerinə yetirilməməsi anlayışı altında onun ümumiyyətlə icra olunmaması və ya lazımı qaydada yerinə yetirilməməsi ehtiva olunur. Bu isə özünü müxtəlif formalarda göstərə bilər - məsələn, öhdəliyin gecikdirilməsi, təqdim olunan malların və ya göstərilən xidmətlərin qüsurlu olması, yaxud müqavilədə müəyyən edilmiş digər şərtlərin pozulması ilə həyata keçirilməsi kimi. Öhdəliyin icra edilməməsinin tənzimlənməsinin əhəmiyyəti ondadır ki, o, şəxsin üzərinə mülki-hüquq öhdəliyinin, yəni kompensasiya qoyulmasının əsasını təşkil edir.

Mülki Məcəllənin 442-ci maddəsi nə qədər definitiv norma xarakteri daşısa da, bəzi aydın olmayan məqamlar vardır ki, onların izah olunmasını məqsəduyğun hesab edirik. İlk öncə, qeyd edək ki, maddənin məzmunundan da anlaşıldığı kimi qanunverici öhdəliyin icra edilməməsinin iki formasını müəyyən edir:

- 1) Öhdəliyin pozulması;
- 2) Öhdəliyin lazımınca icra edilməməsi.

Qanunverici öhdəliyin lazımınca icra edilməməsi dedikdə nəyi nəzərdə tutduğunu mötərizə daxilində ifadə etsə də, öhdəliyin pozulması dedikdə söhbətin nədən getdiyini göstərmir. Belə demək mümkündürsə, öhdəliyin pozulması ilə öhdəliyin lazımınca icra edilməməsi arasındakı fərqi nədən ibarət olduğuna qanunverici cavab vermir.

Öhdəliyin icrası onun predmetini təşkil edən hərəkətlərin yerinə yetirilməsində və ya yetirilməməsində ifadə olunur. Hüquq ədəbiyyatlarında göstərilədiyi kimi icranın qiymətləndirilməsi zamanı hərəkətin yerinə yetirilməsi və necə yerinə yetirilməsi nəzərə alınır [6, s. 207]. Fikrimizcə, öhdəliyin pozulması və öhdəliyin lazımınca icra edilməməsi anlayışlarını fərqləndirən meyar kimi məhz öhdəliyin predmetini təşkil edən hərəkətin yerinə yetirilib-yetirilməməsi çıxış etməlidir. Beləliklə, buradan çıxan nəticəyə görə öhdəliyin pozulmasına bu cür anlayış vermək mümkündür: “Öhdəliyin pozulması onun

predmetini təşkil edən hərəkətlərin yerinə yetirilməməsidir (əgər öhdəliyin predmetini müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsindən çəkinmə təşkil edirsə, həmin hərəkətlərin yerinə yetirilməsidir).

Öhdəliyin lazımınca icra edilməməsi dedikdə hansı hərəkətlərin nəzərdə tutulduğu qanunverici tərəfindən aşağıdakı şəkildə müəyyən edilir:

1. Öhdəliyin vaxtında icra edilməməsi;

2. Öhdəliyin mallarda, işlərdə və xidmətlərdə qüsurlarla və ya öhdəliyin məzmunu ilə müəyyənləşdirilmiş digər şərtləri pozmaqla icra edilməsi.

Buradan aydın olur ki, qanunverici öhdəliyin lazımınca icra edilməməsi dedikdə öhdəliyin vicdanlılıq prinsipinə zidd şəkildə icra edilməsini nəzərdə tutur. Mülki Məcəllənin 425.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, tərəflər hüquqlarını həyata keçirərkən və üzərlərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirərkən dürüstlük prinsipinə əməl etməlidirlər [19]. Bu o deməkdir ki, onlar öhdəliklərini razılaşdırılmış vaxtda və yerdə, müqavilənin şərtlərinə və Məcəllənin tələblərinə uyğun şəkildə icra etməli, əgər belə konkret göstərişlər mövcud deyilsə, onda mövcud işgüzar dövrəyə qaydalarına və ümumi qəbul olunmuş davranış normalarına zidd olmayan şəkildə hərəkət etməlidirlər. Mülki Məcəllənin 425.1-ci maddəsinin məzmunundan da aydın olur ki, öhdəliyin icrası zamanı vicdanlılıq prinsipinin pozulmasına səbəb ola biləcək istənilən hərəkət (hərəkətsizlik) öhdəliyin lazımınca icra edilməməsi ilə nəticələnəcəkdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, öhdəliyin icra edilməməsi hər bir halda kreditörün zərərə uğramasına səbəb olmur, belə olduqda kompensasiyanın ödənilməsinə də gərəkdir qalmır. Məsələn, bir anbardakı pambıqları A adlı şəxs B-dən 1000 manata almış və sonradan pambıqlar B-nin təqsiri üzündən yanıbmışdır. Pambıqların göndərilməsi üçün müəyyən olunmuş vaxtda A eyni miqdarda və eyni keyfiyyətdə pambığı başqasından 800 manata ala bilmişsə, B-nin öhdəliyi icra etməməsi ucbatından A zərərə uğramamışdır və kompensasiya məsələsindən söhbət gedə bilməz [15, s. 408].

Bundan başqa, Mülki Məcəllənin doqquzuncu bölməsində “Mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən) əmələ gələn öhdəliklər” müəyyən edilmişdir. Mülki Məcəllənin 1096.1-ci maddəsinə görə, mülki hüquq pozuntusu (delikt) dedikdə, hüquqla və ya qanunla müdafiə edilən başqa şəxsə (zərərçəkənə) birbaşa ziyan və ya zərər vurulmasına gətirib çıxaran təqsirli, hüquqa zidd (mülki qanunvericiliyin normalarını pozan) əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) başa düşülür [19].

Deliktə anlayış verərkən Mülki Məcəllədə hüquqaziddlik və təqsirlilik kimi elementlərdən də bəhs olunsa da, hüquq ədəbiyyatlarında da qeyd olunan mövqeyə görə, bu şərtlər kompensasiya öhdəliyinin yaranması üçün nəzərdə tutulan ümumi şərtlərdən ayrılır [18, s. 640]. Bu səbəbdən də hazırkı məqalədə sadəcə ümumi şərtlər kimi zərərdən və səbəbli əlaqədən ümumi şəkildə bəhs olunmaqdadır.

Delikt öhdəlikləri hesab olunan əsas öhdəliklərin siyahısı Mülki Məcəllənin doqquzuncu bölməsində əksini tapır. Bu bölmədə göstərilmiş və kompensasiya ödənilməsi üçün əsas verən öhdəliklərin bir hissəsinin yaranması üçün heç də hər bir halda təqsirin mövcudluğu tələb olunmur. Ona görə də təqsir kompensasiya öhdəliyinin meydana gəlməsi üçün mütləq şərt kimi qəbul olunmur. Məsələn, Mülki Məcəllənin 1099-cu, 1108-ci, 1128-ci və digər maddələrini bu cür təqsirdən asılı olmayan öhdəliklərə aid etmək olar.

Mülki Məcəllənin 1097-ci maddəsinə əsasən, delikt - yəni hüquqazidd hərəkət nəticəsində - fiziki şəxsin şəxsiyyətinə və ya əmlakına, eləcə də hüquqi şəxsin əmlak maraqlarına və işgüzar nüfuzuna dəymiş zərər, zərər yetirən şəxs tərəfindən tam şəkildə ödənilməlidir [19]. Bununla yanaşı, qanunvericilikdə elə hallar da müəyyən edilir ki, zərəri törətməmiş olsa belə, müəyyən şəxs həmin ziyanın ödənilməsinə məsul tutulur. Göründüyü kimi, qeyd olunan normada zərərin vurula biləcəyi ilkin predmetlər sadalanmaqla yanaşı, vurulmuş zərərin əvəzinin tam həcmdə ödənilməsi, başqa sözlə, vurulmuş zərərin tam həcmdə kompensasiya olunması qaydası müəyyən edilmişdir. Mühüm əhəmiyyət kəsb edən tam həcmdə kompensasiya ideyasının XVIII əsrin ortalarında çiçəklənməyə başladığı ehtimal olunur [8, s. 463].

Bundan başqa, bu cür kompensasiya öhdəliyi yalnız zərəri vurmuş şəxsin deyil, həm də zərəri vurmamış digər üçüncü şəxsin də öhdəsinə qoyula bilər. Mülki Məcəllənin 1103-cü maddəsinə buna nümunə kimi göstərmək mümkündür.

Bu baxımdan qeyd etmək mümkündür ki, hüquq haqq sahibinə sadəcə öz haqqını qorumaq üçün müxtəlif imkanlar nəzərdə tutmaqla kifayətlənməmiş, həm də haqqının pozulması nəticəsində məruz qaldığı zərərin kompensasiya edilməsini tələb etmək hüququnu da nəzərdə tutmuşdur [14, s. 360].

Ümumiyyətlə, delikt öhdəliyinin ən önəmli məqsədi zərərçəkmiş şəxslərə vurulmuş zərərin kompensasiya olunması üçün bir yol təmin etməkdir, başqa sözlə, o, mülki hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsi və kompensasiya qiymətləndirilib verilməsi üçün bir vasitədir [11, s. 13].

Kompensasiyanın ödənilməsi üçün zəruri olan ikinci şərt mülki qanunvericilikdə müəyyən edilmiş vəzifənin və ya müqavilə üzrə öhdəliyin icra edilməməsi və ya lazımınca icra edilməməsi, eləcə də, mülki qanunvericilik normalarının pozulması nəticəsində hər hansı şəxsə zərər vurulmasıdır. Bu şərt üzrə mahiyyətinin dərinədən anlaşılması gərəkli olan kateqoriya “zərər”dir. Belə demək mümkündürsə, zərərin mövcudluğu faktoru kompensasiya institutunun əsasını formalaşdıran elementdir. Zərərin ödənilməsi təkcə öhdəlik hüquq münasibətlərində deyil, mülki hüququn bütün institutlarında istifadə olunur. Ona görə də, yeni Mülki Məcəllə 1964-cü il tarixli keçmiş Mülki Məcəllədən fərqli olaraq zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı qaydaları öhdəlik hüquq münasibətlərini tənzimləyən normaların daxilində deyil, Mülki Məcəllənin ən ümumi normalarının daxil olduğu “Mülki hüquq və vəzifələr, onların müdafiəsi” adlanan 2-ci fəslində təsbit edilmişdir. Lakin bununla yanaşı, öhdəlik münasibətləri

ilə əlaqədar olduqda zərərin əvəzinin ödənilməsinin xüsusi normalarının mövcudluğunu nəzərə alsaq, Mülki Məcəlləyə “Öhdəliklərin icra edilməməsi üçün məsuliyyət” adı altında 23-cü fəslin daxil edilmiş olmasını təqdir edirik.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu ildə qəbul edilmiş Mülki Məcəlləsi zərər anlayışını hüquqi baxımdan konkret şəkildə müəyyən etmişdir. Mülki Məcəllənin 21.2-ci maddəsinə əsasən, zərər anlayışı aşağıdakı halları əhatə edir: birincisi, hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkəcəyi xərclər; ikincisi, əmlakının itirilməsi və ya zədələnməsi (həqiqi zərər); üçüncüsü isə belə pozuntu baş verməsəydi, həmin şəxsin əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda) [19]. Göründüyü kimi, qanunverici zərəri anlayış verərkən onun tərkibinə hansı elementlərin (itkilərin) daxil olduğuna da aydınlıq gətirmişdir. Nəzəri ədəbiyyatlarda da hüququn zərərçəkmiş şəxsin itkilərinə maddi bir dəyər müəyyən etməklə bu ölçüdə kompensasiyanı nəzərdə tutub zərərçəkmiş şəxsi bu cür zərər heç vurulmamış olsaydı, olacağı iqtisadi vəziyyətə geri gətirməyi hədəflədiyi qeyd olunur [5, s. 2].

Nəzəri ədəbiyyatlarda hüquqi mənada zərəri bir şəxsin iradəsi xaricində əmlakının dəyərində əmələ gələn azalmanın başa düşüldüyü şəkildə anlayış verilir [17, s. 286]. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, kompensasiya olunmalı olan zərər növlərinin bir qismi heç də şəxsin əmlakında azalma ilə müşahidə olunmur. Buna nümunə olaraq, mənəvi zərəri misal göstərmək mümkündür.

Zərərin tərfi Mülki Məcəllənin 21-ci maddəsində qeyd edilsə də, bu ümumi xarakterli norma ilə yanaşı, Mülki Məcəllənin başqa maddələrində “ziyan” terminindən də istifadə olunur. “Ziyan” termininin istifadə olunduğu normalara diqqət yetirsək, görürük, həmin normalar əksər hallarda vurulmuş maddi zərəri nəzərdə tutur. Lakin bəzi hallarda “ziyan” termini özündə mənəvi zərəri də ehtiva etmək məcburiyyəti qarşısında qalır. Məsələn, Mülki Məcəllənin 26.7-ci maddəsinə əsasən, fiziki şəxsin adından qanunsuz istifadə nəticəsində ona vurulmuş ziyanın əvəzi Mülki Məcəlləyə müvafiq surətdə ödənilməlidir [19]. Belə ki, fiziki şəxsin adından qanunsuz istifadə nəticəsində ona maddi zərərin vurulması ehtimalı nə dərəcədə böyükdürsə, onun adından qanunsuz istifadə nəticəsində həmin şəxsə mənəvi zərərin də vurulması ehtimalı mövcuddur. Başqa bir misal isə Əmək Məcəlləsinin 290.3-cü maddəsidir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, işəgötürən əmək münasibətləri prosesində işçiyə vurduğu mənəvi ziyana görə maddi məsuliyyət daşıyır. Göründüyü kimi, həmin maddədə qanunverici birbaşa olaraq “mənəvi ziyan” terminindən istifadə etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Normativ hüquqi aktlar haqqında Konstitusiyaya Qanununun 56.0.2-ci maddəsinə əsasən, normativ hüquqi aktın mətnində eyni mənada müxtəlif anlayışların (terminlərin) ifadə edilməsinə yol verilmir [21]. Lakin göründüyü kimi, Mülki Məcəllənin mətnində bu qayda ilə ziddiyyət təşkil edən eyni mənada “zərər” və “ziyan” terminlərindən istifadə olunur. Buna görə də, fikrimizcə, vahid termindən istifadə Mülki Məcəllənin terminologiyası baxımından daha məqsədəuyğundur. Lakin bu zaman belə bir sual

yarandır ki, bəs vahid termin olaraq məcəllənin mətnində hansı termin saxlanılmalıdır? Bu suala qanunvericiliyə istinad edərək cavab vermək daha uğurlu olar.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 7.0.36-cı maddəsinə əsasən, zərər dedikdə cinayət nəticəsində zərər çəkmiş şəxsə vurulmuş mənəvi, fiziki və ya maddi ziyandır [22]. Cinayət-Prosessual Məcəlləsi zərərin üç növünü müəyyən edir:

1. Mənəvi ziyan;
2. Fiziki ziyan;
3. Maddi ziyan.

Məhz bu maddədən də aydın olur ki, iki məcəllə arasında da terminoloji baxımdan uyğunsuzluqlar mövcuddur. Belə ki, Cinayət-Prosessual Məcəlləsi zərərin bir növü olaraq fiziki ziyanı müəyyən etsə də, Mülki Məcəllənin 60-cı fəslə "Fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi" adlandırılır, yəni Mülki Məcəllə "fiziki zərər" anlayışından istifadə edir.

Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin "zərər" anlayışını "ziyan" anlayışından daha ümumi bir anlayış hesab etməsini, Mülki Məcəllənin 21-ci maddəsində "zərər"ə anlayış verilərək "ziyan"a anlayış verilməməsi kimi amilləri nəzərə alaraq, fikrimizcə, qanunvericilikdə vahid termin olaraq "zərər"dən istifadə edilməlidir. Lakin digər problemlə məsələ bundan ibarətdir ki, Mülki Məcəllənin 21-ci maddəsi ümumi olaraq zərəre anlayış versə də, həmin anlayış mənəvi zərəri özündə ehtiva etmir. Lakin Mülki Məcəllənin 23.4-cü maddəsində qeyd edilir ki, şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar yayılmış fiziki şəxsin həmin məlumatların təkzibi ilə yanaşı, onların yayılması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququ vardır [19]. Lakin belə hallarda barəsində bu cür məlumatlar yayılmış şəxsə vurulmuş zərərin növünü müəyyənləşdirmək, yəni onun real zərər, yaxud əldən çıxmış fayda olmasını aydınlaşdırmaq mümkün olmur. Buna görə də, fikrimizcə, Mülki Məcəllənin 21.2-ci maddəsinin aşağıdakı şəkildə redaktə edilməsi daha məqsədəuyğundur:

Mülki Məcəllənin 21.2-ci maddəsinə əsasən, zərər aşağıda nəzərdə tutulan hallarda meydana gəlir: hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkəcəyi xərclər, əmlakını itirməsi və ya zədələnməsi (həqiqi zərər), həmçinin hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adi mülki dövryyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda). Bundan başqa, zərər anlayışına şərəf və ləyaqətin zədələnməsi, işgüzar nüfuzun alçaldılması, böhtan atılması, şəxsin təhqir edilməsi, həmçinin mənəvi zərər halları da daxildir. Belə ki, şəxsin mənəviyyatına, əxlaqına, milli qüruruna və ya etiqadına zidd hərəkətlər nəticəsində psixoloji bərpa üçün çəkilən xərclər (mənəvi zərər) də zərər olaraq qəbul edilir. Burada qeyd edilən mənəvi zərər xərcləri yalnız maddi ödənişlərlə məhdudlaşmır; bu, həmçinin təcili sosial yardım xidmətləri, cəza və ya digər məmnunluq ödənişləri kimi də anlaşılar. Buradakı mənəvi zərərlə bağlı qeyd edilən xərclər yalnız konkret məbləğin geri ödənilməsi kimi anlaşılmamalı,

daha çox bir təcili sosial yardım xidməti, yayındırıcı cəza və ya nisbi məmnunluq ödənişi kimi başa düşülməlidir [16, s. 481].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Mülki Məcəllənin qəbul etdiyi əsas mövqe ondan ibarətdir ki, zərər dedikdə maddi zərər anlaşılsın. Hüquq ədəbiyyatlarında da bu fikrin tərəfdarları vardır. Belə ki, müəlliflərin fikrincə, zərər anlayışı təklildə istifadə edilərkən maddi zərəri ifadə edir [15, s. 407]. Digər düşündürücü məqam ondan ibarətdir ki, hətta başqa qanunvericilik aktları belə mənəvi zərərin ödənilməsi məsələsi ilə bağlı bir çox hallarda Mülki Məcəlləyə istinad etsələr də, Mülki Məcəllənin özündə mənəvi zərərin ödənilməsi və yaxud onun miqdarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı xüsusi göstərişlər yoxdur. Hətta mənəvi zərərin bir qədər mücərrədlik daşdığını nəzərə alsaq, qanunvericinin zərərin bir növü olaraq niyə real zərəri göstərdiyini anlama bilərik. Maddi zərər şəxsin mülkiyyətinə daxil olan əmlakda iradəsindən kənar meydana gələn azalma olduğundan onun miqdarının müəyyənləşdirilməsi böyük problemlərə səbəb olmur [24, s. 76].

Lakin Mülki Məcəllənin 21.2-ci maddəsinə təklif etdiyimiz redaktənin həyata keçirilməsi halında məsələnin həll olunma imkanı daha da artmış olacaqdır. Belə ki, artıq o zaman Mülki Məcəllədə mənəvi zərərin birbaşa olaraq zərər anlayışına daxil edilməsi ilə Mülki Məcəllənin 21.3-cü maddəsi mənəvi zərərin miqdarının müəyyənləşdirilməsinə müəyyən rol oynaya biləcəkdir. Həmin maddəyə görə, zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı tələbin həcmnin müəyyənləşdirilməsi zamanı zərərçəkənin, onun işçisinin və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda üçüncü şəxslərin davranışının zərərin yaranmasına və artmasına hansı həcmdə şərait yaratması nəzərə alınmalıdır [19]. Lakin qəbul etmək lazımdır ki, mənəvi zərərin miqdarı sadəcə bu normaya əsaslanaraq müəyyənləşdirilə bilməz.

Mənəvi ziyanın miqdarının müəyyənləşdirilməsi üçün qanunvericilik baxımından ən əlverişli müddəa Əmək Məcəlləsinin 290.3-cü maddəsində təsbit edilmişdir. Belə ki, həmin maddəyə əsasən, işçiye dəyən mənəvi ziyanın pul hesabı ilə məbləği onun ərizəsi əsasında vurulan mənəvi ziyanın ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, işçinin və işəgötürənin şəxsiyyətinə, işin faktiki hallarına və ədalətli qərar qəbul edilməsi üçün zəruri olan digər obyektiv hallara uyğun olaraq məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Fikrimizcə, analoji normanın Mülki Məcəlləyə də daxil edilməsi məqsədəmüvafiqdir. Çünki Mülki Məcəllə Əmək Məcəlləsinə nisbətən hüquq münasibətlərinin daha geniş dairəsini tənzimləyir və bu cür normanın məhz Mülki Məcəllədə olması daha uğurlu addım olar. Ona görə də təklif edirik ki, Mülki Məcəlləyə aşağıdakı məzmununda 21.2-1-ci maddə əlavə edilsin:

21.2-1. Mənəvi zərərin pul hesabı ilə məbləği vurulan mənəvi zərərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, zərərçəkənin və zərərvuranın şəxsiyyətinə, işin faktiki hallarına və ədalətli qərar qəbul edilməsi üçün zəruri olan digər obyektiv hallara uyğun olaraq məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə, nəzəriyyədə mənəvi zərərə yanaşma zamanı zərərçəkənin (və ya onun yaxınının) mənəvi zərəri təsirli bir şəkildə və şüurlu olaraq dərk etməsinin önəmli olub-olmaması və bunun zərərçəkən şəxsə tamamilə, yaxud qismən gerçəkləşməməsi halında kompensasiya olunması zəruri olan bir mənəvi zərər formalaşdırıb-formalaşdırmaması istiqamətində müzakirələrin getdiyini görürük [2, s. 226]. Bu baxımdan, mənəvi zərərlə bağlı əsas 3 yanaşmanın olduğunu demək mümkündür:

1. Subyektiv yanaşma şərəf və ləyaqəti alçaldılan şəxsin fiziki və mənəvi iztirab çəkməsi, ruhi tarazlığının pozulması, yaşama sevincini itirməsi hallarında həmin şəxsin mənəvi zərərə uğradığını qəbul edir. Beləliklə, gördüyümüz kimi, bu yanaşmaya görə şəxsiyyət hüquqlarının pozulması və bu pozuntu sonrası meydana gələn mənfi nəticə mərhələləri bir-birindən ayrılır və onların arasında səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi lazımdır [10, s. 8]. Fikrimizcə, bu yanaşmaya əsasən, şəxsin ruhi vəziyyətinin dəyərləndirilməsi mənəvi zərərə görə kompensasiya tələb edən şəxsin həqiqətən zərərə uğrayıb-uğramadığını tam və dəqiq olaraq müəyyən edilməsinə mane olur. Belə ki, hiss edilən iztirab və acılar insandan insana dəyişə bilər və heç bir zaman dəqiq olaraq ölçülə bilməz. Buna görə də, dəqiq olaraq ölçülə bilməyən, şəxsə görə dəyişə bilən bir kateqoriyadan yola çıxaraq mənəvi zərər müəyyən edilə bilməz. Həmçinin bu yanaşmaya görə, hissetmə qabiliyyəti olmayan şəxsin və ya ümumiyyətlə, ölmüş şəxsin yaxınlarının da bu cür tələb irəli sürə bilməyəcəyi anlaşılar. Lakin Mülki Məcəllənin 23.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, marağı olan şəxslərin tələbi ilə fiziki şəxsin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsinə onun ölümündən sonra da yol verilir [19]. Buradan aydın olur ki, Mülki Məcəllə bu yanaşmanı tam olaraq qəbul etmir.

2. Obyektiv yanaşmaya əsasən, mənəvi zərərə görə kompensasiyanın məqsədi bərpa etmədir. Bu yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə, mənəvi zərər şəxsdən asılı olmayaraq dəyərləndirilməlidir. Zərərçəkənin ona mənəvi zərərin vurulduğunu bilməsi gərəkli olmadığı kimi, pozuntusunun təsiri ilə nəticənin nə olması da önəmsizdir. Mənəvi zərərə görə kompensasiyanın ödənilməsi ilə bağlı tələblərdə bu səbəblə də zərərin baş verməsinin sübut olunmasına ehtiyac yoxdur [2, s. 229]. Lakin, fikrimizcə, şəxsin şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasının onda acı və iztiraba səbəb olması ilə əlaqədar psixoloji nəticələrə dəyər verməyən bu yanaşmanı da təkmil hesab etmək olmaz.

Hər iki yanaşmanı təhlil etdikdə anlamaq olur ki, qanunverici Mülki Məcəlləni qəbul edərkən doğru addım ataraq hər iki yanaşmadan bəhrələnmiş və qarışıq yanaşmanı Mülki Məcəlləyə tətbiq etmişdir.

Kompensasiya ödənilməsi öhdəliyinin yaranması üçün üçüncü şərt kimi müəyyən vəzifənin və ya öhdəliyin icra edilməməsi, və yaxud mülki qanunvericilik normalarının pozulması ilə vurulmuş zərər arasındakı səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsidir. Bu cür səbəbli əlaqəni sübut etmək vəzifəsini iddiaçı daşıyır. Bu zaman iddiaçı çalışmalıdır ki, işlərin normal gedişi zamanı

mübahisə predmeti olan öhdəliyə zidd olan davranışın barəsində mübahisə edilən zərərə səbəb olma imkanına dair hakimın fikrini dəyişsin.

Kompensasiya öhdəliyini yaradan əməl ilə zərər arasında bir səbəb-nəticə əlaqəsinin mövcud olması tələb olunur. Bu zaman hər cür səbəb-nəticə əlaqəsi deyil, uyğun səbəbli əlaqənin mövcudluğu müəyyən edilməlidir. Bu cür əlaqə həyatın normal axışına və yaşam təcrübələrinə görə meydana çıxan nəticəyə yol açmağa əlverişli olan bütün əməlləri əhatə edir. Konkret hadisədə zərərin bu əməl və ya əməllər səbəbilə meydana gəldiyi anlaşılr. Göründüyü kimi, burada məsuliyyətin çərçivələnməsi müşahidə edilir. Çünki şəxsin əməli ilə meydana gələn yaxın və uzaq hər cür nəticədən məsul olması düzgün hesab edilməmişdir. Şəxsin məsuliyyətinin əsası ilə normativ bir əlaqə içərisində olması tələb edilir. Bu baxımdan, uyğun səbəbli əlaqə məsuliyyət məsələsinin həllində nəzərə alınır [18, s. 640].

Kompensasiya öhdəliyi səbəbli əlaqədən kənarda mövcud ola bilməz [24, s. 83]. Öz təqsirinin ehtimal olaraq səbəbiyyət verə biləcəyi zərər əslində başqa hallardan meydana gəlmişdirsə, həmin şəxs məsuliyyət daşımır. Məsələn, bir binanı yaxşı vəziyyətdə mühafizə etmək öhdəliyini daşıyan kirayəçi binanın qısa müddət ərzində yararsız hala düşməsi ehtimalını düşündürəcək dərəcədə mühafizə öhdəliyini pozmuş, lakin bu müddətdən əvvəl zəlzələ və ya torpaq sürüşməsi həmin ərazidəki digər evləri, hətta yaxşı vəziyyətdə olanları da məhv etmişdirsə, bu halda həmin kirayəçi zərəri kompensasiya etmək öhdəliyini daşımır. Beləliklə, zərər başqa bir hadisənin təsiri ilə meydana gəlmişdirsə, zərərin kirayəçinin davranış tərzindən qaynaqlandığını sübut etməyin önəmi yoxdur. Qeyd etdiyimiz kazusda kirayəçinin təqsir ilə evin yararsız hala düşməsi ilə nəticələnmək səbəbli əlaqə başqa bir hadisənin, yəni zəlzələ və ya torpaq sürüşməsinin təsiri nəticəsində kəsilmişdir.

Səbəbli əlaqənin kəsilməsini zərərin həqiqətən hüquqazidd bir hərəkətdən əmələ gəlməsi, lakin bu hərəkət olmasaydı belə, zərərin baş verəcəyi hallardan fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, bir əşyanı 1 martda təhvil vermək vəzifəsini daşıyan borclu öz öhdəliyini gecikdirir. Öz öhdəliyinin icrası qayğısına qalmır və həmin əşya 6 martda məhv olur, lakin kreditorun evi 3 mart tarixində yanıbmışdır və əşya müqaviləyə uyğun olaraq 1 martda təslim edilmiş olsaydı belə, məhv olacağını qəbul etmək lazımdır. Bu zaman səbəbli əlaqənin olmaması üzündən borclunun məsuliyyətinin mövcud olmadığı fikri ağla gələ bilər. Lakin borclunun öz öhdəliyini icra etməməsilə zərərə səbəb olması faktı borclunun öz öhdəliyini icra edəcəyi təqdirdə belə, bu zərərin baş verəcək olmasına istinad edən mülahizələrlə aradan qaldırıla bilməz [24, s. 84]. Qeyd edilən kazus üzrə məsuliyyətin kimin üzərinə düşməsi məsələsini Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin mövqeyindən həll etmək üçün həmin məcəllənin 571.1-ci maddəsinə istinad etmək lazımdır. Həmin maddəyə əsasən, əgər alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski müqaviləyə uyğun olaraq satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsini icra etmiş sayıldığı andan

alıcıya keçir [19]. Yəni borclu öhdəliyin icra edilməsi halında da əşyanın məhv olacağı mülahizəsinə əsaslanaraq məsuliyyətdən yayına bilməz. Başqa sözlə, qanunverici riskin keçməsinə əşyanı vermək vəzifəsinin icrası ilə əlaqələndirir [7, s. 18]. Buna görə də, bu cür halların səbəbli əlaqənin kəsilməsi hallarından fərqləndirilməsi mühüm praktiki əhəmiyyət daşıyır.

IV. Nəticə

1. Kompensasiyanın ödənilməsi üçün mülki qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hər hansı vəzifənin yerinə yetirilməməsi və ya müqavilə üzrə öhdəliyin icra edilməməsi, və yaxud mülki qanunvericilik normalarının pozulması, bunun nəticəsində hər hansı bir şəxsə zərər vurulması, vurulmuş zərərlə vəzifənin yerinə yetirilməməsi və ya öhdəliyin icra edilməməsi, eləcə də mülki qanunvericilik normalarının pozulması arasında səbəbli əlaqənin olması şərtləri mövcud olmalıdır.

2. Zərərə anlayış verən Mülki Məcəllənin 21-ci maddəsinin özündə həm də mənəvi zərəri ehtiva edə bilməsi üçün həmin maddənin 2-ci bəndinin aşağıdakı şəkildə redaktə edilməsini təklif edirik: “Zərər dedikdə, hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsi (real zərər), habelə hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adi mülki dövryyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda), həmçinin şərəf və ləyaqətinin, işgüzar nüfuzunun ləkələnməsi, alçaldılması, ona böhtan atılması, şəxsiyyətinin təhqir edilməsi, habelə mənəviyyatına, əxlaq normalarına, milli qürur hissəsinə, etiqadına zidd olan digər əməllər və hərəkətlər nəticəsində mənəvi sarsıntı keçirən şəxsin psixoloji bərpa üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər (mənəvi zərər) başa düşülür”. Buradakı mənəvi zərərlə bağlı qeyd edilən xərclər yalnız konkret məbləğin geri ödənilməsi kimi anlaşılmamalı, daha çox bir təcili sosial yardım xidməti, yayındırıcı cəza və ya nisbi məmnunluq ödənişi kimi başa düşülməlidir.

3. Azərbaycan Respublikasının Normativ hüquqi aktlar haqqında Konstitusiyaya Qanununun 56.0.2-ci maddəsinə əsasən, normativ hüquqi aktın mətnində, eyni mənada müxtəlif anlayışların (terminlərin) ifadə edilməsinə yol verilmir [21]. Buna görə də, fikrimizcə, vahid olaraq “zərər” terminindən istifadə Mülki Məcəllənin terminologiyası baxımından daha məqsədəuyğundur.

4. Mənəvi zərərin miqdarının müəyyənləşdirilməsi baxımından qaydaların Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmadığına görə təklif edirik ki, Mülki Məcəlləyə aşağıdakı məzmununda 21.2-1-ci maddə əlavə edilsin: 21.2-1. Mənəvi zərərin pul hesabı ilə məbləği vurulan mənəvi zərərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, zərərçəkənin və zərərvuranın şəxsiyyətinə, işin faktiki hallarına və ədalətli qərar qəbul edilməsi üçün zəruri olan digər obyektiv hallara uyğun olaraq məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Allahverdiyev, S.S. Civil law course of the Republic of Azerbaijan [in 4 volumes] / S.S.Allahverdiyev. – Baku: Law Publishing House, – v.1. – 2018. – 943 p (in Azerbaijani / *Allahverdiyev, S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu [4 cildə]* / S.S.Allahverdiyev. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – c.1. – 2018. – 943 s).
2. Antalya, O.G. Determination of non-pecuniary damage and calculation of non-pecuniary damages - A model proposal for the two-stage determination of non-pecuniary damage in Turkish law. Marmara University Faculty of Law Journal of Legal Research. Volume 22, issue 3, 2016, 221-250 pp (in Turkish / *Antalya, O.G. Manevi zararın belirlenmesi ve manevi tazminatın hesaplanması – Türk hukukuna manevi zararın iki aşamalı olarak belirlenmesine ilişkin bir model önerisi. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi. Cilt 22, sayı 3, 2016, 221-250 s*).
3. Asadov, B.H. Scientific and practical commentary on the Civil Code of the Republic of Azerbaijan: [in 5 volumes] / B.H. Asadov, I.A. Valiyev, A.B. Hajibeyli. – editor-in-chief B.J. Kerimov, – Baku: Huquq Yayın Evi Publishing House, - v.1. – 2017. – 896 p (in Azerbaijani / *Əsədov, B.H. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası: [5 cildə]* / B.H.Əsədov, İ.Ə.Vəliyev, Ə.B.Hacıbəyli. – məsul redaktor B.C.Kərimov, – Bakı: Hüquq Yayın Evi, - c.1. – 2017. – 896 s).
4. Baffi, E. Compensation for torts of necessity: The law and economic view. The Italian Law Journal, 2019, Vol 05, №01, p.19-43.
5. Colyer, J.S. A modern view of the law of torts / J.S.Colyer. – London: Pergamon Press, – 1966. – 233 p.
6. Garabalov, E. Commentary on Articles 385-566 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan / E. Garabalov, I. Gurbanov. – Baku: Qanun, – 2004. – 362 p (in Azerbaijani / *Qarabalov, E. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 385-566-cı maddələrinin Kommentariyası / E.Qarabalov, İ.Qurbanov. – Bakı: Qanun, – 2004. – 362 s*).
7. Garabalov, E. Purchase and Sale: Commentary on the Civil Code / E. Garabalov, A. Hasanov. – Baku: Absheron Publishing House, – 2007. – 256 p (in Azerbaijani / *Qarabalov, E. Alqı-satqı: Mülki Məcəllənin Kommentariyası / E.Qarabalov, Ə.Həsənov. – Bakı: Abşeron nəşr, – 2007. – 256 s*).
8. Goldberg, J.C. Two conceptions of tort damages: Fair v. Full compensation. DePaul Law Review, Vol. 55, 2006. p. 435-468.
9. Guliyev, A.I. Encyclopedia of Law / A.I. Guliyev. – Baku: Qanun, – 2007. – 1108 p (in Azerbaijani / *Quliyev, A.İ. Hüquq ensiklopediyası / A.İ.Quliyev. – Bakı: Qanun, – 2007. – 1108 s*).

10. Gürsoy, K.T. Moral damage and compensation. AÜHFD, 1973, Vol. 30, S. 1-4, 7-56 pp (in Turkish / *Gürsoy, K.T. Manevi zarar ve tazmini. AÜHFD, 1973, Cilt 30, S. 1-4, 7-56 s*).
11. Harpwood, V. Principles of tort law / V.Harpwood. – London: Cavendish Publising Limited, – 2000. – 521 p.
12. Koşar, G.G. The purpose of tort law. Journal of Ankara University Faculty of Law, 69 (3), 2020, 1437-1473 (in Turkish / *Koşar, G.G. Haksız fiil hukukunun amacı. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 69 (3), 2020, 1437-1473*).
13. Lazarev, V.V. General theory of law and state / V.V.Lazarev. – Baku: Qanun, – 2014. – 491 p (in Azerbaijani / *Lazarev, V.V. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi / V.V.Lazarev. – Bakı: Qanun, – 2014. – 491 s*).
14. Oguzman, M.K. Civil law: Introduction, Sources, Basic Concepts / K.M.Oghuzman, N.Barlas. - Istanbul: Vedat bookshop, - 2019. - 400 p (in Turkish / *Oğuzman, M.K. Medeni hukuk: Giriş, Kaynaklar, Temel Kavramlar / K.M.Oğuzman, N.Barlas. – İstanbul: Vedat kitapçılık, – 2019. – 400 s*).
15. Oguzman, M.K. Debt law. General Part: [2 volumes] / K.M.Oguzman, M.T.Oz. - Istanbul: Vedat kitapçılık, - vol.1. - 2019. - 692 pp (in Turkish / *Oğuzman, M.K. Borçlar hukuku. Genel hükümler: [2 cildə] / K.M.Oğuzman, M.T.Öz. – İstanbul: Vedat kitapçılık, – c.1. – 2019. – 692 s*).
16. Serozan, R. Civil law. General section, Law of persons / R.Serozan. – Istanbul: On iki Levha Publishing, – 2022. – 528 p (in Turkish / *Serozan, R. Medeni hukuk. Genel bölüm, Kişiler hukuku / R.Serozan. – İstanbul: On iki Levha Yayıncılık, – 2022. – 528 s*).
17. Suleymanli, S.S. Fundamentals of Civil Law / S.S. Suleymanli. – Baku: AMADE Group Publications, – 2019. – 500 p (in Azerbaijani / *Süleymanlı, S.S. Mülki hüququn əsasları / S.S.Süleymanlı. – Bakı: AMADE Group Yayınları, – 2019. – 500 s*).
18. Tercier, P. Law of obligations. General provisions / P.Tercier, P.Pishonnaz, H.M.Develioğlu. – Istanbul: On İki Levha Publishing, – 2020. – 704 p (in Turkish / *Tercier, P. Borçlar hukuku. Genel hükümler / P.Tercier, P.Pishonnaz, H.M.Develioğlu. – İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, – 2020. – 704 s*).
19. The Civil Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani). URL: <https://e-qanun.az/framework/46944> (last access - 18.08.2024)
20. The Constitution of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani). URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access - 18.08.2024)
21. The Constitutional Statute of Azerbaijan on Normative Legal Acts (in Azerbaijani / “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanunu).

- URL: <https://e-qanun.az/framework/21300> (last access - 18.08.2024)
22. The Criminal Procedure Code of Azerbaijan (in Azerbaijani).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46950> (last access - 18.08.2024)
23. The Resolution of Azerbaijani Constitutional Court on the Review of articles 21 and 23 of the Civil Code, 31 may 2002 (in Azerbaijani / *“Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin 31 may 2002-ci il tarixli Qərarı*).
URL: <https://www.constcourt.gov.az/az/decision/65> (last access - 18.08.2024)
24. Von Tuhr, A. General part of the law of obligations. Vol.1-2 / A.von Tuhr, trans. ed. C.Edege. – Ankara: Olgaç Printing House, – 1983. – 1040 p (in Turkish / *von Tuhr, A. Borçlar hukukunun Umumi kısmı. C.1-2 / A.von Tuhr, tərc. ed. C.Edege. – Ankara: Olgaç matbaası, – 1983. – 1040 s*).

The concept of compensation in civil law: meaning, essence, constitutional-legal analysis and conditions for the creation of the indemnity obligation

ASIF GADIROV*

Abstract

Law, being a regulator of relations arising in public life and a defender of people's interests, fulfils a number of functions. Persons who have caused harm to another person as a result of an action (inaction) not authorised by a rule of law are obliged to compensate for this harm. In this article, the author investigated the concept of compensation in civil law, explained its meaning and essence, and conducted a constitutional-legal analysis. The author has shown the functions of the concept of compensation and analysed them. At the same time, the author treats the conditions for the emergence of a compensatory obligation in a general way. The author stated that there are 3 absolute conditions for the creation of a compensatory obligation. At this time, the author did not limit himself to referring to statutory provisions, he also analysed doctrinal literature. In conclusion, the author drew some results on the topic and put forward a number of proposals for legislative changes. The author also touched upon the issues of non-pecuniary damage and its calculation when he put forward his amendment proposals related to Article 21 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan.

* Doctor of Laws / The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / email: asif.qadirov.71@mail.ru

Keywords: *compensation, harm, damage, debt, terms of compensation, moral damage, contract, legislation, causal link, constitutional-legal analysis.*

**Понятие компенсации в гражданском праве:
значение, сущность, конституционно-правовой анализ и
условия возникновения обязательства по возмещению убытков**

АСИФ ГАДИРОВ**

Резюме

Право, являющееся регулятором отношений, возникающих в общественной жизни, и защитником интересов людей, выполняет ряд функций. Лица, причинившие вред другому лицу в результате действия (бездействия), не разрешенного нормой права, обязаны возместить этот вред. В данной статье автором было исследовано понятие компенсации в гражданском праве, объяснено его значение и сущность, проведен конституционно-правовой анализ. Автор показал функции концепции компенсации и проанализировал их. При этом условия возникновения компенсационного обязательства трактуются автором в общем виде. Автор заявил, что существует 3 абсолютных условия для создания компенсационного обязательства. В это время автор не ограничивался ссылками на положения законодательства, он также анализировал доктринальную литературу. В заключение автор сделал некоторые выводы по теме и выдвинул ряд предложений по внесению изменений в законодательство. Автор также затронул вопросы нематериального ущерба и его расчета, когда выдвинул свои предложения по поправкам к статье 21 Гражданского Кодекса Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: *компенсация, вред, ущерб, долг, условия компенсации, моральный вред, договор, законодательство, причинно-следственная связь, конституционно-правовой анализ.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.10.2024

Çapa qəbul: 02.04.2025

** Доктор юридических наук / Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики / email: asif.qadirov.71@mail.ru

КОМПАРАТИВНЫЙ АНАЛИЗ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБОРОТА ВИРТУАЛЬНЫХ АКТИВОВ В СТРАНАХ СОДРУЖЕСТВА НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ

ВЕНЕРА ШАЙДУЛЛИНА*

Резюме

В данной статье проводится комплексный анализ правового регулирования оборота виртуальных активов в странах СНГ в контексте международных финансовых санкций. Исследование рассматривает воздействие санкционного давления на развитие альтернативных финансовых инструментов, включая криптовалюты и цифровые финансовые активы. На основе сравнительно-правового метода автор систематизирует существующие модели регулирования виртуальных активов в мировой практике и классифицирует страны СНГ в соответствии с этими моделями. Особое внимание уделяется анализу гражданско-правовых аспектов регулирования, подходов к определению правового статуса виртуальных активов и механизмов их интеграции в экономический оборот. Выявлены ключевые тенденции развития нормативной базы в странах СНГ, включая постепенный переход от отсутствия регулирования к формированию комплексных правовых режимов. Предложены механизмы минимизации рисков использования виртуальных активов, что представляет практическую ценность в условиях трансформации мировой финансовой архитектуры и поиска альтернативных инструментов международных расчетов.

Ключевые слова: виртуальные активы, гражданско-правовое регулирование, криптовалюта, цифровые финансовые активы, СНГ, санкции, финансовое право, цифровая экономика, блокчейн, правовые риски, регулирование криптовалют, компаративный анализ.

I. Введение

Как справедливо отмечает С.М.Аллагулиева, финансовые санкции представляют собой особую форму международного принуждения, направленную на ограничение экономической и финансовой активности определенных субъектов международных отношений [1]. В современном глобализированном мире финансовые санкции превратились в один из наиболее эффективных инструментов внешней политики, который активно применяется как отдельными государствами, так и международными организациями для достижения политических, экономических и геополитических целей [19]. Особую остроту в современной мировой

* Доктор философии по праву / РЭУ им. Г.В. Плеханова / email: vk.shaydullina@gmail.com

практике приобрел феномен так называемых «вторичных санкций», представляющих собой меры ограничительного характера, применяемые к третьим странам или иностранным компаниям за сотрудничество с субъектами, находящимися под первичными санкциями [26]. Фактически, вторичные санкции создают эффект экстерриториального применения национального законодательства одного государства на территории других стран, что вызывает значительные дискуссии в международно-правовом поле относительно легитимности и соответствия таких мер основополагающим принципам международного права [2].

Анализ международной практики показывает, что финансовые санкции могут проявляться в различных формах, включая замораживание активов и счетов, ограничение доступа к международным финансовым рынкам, запрет на инвестиции, блокировку транзакций с использованием международных платежных систем, исключение из системы SWIFT и др. [16]. Совокупность таких мер создает значительные препятствия для полноценного участия подсанкционных субъектов в международном экономическом обороте, что зачастую приводит к существенному сокращению их внешнеэкономической деятельности и инвестиционной активности.

Как отмечает И.Ф.Гунгер, финансовые санкции в их современном понимании представляют собой «особый инструмент экономической дипломатии, который приобретает все более выраженные черты экономического принуждения» [11]. Сложно не согласиться с данным тезисом, учитывая, что экстерриториальное применение национального законодательства через механизм вторичных санкций зачастую ставит третьи страны и компании перед жестким выбором между сохранением экономических связей с санкционирующим государством или с подсанкционным субъектом. Особого внимания заслуживает позиция Р.С.Красия, которые рассматривают феномен вторичных санкций как проявление «правового империализма», при котором санкционирующие государства фактически навязывают третьим странам свои правовые и политические подходы, игнорируя принцип суверенного равенства государств [13]. В свою очередь, Р.А.Рязанова предлагает рассматривать проблематику финансовых санкций через призму теории международного финансового права, отмечая, что эволюция международных финансовых отношений привела к трансформации международно-правовых инструментов регулирования [22]. Такой подход позволяет более глубоко понять юридическую природу финансовых санкций и их влияние на архитектуру международных экономических отношений. Заслуживает внимания и позиция А.В.Габова, который подчеркивает, что в условиях санкционного давления происходит не только трансформация внешнеэкономической деятельности подсанкционных субъектов, но и существенное изменение их внутренней правовой системы, включая

гражданское законодательство, которое вынуждено адаптироваться к новым экономическим реалиям [10].

Анализируя специфику влияния финансовых санкций на правовое регулирование экономической деятельности, следует отметить, что во многих случаях санкционное давление стимулирует поиск альтернативных финансово-правовых инструментов и механизмов, способных обеспечить экономическую стабильность и развитие в новых геополитических условиях. В этом контексте особую актуальность приобретает исследование правового регулирования виртуальных активов и цифровых валют как потенциальных альтернативных инструментов международных расчетов и инвестиционной деятельности.

Компаративный анализ показывает, что страны, подвергшиеся существенному санкционному давлению, зачастую демонстрируют повышенный интерес к развитию правовой базы для регулирования оборота виртуальных активов (*прим.: токены, криптовалюты, цифровые финансовые активы и пр. наименования используются в разных странах для их обозначения в гражданско-правовом смысле*), что обусловлено стремлением создать альтернативные финансовые инструменты, функционирование которых было бы менее зависимо от традиционной международной финансовой инфраструктуры, контролируемой санкционирующими государствами. Особый интерес в данном контексте представляет опыт стран Содружества Независимых Государств, которые в различной степени сталкиваются с вопросами оптимизации правового регулирования оборота виртуальных активов в условиях меняющейся международной финансовой конъюнктуры и нарастающих геополитических вызовов. Различия в подходах к регулированию виртуальных активов в странах СНГ отражают как специфику их национальных правовых систем, так и степень их интеграции в глобальную экономику и подверженности санкционным рискам. Таким образом, исследование гражданско-правового регулирования оборота виртуальных активов в странах СНГ приобретает особую значимость не только с теоретической, но и с практической точки зрения, позволяя выявить наиболее эффективные модели правового регулирования, которые могут способствовать созданию устойчивой альтернативной финансовой инфраструктуры в условиях санкционных ограничений. Для более полного понимания проблематики необходимо рассмотреть существующие модели правового регулирования данной сферы в глобальном контексте и далее – предлагается рассмотреть опыт стран СНГ в контексте них.

II. Существующие модели правового регулирования виртуальных активов в мире

Анализ международной практики регулирования виртуальных активов позволяет выделить четыре основные модели, отражающие различные подходы государств к определению правового статуса криптовалют и токенов, их интеграции в национальные правовые системы и экономику.

Первая модель характеризуется запретительным подходом к использованию виртуальных активов. Данный подход реализуется в таких странах, как Египет, Марокко и Китай. В частности, в Китае после периода относительно либерального отношения к криптовалютам произошел переход к запретительной политике. В сентябре 2021 года Народный банк Китая и другие регуляторы выпустили совместное уведомление, объявляющее все криптовалютные транзакции незаконными и запрещающее майнинг криптовалют на территории страны [28]. Данное решение было обосновано необходимостью защиты финансовой стабильности и предотвращения финансовых рисков. При этом сама технология блокчейн продолжает активно развиваться в рамках государственной программы Китая по цифровизации экономики, что отражено в национальном пятилетнем плане развития [29].

Вторая модель предполагает отсутствие специального правового регулирования виртуальных активов при их фактическом использовании в экономическом обороте. Такой подход характерен для стран с низким уровнем технологического развития и распространения виртуальных активов в обороте [25].

Третья модель представляет собой переходное состояние правового регулирования, когда нормативная база находится в процессе формирования. К числу таких стран относятся Бразилия и другие государства. В настоящее время в таких странах продолжается работа над совершенствованием нормативной базы [2].

Четвертая модель характеризуется наличием сформированного правового регулирования виртуальных активов, что позволяет интегрировать их в экономический оборот с минимальными правовыми рисками. К странам, реализующим данную модель, относятся Сингапур, Швейцария, ОАЭ, США и Япония. Так, в США, согласно позиции Комиссии по торговле товарными фьючерсами (CFTC), выраженной в ряде нормативных документов и судебных решений, в частности, в деле «CFTC v. McDonnell» (2018) [4], криптовалюта признается биржевым товаром и подпадает под регулирование Закона о товарных биржах (Commodity Exchange Act) [5]. При этом токены, в зависимости от их характеристик, могут признаваться ценными бумагами и регулироваться Комиссией по ценным бумагам и биржам (SEC) на основании «теста Хауи» (SEC v. W.J. Howe Co., 1946) [23], определяющего критерии инвестиционного

контракта. В ОАЭ виртуальные активы рассматриваются как товары. Правовое регулирование токенов дифференцировано в зависимости от их экономической сущности: токены, удостоверяющие права на ценные бумаги, регулируются законодательством о рынке ценных бумаг, а утилитарные токены рассматриваются как товары [20]. Япония стала одной из первых стран, признавших криптовалюту законным средством платежа. В соответствии с Законом о платежных услугах (Payment Services Act [18]) с изменениями, внесенными в 2017 году, криптовалюты определяются как «имущественная ценность, которая может быть использована для оплаты товаров и услуг, может быть передана посредством электронной системы обработки данных и не является фиатной валютой». При этом законодательство предусматривает обязательную регистрацию операторов обмена криптовалют и выполнение ими ряда требований по противодействию отмыванию денег. В Сингапуре виртуальные активы рассматриваются как товары и подлежат налогообложению в соответствии с общими принципами налогового законодательства. Согласно разъяснениям Валютного управления Сингапура (MAS), токены, имеющие характеристики ценных бумаг, регулируются Законом о ценных бумагах и фьючерсах (Securities and Futures Act) [24], а деятельность по обмену криптовалют подлежит лицензированию в соответствии с Законом о платежных услугах (Payment Services Act) 2019 года [17].

Сравнительный анализ существующих моделей правового регулирования виртуальных активов показывает, что страны с развитой нормативной базой в данной сфере создают более благоприятные условия для интеграции цифровых финансовых инструментов в экономический оборот, обеспечивая при этом необходимый уровень контроля и защиты интересов участников рынка. Опыт таких юрисдикций, как Сингапур, Швейцария и ОАЭ, представляет особую ценность для развития правового регулирования виртуальных активов в странах СНГ, которые находятся на различных этапах формирования соответствующей нормативной базы.

III. Состояние правового регулирования оборота виртуальных активов в странах СНГ

Анализ правового регулирования виртуальных активов в странах СНГ демонстрирует неравномерность подходов к законодательному оформлению данной сферы. На основе представленных данных можно систематизировать страны СНГ по моделям регулирования, выявив их преимущества и недостатки.

1) *Страны с комплексным правовым регулированием (четвертая модель из мировой практики).* Республика Беларусь стала пионером среди стран СНГ в создании комплексного регулирования виртуальных активов.

Ключевым нормативным актом является Декрет Президента Республики Беларусь № 8 «О развитии цифровой экономики» от 21.12.2017 г. [7]. Согласно п. 4 Приложения № 1 к Декрету, криптовалюта определяется как «биткоин, другой цифровой знак (токен), который используется в международном обороте в качестве универсального средства обмена». При этом цифровой знак (токен) характеризуется как «запись в реестре блоков транзакций (блокчейне), другой распределенной информационной системе, которая подтверждает наличие у владельца цифрового знака (токена) прав на объекты гражданских прав и/или является криптовалютой» (п. 12 Приложения № 1 к Декрету). Белорусская модель отличается детальной проработкой гражданских прав и обязанностей участников рынка. Юридическим лицам предоставляется право владеть токенами и осуществлять операции по их созданию, размещению, хранению и обмену. Физические лица могут заниматься майнингом, хранить токены в виртуальных кошельках, обменивать их на другие токены, приобретать, отчуждать за белорусские рубли, иностранную валюту, электронные деньги, а также дарить или завещать токены. Преимуществами белорусской модели являются четкое определение правового статуса криптовалют и токенов, предоставление операторам криптоплатформ права принимать локальные нормативно-правовые акты в области гражданско-правовых сделок.

Узбекистан также можно отнести к странам с комплексным регулированием. Указом Президента Республики Узбекистан от 27 апреля 2022 года №УП-121 [8] криптоактивы определены как «имущественное право, представляющее собой совокупность цифровых записей в распределенном реестре данных, имеющее ценность и владельца». Главным регулятором выступает Национальное агентство перспективных проектов Республики Узбекистан (НАПП). Узбекская модель предусматривает легализацию майнинга с определенными экологическими ограничениями (использование солнечной энергии в дневное время), классификацию поставщиков криптоуслуг (крипто-биржа, майнинг-пул, крипто-депозитарий, крипто-магазин), обязательное лицензирование деятельности провайдеров криптоуслуг.

В начале 2025 года правительство Армении утвердило комплексное регулирование криптовалют и цифровых активов. За основу реформ взят европейский регламент MiCA (Markets in Crypto-Assets Regulation). Теперь запрещены платежи в криптовалютах — за исключением оборота электронных денег в безналичной форме. Разрешена работа с криптой через лицензированных операторов [27].

Республика Кыргызстан также может быть отнесена к этой модели, так как был принят Закон Кыргызской Республики от 21 января 2022 года № 12 «Об обороте криптовалют» [14]. Под виртуальным активом

понимается нематериальный актив в цифровой форме, являющийся выражением ценности и (или) средством удостоверения имущественных прав, который создается, хранится и обращается с использованием технологии распределенных реестров или аналогичной технологии и не является денежной единицей (валютой), средством платежа и ценной бумагой.

Преимуществами данной модели является правовая определенность для участников рынка, а также защита прав потребителей и инвесторов и возможность интеграции виртуальных активов в легальный экономический оборот. К недостаткам можно отнести риск чрезмерного регулирования, сдерживающего инновации и необходимость постоянной актуализации нормативной базы в условиях быстрого развития технологий. Стоит отметить, что белорусская и узбекистанская модели демонстрируют разные подходы к комплексному регулированию. Если Беларусь сделала акцент на создании благоприятного режима для операций с виртуальными активами через Парк высоких технологий, то Узбекистан пошел по пути более централизованного регулирования с акцентом на экологические аспекты майнинга и обязательное лицензирование провайдеров услуг.

2) *Страны с формирующимся правовым регулированием (третья модель из мировой практики).* Республика Казахстан находится в процессе формирования правового регулирования виртуальных активов. Правовой статус криптовалюты определяется Гражданским кодексом Республики Казахстан [3] и Законом Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V ЗРК «Об информатизации» [15]. Согласно ст. 115 ГК РК, цифровые активы являются имущественным благом, т.е. иным имуществом. Казахстанская модель характеризуется классификацией цифровых активов на обеспеченные (utility tokens) и необеспеченные (Bitcoin, Ripple, Ethereum), запретом на выпуск и оборот необеспеченных цифровых активов на территории республики (за исключением оборота на криптобиржах Международного финансового центра «Астана»), установлением количественных ограничений при торговле (до 1000 долларов США в месяц без подтверждения дохода), специальным режимом регулирования в рамках МФЦА.

Для регулирования виртуальных активов в Республике Азербайджан принято Постановление Правления Центрального банка Азербайджанской Республики от 24 февраля 2023 года № 11/1 «Об утверждении «Порядка совершения операций с виртуальными активами в Азербайджанской Республике»» [21]. Под виртуальным активом понимается цифровое выражение стоимости. Однако особенностей гражданско-правового регулирования в данном постановлении практически не установлены.

В Российской Федерации действует Федеральный закон «О цифровых финансовых активах, цифровой валюте и о внесении изменений

в отдельные законодательные акты Российской Федерации» от 31.07.2020 № 259-ФЗ [9], который устанавливает особенности оборота цифровых финансовых активов и утилитарных цифровых прав, а также понятийный аппарат в отношении цифровой валюты. Не вдаваясь в подробности регулирования, отметим ряд важных особенностей: 1) ни цифровые финансовые активы (т.н. «токены – ценные бумаги»), ни утилитарные цифровые права (т.н. «utility-token»), ни цифровая валюта (криптовалюта) не могут быть использованы в качестве средства платежа, кроме международных финансовых операций; 2) все операции с цифровыми финансовыми активами и утилитарными цифровыми правами могут осуществляться только через операторов и инвестиционные платформы (порядок и перечень операций установлен законодательством Российской Федерации); 3) правила оборота цифровой валюты в Российской Федерации еще не определен, должен быть принят отдельный федеральный закон.

К преимуществам данной модели можно отнести гибкость в формировании регуляторных подходов и возможность учета международного опыта. В свою очередь, к недостаткам - правовая неопределенность в переходный период и риски для инвесторов из-за недостаточной защиты. Так, казахстанская модель интересна разделением регуляторных режимов для обеспеченных и не обеспеченных цифровых активов, а также созданием специального режима в рамках МФЦА. Данный подход позволяет контролировать риски, связанные с не обеспеченными криптовалютами, одновременно стимулируя развитие обеспеченных токенов, имеющих привязку к реальным активам.

3) *Страны с отсутствием специального правового регулирования (вторая модель из мировой практики).* К данной группе относятся: Молдова, где в настоящее время регулирование отсутствует и Таджикистан, где специальное регулирование также не сформировано. Преимуществом такой модели является возможность реализации гражданско-правовой концепции «все что не запрещено, то разрешено». Однако именно она создает высокие правовые риски для участников рынка и влечет за собой отсутствие защиты прав потребителей и инвесторов.

IV. Тенденции развития регулирования в странах СНГ

Анализ существующего регулирования в странах СНГ позволяет выделить следующие тенденции. Так, мы видим постепенный переход от модели отсутствия регулирования к формированию комплексных правовых режимов для виртуальных активов, однако такой переход характеризуется дифференцированный подход к регулированию различных видов виртуальных активов в зависимости от их экономической сущности. Страны СНГ создают специальные регуляторные режимы

(парки высоких технологий, финансовые центры) для операций с виртуальными активами. Как отмечается в проанализированных данных, зарубежные страны, понимая преимущества использования токенов и криптовалюты в расчетах и инвестиционной деятельности, постепенно идут по пути легализации данных инструментов. Этот тренд прослеживается и в странах СНГ, где наиболее технологически развитые государства (Беларусь, Казахстан, Узбекистан) уже сформировали или активно формируют правовую базу для интеграции виртуальных активов в экономический оборот. Опыт стран СНГ с комплексным регулированием, особенно Беларуси как пионера в данной области, представляет ценность для государств, находящихся на начальных этапах формирования нормативной базы. При этом, учитывая динамичный характер развития технологий распределенного реестра и виртуальных активов, даже странам с комплексным регулированием необходимо обеспечивать постоянную актуализацию правовой базы в соответствии с международными стандартами и технологическими инновациями.

V. Способы минимизации рисков использования виртуальных активов

Осторожные подходы к регулированию криптовалют в странах СНГ в значительной степени обусловлены позицией центральных банков, которые последовательно указывают на существенные риски для финансовой системы, возникающие при широком использовании виртуальных активов. Центробанки России, Беларуси, Казахстана и других стран региона выражают обеспокоенность потенциальной угрозой для финансовой стабильности, риском подрыва монетарного суверенитета и возможностями для противоправной деятельности. Однако важно отметить, что многие риски, выделяемые регуляторами стран СНГ, могут быть существенно нивелированы при грамотном подходе к регулированию. Международный опыт последних лет убедительно демонстрирует, что эффективное регулирование криптоиндустрии не только снижает потенциальные угрозы, но и может принести значительные экономические выгоды. Ряд стран успешно использует криптовалюты для обхода международных санкций и улучшения своего геополитического положения. Так, Иран активно развивает майнинг биткоина для получения доступа к международным финансовым потокам в обход санкций. Венесуэла, столкнувшись с гиперинфляцией и экономической блокадой, предприняла попытку создания собственной криптовалюты Petro, обеспеченной нефтяными резервами страны. Другие государства используют регулирование криптоиндустрии для привлечения международных инвестиций и развития инновационного сектора экономики. Эстония стала одним из европейских лидеров в привлечении криптобизнеса благодаря прозрачной нормативной базе и системе

электронного резидентства. Швейцария создала в кантоне Цуг «Крипто-долину», где сосредоточены сотни блокчейн-стартапов, принесших миллиарды инвестиций в экономику. В таблице 1 представлено краткое описание механизмов минимизации рисков, выделяемых Банком России.

Таблица 1
Способы минимизации рисков оборота виртуальных активов

№ п/п	Риски использования виртуальных активов	Степени риска (экспертная оценка по шкале от 1 до 5) ¹	Механизмы по их минимизации
1.	Полная потеря вложений граждан в виртуальные активы	2	1) Введение ограничений на использование виртуальных активов гражданами путем установления количественных показателей возможного объема инвестирования в криптовалюты. 2) Обязательное декларирование виртуальных активов для последующей судебной защиты. Сравнение мошенничеств, связанных с банковскими инструментами и криптовалютами, показывает, что разницы по совершаемым преступлениям не имеется. Наступление преступления зависит напрямую от уровня финансовой грамотности гражданина.
2.	Риск потери суверенитета национальной валюты и подрыва	1	1) Формирование на государственном уровне институционально-правовых механизмов по отслеживанию всех действий, связанных с

¹ Примечание: где 1 – риск низкий и может быть минимизирован, 5 – риск высокий, не может быть минимизирован.

	денежного обращения, риск снижения объемов финансирования реального сектора экономики, риск оттока капитала		цифровой валютой; 2) Разрешение и регистрация транзакций с виртуальными активами.
3.	Риск проведения платежей в рамках преступной деятельности (коррупционные преступления, вымогательство, нелегальный перевод денег за границу, нелегальная продажа оружия, финансирование терроризма, торговля наркотиками, отмывание преступных доходов и т.д.).	5	Данный риск уже реализуется, не влечет за собой увеличение или уменьшение количества преступлений. По данным Интерпола, распространение виртуальных активов не повлек за собой рост количества преступлений, ранее платежи в преступном мире осуществлялись с использованием электронных денег и сим-карт.

Источник: составлено автором на основе отчета Банка России [6].

Возможным решением проблемы в части регулирования оборота виртуальных активов в рассматриваемых странах, может стать создание международного финансового центра СНГ в качестве экспериментального правового режима.

VI. Заключение

Проведенное исследование правового регулирования оборота виртуальных активов в странах СНГ позволяет сформулировать ряд ключевых выводов. Прежде всего, наблюдается очевидная тенденция к формированию комплексной нормативной базы, регулирующей сферу

виртуальных активов. Такие страны, как Беларусь, Узбекистан и Армения, уже создали полноценные правовые режимы, интегрирующие виртуальные активы в легальный экономический оборот. Другие государства, включая Россию, Казахстан и Азербайджан, находятся в процессе формирования соответствующего регулирования. Компаративный анализ показывает, что страны СНГ преимущественно придерживаются подхода, при котором виртуальные активы признаются объектами гражданских прав, но не допускаются в качестве средства платежа на внутреннем рынке. Это свидетельствует о стремлении сохранить монетарный суверенитет при одновременном использовании потенциала технологии распределенного реестра для развития финансового рынка. Особого внимания заслуживает создание специальных регуляторных режимов – таких как Парк высоких технологий в Беларуси или Международный финансовый центр «Астана» в Казахстане. Эти институты предоставляют участникам рынка виртуальных активов особые правовые условия, что способствует локализации инновационных финансовых технологий и привлечению международных инвестиций. В контексте международных финансовых санкций развитие регулирования виртуальных активов приобретает особое значение для стран СНГ. Опыт Ирана, Венесуэлы и других государств, находящихся под санкционным давлением, демонстрирует, что виртуальные активы могут выступать в качестве альтернативного инструмента для международных расчетов и инвестиционной деятельности, снижая зависимость от традиционной финансовой инфраструктуры. Предложенные в исследовании механизмы минимизации рисков использования виртуальных активов направлены на обеспечение баланса между инновационным развитием и сохранением финансовой стабильности. Установление лимитов на инвестиции в криптоактивы, внедрение пруденциальных нормативов для криптобирж, создание систем мониторинга транзакций – все эти меры могут способствовать безопасной интеграции виртуальных активов в экономику. Перспективным направлением развития регулирования в странах СНГ представляется гармонизация подходов к виртуальным активам на региональном уровне. Создание международного финансового центра СНГ в качестве экспериментального правового режима могло бы стать платформой для апробации инновационных финансовых инструментов и формирования единых стандартов регулирования. Таким образом, правовое регулирование оборота виртуальных активов в странах СНГ находится в динамичной фазе развития, отражая как глобальные тенденции в сфере цифровых финансов, так и специфические потребности национальных экономик в условиях меняющейся геополитической обстановки. Дальнейшее совершенствование нормативной базы в этой области будет способствовать созданию альтернативной финансовой инфраструктуры,

устойчивой к внешним ограничениям и способной обеспечить экономическое развитие в новых реалиях международных отношений.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Allagulieva, S.M. On the issue of legal regulation of the application of sanctions in the modern world order / S. M. Allagulieva // Actual problems of constitutional and international law: Proceedings of the Second Annual Conference, Stavropol, 05-08 December 2017. Volume Part 2. - Stavropol: Stavropol publishing house 'Paragraph', 2018. - p. 3-5 (in Russian / Аллагулиева, С. М. К вопросу о правовом регулировании применения санкций в современном миропорядке / С. М. Аллагулиева // Актуальные проблемы конституционного и международного права : Материалы Второй ежегодной конференции, Ставрополь, 05–08 декабря 2017 года. Том Часть 2. – Ставрополь: Ставропольское издательство «Параграф», 2018. – С. 3-5).
2. Burtseva, S.S. To the issue of legal regulation of cryptocurrency as an instrument of terrorism financing: international and foreign experience / S.S. Burtseva, A. V. Shcherban // Financial Economics. - 2019. - № 7. - p. 126-129 (in Russian / Бурцева, С. С. К вопросу о правовом регулировании криптовалюты как инструмента финансирования терроризма: международный и зарубежный опыт / С. С. Бурцева, А. В. Щербань // Финансовая экономика. – 2019. – № 7. – С. 126-129).
3. Civil Code of the Republic of Kazakhstan // SPS "Laws of the CIS" (in Russian / Гражданский кодекс Республики Казахстан // СПС «Законы СНГ»).
4. Commodities Futures Trading Commission v. McDonnell : decision of the United States District Court for the Eastern District of New York dated March 6, 2018, in case No. 18-CV-361 // Federal Supplement. – 2018. – Vol. 287. – P. 213-230.
5. Commodity Exchange Act: US federal law of June 15, 1936: as amended on November 25, 2022 // United States Code. – 1936. – Title 7, Chapter 1. – § 1-27f.
6. Cryptocurrencies: Trends, Risks, Measures. Report for public consultation. - Moscow, 2022 (in Russian / Криптовалюты: Тренды, риски, меры. Доклад для общественных консультаций. - Москва, 2022).
7. Decree of the President of the Republic of Belarus No. 8 "On the Development of the Digital Economy" dated 21.12.2017 // SPS "Laws of the CIS" (in Russian / Декрет Президента Республики Беларусь

- № 8 «О развитии цифровой экономики» от 21.12.2017 г. // СПС «Законы СНГ»).
8. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 27, 2022 No. UP-121 // SPS "Laws of the CIS" (in Russian / *Указ Президента Республики Узбекистан от 27 апреля 2022 года №УП-121 // СПС «Законы СНГ»*).
 9. Federal Law "On Digital Financial Assets, Digital Currency and Amendments to Certain Legislative Acts of the Russian Federation" dated July 31, 2020 No. 259-FZ // SPS "Laws of the CIS" (in Russian / *Федеральный закон «О цифровых финансовых активах, цифровой валюте и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» от 31.07.2020 № 259-ФЗ // СПС «Законы СНГ»*).
 10. Gabov, A. V. Sanctions as a factor in the development of legal regulation of information disclosure by Russian issuers / A. V. Gabov, M. D. Shapsugova // State and Law. - 2020. - № 11. - p. 72-83 (in Russian / *Габов, А. В. Санкции как фактор развития правового регулирования раскрытия информации российскими эмитентами / А. В. Габов, М. Д. Шансугова // Государство и право. – 2020. – № 11. – С. 72-83*).
 11. Gunger, I. F. Sanctions as a method of international legal regulation in the modern world / I. F. Gunger // Works of young scientists of the Altai State University. - 2010. - No. 7. - P. 023-024 (in Russian / *Гунгер, И. Ф. Санкции как метод международно-правового регулирования в современном мире / И. Ф. Гунгер // Труды молодых ученых Алтайского государственного университета. – 2010. – № 7. – С. 023-024*).
 12. Kononenko, D. F. Legal regulation of compensation for losses of subjects of foreign economic activity in the context of economic sanctions / D. F. Kononenko // Law and politics: history and modernity: materials of the international scientific and practical conference, Omsk, November 20, 2015. - Omsk: Omsk Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation, 2016. - P. 90-93 (in Russian / *Кононенко, Д. Ф. Правовое регулирование возмещения убытков субъектов внешнеэкономической деятельности в условиях действия экономических санкций / Д. Ф. Кононенко // Право и политика: история и современность: материалы международной научно-практической конференции, Омск, 20 ноября 2015 года. – Омск: Омская академия Министерства внутренних дел Российской Федерации, 2016. – С. 90-93*).
 13. Krasiy, R. S. Features of legal regulation of the economy in the context of anti-Russian sanctions / R. S. Krasiy // Science and

- education: economy and economics; entrepreneurship; law and management. - 2019. - No. 9 (112). - P. 70-74 (in Russian / Красий, Р. С. Особенности правового регулирования экономики в условиях антироссийских санкций / Р. С. Красий // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – 2019. – № 9(112). – С. 70-74).
14. Law of the Kyrgyz Republic of January 21, 2022 No. 12 "On the circulation of cryptocurrencies" // SPS "Laws of the CIS" (in Russian / Закон Кыргызской Республики от 21 января 2022 года № 12 «Об обороте криптовалют» // СПС «Законы СНГ»).
 15. Law of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2015 No. 418-V ЗРК "On informatization" // SPS "Laws of the CIS" (in Russian / Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V ЗРК «Об информатизации» // СПС «Законы СНГ»).
 16. Loseva, K. G. Sanction as an element of legal regulation in Soviet society: the starting points of the theory / K. G. Loseva // Symbol of Science: international scientific journal. - 2015. - No. 9-2. - P. 113-115 (in Russian / Лосева, К. Г. Санкция как элемент правового регулирования в советском обществе: отправные положения теории / К. Г. Лосева // Символ науки: международный научный журнал. – 2015. – № 9-2. – С. 113-115).
 17. Payment Services Act: Act of the Republic of Singapore No. 2 dated 14.01.2019 // Government Gazette of Singapore. – 2019. – No. 4. – P. 105-233.
 18. Payment Services Act : Law of Japan No. 59 of 24.06.2009 : as amended on 01.05.2017 // Official Gazette of Japan. – 2009. – No. 29. – P. 102-154.
 19. Petrenko, E. G. Sanctions in international law: concept, types, legal regulation / E. G. Petrenko, Yu. M. Usupov // NORMA. Law. Legislation. Law: collection of articles from the International scientific and practical conference, Kazan, August 26, 2017. - Kazan: Limited Liability Company "Aeterna", 2017. - P. 135-137 (in Russian / Петренко, Е. Г. Санкции в международном праве: понятие, виды, правовое регулирование / Е. Г. Петренко, Ю. М. Усупов // НОРМА. Закон. Законодательство. Право : сборник статей Международной научно-практической конференции, Казань, 26 августа 2017 года. – Казань: Общество с ограниченной ответственностью "Аэтерна", 2017. – С. 135-137).
 20. Regulation of Digital Assets in the United Arab Emirates, 01.02.2020 № 23/R.M. // Official Gazette of the UAE. – 2020. – № 671. – С. 45-62.
 21. Resolution of the Board of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan dated February 24, 2023 No. 11/1 "On approval of the

- "Procedure for conducting transactions with virtual assets in the Republic of Azerbaijan" // SPS "Laws of the CIS" (in Russian / *Постановление Правления Центрального банка Азербайджанской Республики от 24 февраля 2023 года № 11/1 «Об утверждении «Порядка совершения операций с виртуальными активами в Азербайджанской Республике» // СПС «Законы СНГ»*).
22. Ryazanova, A. R. Legal regulation of the digital economy in Russia in the context of the introduction of foreign economic sanctions and restrictive measures / A. R. Ryazanova // Bulletin of the O.E. Kutafin Moscow State Law University (MSAL). - 2020. - No. 7 (71). - P. 185-192. - DOI 10.17803/2311-5998.2020.71.7.185-192 (in Russian / *Рязанова, А. Р. Правовое регулирование цифровой экономики в России в условиях введения иностранных экономических санкций и ограничительных мер / А. Р. Рязанова // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). – 2020. – № 7(71). – С. 185-192. – DOI 10.17803/2311-5998.2020.71.7.185-192*).
 23. Securities and Exchange Commission v. W.J. Howey Co. : decision of the Supreme Court of the United States of May 27, 1946, case No. 328 U.S. 293 // United States Reports. – 1946. – Vol. 328. – P. 293-301.
 24. Securities and Futures Act: law of the Republic of Singapore dated 01/01/2002 (Cap. 289): as amended. from 01.10.2022 // Statutes of the Republic of Singapore. – 2002. – Chapter 289. – P. 1-748.
 25. Sheverdina, I. V. Analysis of foreign experience in legal support of state regulation of cryptocurrencies / I. V. Sheverdina // Intellectual resources - for regional development. - 2019. - Vol. 5, No. 1. - P. 212-215 (in Russian / *Шевердина, И. В. Анализ зарубежного опыта правового обеспечения государственного регулирования криптовалют / И. В. Шевердина // Интеллектуальные ресурсы - региональному развитию. – 2019. – Т. 5, № 1. – С. 212-215*).
 26. Sokolov, V. B. Normative-legal regulation of strategic management of food resources in the era of sanctions / V. B. Sokolov // Social and economic sciences and humanitarian research. - 2016. - No. 15. - P. 186-188 (in Russian / *Соколов, В. Б. Нормативно-правовое регулирование стратегического управления продовольственными ресурсами в эпоху санкций / В. Б. Соколов // Социально-экономические науки и гуманитарные исследования. – 2016. – № 15. – С. 186-188*).
 27. "The Armenian government has approved the rules for the circulation of cryptocurrencies. What is their essence?"

URL:

<https://www.rbc.ru/crypto/news/67c17fc99a7947335670b4ff?from=copy> (last access - 01.09.2024).

28. Yang, Z. Reasons for the ban on cryptocurrency mining in China and possible consequences / Z. Yang // Youth. Society. Modern science, technology and innovation. - 2022. - No. 21. - P. 217-218.
29. Yue, C. Virtual Currencies in Chinese Law: From the Ban on Cryptocurrencies to the Digital Yuan / C. Yue, Yu. S. Kharitonova // Bulletin of Moscow University. Series 11: Law. - 2024. - No. 1. - P. 89-107 (in Russian / Юэ, Ц. Виртуальные валюты в праве Китая: от запрета криптовалют к цифровому юаню / Ц. Юэ, Ю. С. Харитоновна // Вестник Московского университета. Серия 11: Право. - 2024. - № 1. - С. 89-107).

Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində virtual aktivlərin dövryyəsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinin müqayisəli təhlili

VENERA ŞAYDULLINA*

Annotasiya

Bu məqalədə beynəlxalq maliyyə sanksiyaları kontekstində MDB ölkələrində virtual aktivlərin dövryyəsinin hüquqi tənzimlənməsinin kompleks təhlili aparılır. Tədqiqat sanksiya təzyiqinin kriptovalyutalar və rəqəmsal maliyyə aktivləri də daxil olmaqla alternativ maliyyə alətlərinin inkişafına təsirini araşdırır. Müəllif müqayisəli-hüquqi metod əsasında virtual aktivlərin dünya üzrə mövcud tənzimləmə modellərini sistemləşdirir və MDB ölkələrini bu modellərə uyğun olaraq təsnifləşdirir. Xüsusi diqqət virtual aktivlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi, onların iqtisadi dövryyəyə integrasiyası mexanizmləri və mülki-hüquqi tənzimlənmənin aspektlərinin təhlilinə ayrılır. MDB ölkələrində normativ-hüquqi bazanın inkişaf tendensiyaları müəyyən edilir, tədricən tənzimlənmənin olmamasından kompleks hüquqi rejimlərin formalaşdırılmasına keçid müşahidə olunur. Virtual aktivlərin istifadəsi ilə bağlı risklərin minimuma endirilməsi mexanizmləri təklif olunur ki, bu da global maliyyə arxitekturasının transformasiyası və beynəlxalq hesablaşmalar üçün alternativ alətlərin axtarışı şəraitində praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: virtual aktivlər, mülki-hüquqi tənzimləmə, kriptovalyuta, rəqəmsal maliyyə aktivləri, MDB, sanksiyalar, maliyyə hüququ, rəqəmsal

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / G.V. Plehanov adına Rusiya İqtisad Universiteti / email: vk.shaydullina@gmail.com

iqtisadiyyat, blokçeyn, hüquqi risklər, kriptovalyutaların tənzimlənməsi, müqayisəli təhlil.

Comparative analysis of civil law regulation of the circulation of virtual assets in the countries of the Commonwealth of Independent States

VENERA SHAIDULLINA**

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the legal regulation of virtual asset circulation in the CIS countries in the context of international financial sanctions. The study examines the impact of sanction pressure on the development of alternative financial instruments, including cryptocurrencies and digital financial assets. Using a comparative legal method, the author systematizes existing regulatory models for virtual assets in global practice and classifies CIS countries according to these models. Special attention is given to the analysis of civil law aspects of regulation, approaches to determining the legal status of virtual assets, and mechanisms for their integration into economic circulation. Key trends in the development of legal frameworks in CIS countries are identified, including a gradual shift from a lack of regulation to the formation of comprehensive legal regimes. Mechanisms for minimizing the risks associated with the use of virtual assets are proposed, which is of practical value in the context of the transformation of the global financial architecture and the search for alternative tools for international settlements.

Keywords: virtual assets, civil law regulation, cryptocurrency, digital financial assets, CIS, sanctions, financial law, digital economy, blockchain, legal risks, cryptocurrency regulation, comparative analysis.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.10.2024

Çapa qəbul: 02.04.2025

** PhD in Law / Plekhanov Russian University of Economics / email: vk.shaydullina@gmail.com

PROSESSUAL HÜQUQ

MÜLKİ MƏHKƏMƏ İCRAATINDA YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN İŞTİRAKI MƏSƏLƏLƏRİ

SƏBİNƏ ƏZİZOVA*

Annotasiya

Azərbaycan Respublikasının Konsitusiyasında insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi qeyd olunmuşdur. Konstitusiyada təsbit edilmiş insan hüquqlarını və azadlıqlarını qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcu hesab edilmişdir. Sadalanan orqanların içərisində mülki hüquqların məhkəmə müdafiə forması üstünlük təşkil edir. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi pozulmuş hüquqla birbaşa əlaqədərdir və bir çox başqa amillərdən asılı olaraq, Konstitusiya, mülki və cinayət məhkəmə icraatı vasitəsilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vasitələrlə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının əhalisinin mühüm hissəsini yetkinlik yaşına çatmayanlar təşkil edir (onların sayı 30%-dən artıq hesablanır) və onların hüquqlarının müdafiəsi dövlətin, cəmiyyətin və ailənin mühüm vəzifələrindən biridir. Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqlarının məhkəmə müdafiəsinin təminatı həm Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin müddəalarında, həm də bəzi maddi qanunvericiliklərin (Ailə Məcəlləsi, Mülki Məcəllə, Əmək Məcəlləsi və s.) prosesual xarakterli normalarında möhkəmləndirilmişdir. Qeyd edək ki, yetkinlik yaşına çatmayanların əsasən mülki prosesual hüquqlarını tənzimləyən Uşaqların hüquqlarının yerinə yetirilməsi haqqında 1996-cı il tarixli Avropa Konvensiyası Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya olunmamasına baxmayaraq, müvafiq milli qanunvericilik aktlarında uşaqların mülki icraatda prosesual hüquqları yetərinə təsbit olunub. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin statistik məlumatlarından görüldüyü kimi, məhkəmələrdə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqları ətrafında baxılan mülki işlərin sayı ildən ilə artır. Qeyd edilən işlərdə mütləq çoxluğu nikahın pozulması, ondan sonra məhkəmə qaydasında atalıq faktının və atalığın tanınması faktının müəyyən olunması və övladlığa götürmə və ya övladlığa götürmənin ləğvi təşkil edir. Bu səbəbdən də sosial konfliktlərin, ailə mübahisələrinin tənzimlənməsində yetkinlik yaşına çatmayanların pozulan hüquqlarını təmin edən məhkəmə orqanlarının rolu olduqca böyükdür. Məqalədə mülki məhkəmə icraatında yetkinlik yaşına çatmayanların iştirakının konstitusion və beynəlxalq-hüquqi

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Bakı Dövlət Universiteti / email: sabinaazizova01@gmail.com

əsasları, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunverici aktları üzrə tənzimlənmə mexanizmləri araşdırılır.

Açar sözlər: *mülki prosessual hüquq, ailə hüququ, mülki məhkəmə icraatı, nikahın pozulması, yetkinlik yaşına çatmayanlar, məhkəmə müdafiəsi, mülki iddia, ailə üzvlərinin hüquqları, keçmiş ailə üzvü, yuvenal ədliyyə, ünsiyyət hüququ, valideynlik hüquqları.*

I. Giriş

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Konstitusiyasının 7-ci (Azərbaycan dövləti) maddəsində ilk dəfə olaraq, dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi (qanunvericilik, icra, məhkəmə) prinsipi əsasında quruldu. Bu maddədə qeyd olundu ki, qarşılıqlı fəaliyyətdə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri öz səlahiyyətləri çərçivələrində müstəqildirlər [19, s. 5-6]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycanda məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər. Beləliklə, pozulmuş mülki hüququn prosessual formada müdafiəsi konstitusion hüquqdur. Mülki icraat Azərbaycan Respublikasının mülki prosessual qanunvericiliyi əsasında keçirilir və bu prosesdə müxtəlif normativ hüquqi aktlardan istifadə olunur. Doktrina mülki məhkəmə icraatına Mülki Prosessual Məcəlləsinin normaları ilə tənzimlənən mülki işə baxılması və həll edilməsi ilə bağlı məhkəmənin və digər məhkəmə iştirakçılarının fəaliyyəti kimi anlayış verilir [9, s. 25].

Konstitusiyaya əsasən, Azərbaycan Respublikasının məhkəmə hakimiyyətini Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə, apellyasiya məhkəmələri, Azərbaycan Respublikasının ümumi məhkəmələri və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr həyata keçirirlər. Konstitusiyanın 125.3-cü maddəsində qeyd edilir ki, məhkəmə hakimiyyəti konstitusiya, mülki və cinayət məhkəmə icraatı vasitəsi ilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vasitələrlə həyata keçirilir [19, s. 52].

Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqlarının məhkəmə müdafiəsi prosessual müdafiə vasitəsi sayılır və son dərəcə dəqiqdir, qanunla hərtərəfli tənzimlənir və nisbətən dəyişməzdir, sabitdir [6, s. 128-129].

II. Azərbaycanda məhkəmə orqanlarının təşkili: tarixi baxış

Azərbaycan tarixinə nəzər salsaq görərik ki, yaxın keçmişimizdə (sovet dövründə) məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti və təşkili dəyişkən olub. Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi məhkəmə tarixi 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması ilə başlayır. Belə ki, 28 may 1918-ci ildə Ədliyyə nazirliyinin ilk naziri Xəlil bəy Xasməmmədov təyin olunub. 1 oktyabr 1918-ci ildə Bakı Dairə Məhkəməsi təşkil olunmuş, noyabrın 14-də isə Azərbaycan Məhkəmə Palatasının Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Demokratik Respublikası Rusiya tərəfindən işğal edildikdən dərhal sonra bütün ədliyyə sistemi ləğv edilərək, Xalq Ədliyyə

Komissarlığı yaradılmışdır. 12 may 1920-ci ildə Azərbaycan İnqilab Komitəsi “Xalq məhkəmələri haqqında” Dekreti və Xalq məhkəmələri haqqında Əsasnaməni qəbul etmişdir [10, s. 34]. 1930-cu ildə isə Ədliyyə Komissarlığı ləğv edilmişdir. Ləğv olunmuş Komissarlığın səlahiyyətləri isə Ali Məhkəməyə və Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə ötürülmüşdür. Xalq Ədliyyə Komissarlığı bir daha 1933-cü ildə bərpa olunmuşdur. Bu zaman Ədliyyə Komissarı Respublika prokurorunun səlahiyyətini də yerinə yetirirdi, Ədliyyə Komissarının müavini isə Ali Məhkəmə sədrinin səlahiyyətini daşıyırdı. Növbəti dəfə Ədliyyə Nazirliyi 7 dekabr 1959-cu ildə ləğv edildi və bu orqanın səlahiyyətləri yenə də Ali Məhkəməyə verildi. Bir qədər sonra, tarix təkrarlandı və 27 oktyabr 1970-ci ildə Ədliyyə Nazirliyi yenidən təsis edildi [10, s. 34-42].

Beləliklə, biz qeyd edə bilərik ki, federativ quruluşda olan dövlətin, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının tərkib hissəsi olan Azərbaycan SSR-in hüquq sistemi dualistik formalı idi, məhkəmə hakimiyyəti bir çox hallarda ədalət mühakiməsi ilə yanaşı inzibati funksiyaları da yerinə yetirirdi və bunun əksinə olaraq, sovet tarixində bəzi hallarda icra orqanları məhkəmə fəaliyyətinə aid məsələləri özləri həll edirdilər. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyası hüquqi dövlətin əsas atributu hesab edilən hakimiyyətlərin bölgüsünü ilk dəfə bəyan etməklə məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyini əsaslandırmışdır.

III. Yetkinlik yaşına çatmayanın beynəlxalq standartlar üzrə mülki prosesdə müdafiəsi

Hüquq ədəbiyyatında geniş diskussiyaya səbəb olan “mülki proses” və “mülki məhkəmə icraatı” anlayışlarını müzakirə etməyərək [4; 5, s. 25; 11, s. 22-23; 12], aşağıda mülki prosessual hüququn bəzi əsas vəzifələrini sadalayaq. Bunlar məhkəmədə mülki işin həllində ədalətli, qərəssiz və vaxtında baxılması, qanunçuluq prinsipinin qorunması və pozulmuş hüquqların bərpası. Beləliklə, insan hüquqlarının bərpası məhkəmələrin birbaşa əsas vəzifəsidir və cəmiyyətdə müxtəlif sosial mübahisələrin, münaqişələrin həlli məhz məhkəmə vasitəsilə həyata keçirilir [6, s. 127-128].

Azərbaycan Respublikasında yetkinlik yaşına çatmayanın hüquq və maraqlarının mülki prosesdə müdafiəsi beynəlxalq standartlar (1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 7, 8 və 10-cu maddələri; 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 14-cü maddəsi və s.) üzrə qurulmuşdur, yəni ədalətli, qərəzsiz, müstəqil və qanun əsasında yaradılmış məhkəməyə müraciət əsasında [18; 21; 22; 7].

Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini Avropa Konvensiyasına uyğunlaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiya Qanunu qəbul edilmişdir [1, s. 26-35].

Mülki Prosessual Məcəlləsinin 16-cı maddəsinə əsasən, mülki işdə iştirak edən tərəflər və digər şəxslər qanunla müəyyən olunan dövlətdaxili hüquqi

müdafiə vasitələri bitdikdə öz pozulmuş hüquqlarının müdafiəsini beynəlxalq məhkəmələrdə davam edə bilər [17]. Bu maddədə qeyd edilən “beynəlxalq məhkəmələr” anlayışı Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası əsasında yaradılan Avropa İnsan hüquqları məhkəməsini ehtiva edir.

Bütün fiziki və hüquqi şəxslər özlərinin qanunla qorunan hüquq və azadlıqlarını, eləcə də maraqlarını qorumaq və təmin etmək məqsədi ilə qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə müdafiəsindən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Bu hüquqlar qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı (Hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı) maddəsində “hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir”, 71 (İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı) maddəsində “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə əlaqədar mübahisələri məhkəmələr həll edir” bəyan edilən müddəalar öz hüquqi inkişafını hüququn müxtəlif sahələrində qəbul edilmiş qanunverici aktlarda tapdı. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhkəmə tərəfindən müdafiəsi heç bir yaş həddi ilə məhdudlaşdırılmır [19, s. 20-22].

Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 1 (Azərbaycan Respublikasının ailə qanunvericiliyi və onun əsasları), 7 (Ailə hüquqlarının müdafiəsi), 51-ci (Uşağın müdafiə hüququ), Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 6 (Mülki qanunvericiliyin prinsipləri) və s. maddələrinə görə yetkinlik yaşına çatmayanların mülki və ailə münasibətlərilə bağlı hüquq və maraqlarının məhkəmədə müdafiəsinə dövlət təminat verir [2, s. 2; 14, s. 5]. Qanun aktlarında göstərilən bu müddəalar tamamilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 17-ci (Ailə, uşaqlar və dövlət) maddəsində qeyd olunan “uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir” müddəaya əsaslanır [19, s. 8]. Bütövlükdə, uşaq hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və bütün sahəvi qanunvericiliklərində hərtərəfli təsbitinə çalışılmışdır [14; 15; 16; 17; 19; 20].

Milli Məclisdə ratifikasiya edilmiş BMT-nin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına görə uşaq (yetkinlik yaşına çatmayan şəxs) yaşından asılı olmayaraq, hüququn müstəqil subyekti kimi tanınır və dövlət tərəfindən onun hüquq və azadlıqları təmin edilir və müdafiə olunur [12, s. 22; 24]. Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqlarının müdafiəsi mülki icraat qaydasında məhkəmə tərəfindən təmin olunur, qanunla müəyyən olunan hallarda isə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqları dövlət orqanları, həmçinin qəyyumluq və himayəçilik orqanları tərəfindən təmin edilə bilər.

IV. Nikahın pozulması prosesində yetkinlik

yaşına çatmayanların hüquq və maraqlarını təmin edilməsi

Aşağıdakı məsələyə diqqət yetirmək istərdik. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 2.2-ci maddəsinə əsasən, ailə münasibətləri qadınla kişinin

nikahının könüllülüüyü, ər-arvadın hüquq bərabərliyi, ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması, uşaqların ailə tərbiyəsinin üstünlüyü, onların rifahına və inkişafına qayğı, ailənin yetkinlik yaşına çatmayan və əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsinin təmin olunması prinsiplərinə uyğun həyata keçirilir. Rusiya Federasiyasının Ailə Məcəlləsindən (mad.1, b.3 – обеспечение приоритетной защиты прав и интересов несовершеннолетних) fərqli olaraq, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqlarının üstünlük qaydasında müdafiəsinin təmini birbaşa Azərbaycan ailə qanunvericiliyində təsbit olunmayıb. Yalnız müvafiq ailə-hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində qanunverici məhz bu prinsipin (yəni, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqlarının üstünlük qaydasında müdafiəsinin təmini) tələblərindən çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının ailə qanunvericiliyi müəyyən edir ki, ər-arvadın yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqları olduqda, nikah məhkəmə qaydasında pozulur (mad.19.1), tərəflər arasında uşaqlar barədə yaranan mübahisələrə məhkəmə qaydasında baxılır (mad.18) [20, s. 27]. Nikahın pozulması prosesində yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqlarını təmin etmək məqsədilə ər-arvad məhkəməyə yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlarının kiminlə qaldığını, uşaqların saxlanması üçün vəsaitin ödənilmə qaydasını, bu vəsaitin miqdarını müəyyən edən saziş təqdim edə bilirlər [20, s. 28-29]. Qanunverici ər-arvad arasında saziş olmadıqda, eləcə də bu saziş uşaqların marağını pozduqda, məhkəmə qarşısında aşağıdakı vəzifələri qoyur [20, s. 28]:

- boşanmadan sonra yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların valideynlərindən hansının yanında qaldığını müəyyən etməli (mad. 22.2.1);

- uşaqlar üçün alimentin hansı valideyndən və hansı miqdarda tutulduğunu müəyyən etməli (mad. 22.2.2).

Göstərilənlərə əsaslanaraq biz bu nəticəyə gəlirik ki, məhkəmə işə baxarkən hər bir halda (razılığın olduğu və ya olmadığı hallarda) uşaqların tərbiyəsi və həyat yaşayışının təminatı üzrə məsələləri həll etməlidir. Qanunverici tərəfindən məhkəmənin üzərinə qoyduğu bu vəzifə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqlarının ailə-hüquq sahəsində qorunmağa istiqamətləndirilib. Rusiya alimləri S.Y.Çaşkova və Y.A. Çefranova hesab edirlər ki, bu nadir haldır ki, məhkəməyə iddia tələblərindən kənara çıxmaq hüququ verilib [3, s. 47]. Lakin məhkəmə təcrübəsində valideynlər arasında uşaqların tərbiyəsi və həyat yaşayışının təminatı üzrə mübahisənin olmadığı halda (məsələn, uşaqların daimi yaşayış yerinin müəyyən edilməsi barəsində), təəssüf ki, məhkəmə bu məsələni açıq saxlayır və nikahın pozulması haqqında çıxarılan qətnamədə uşaqlarla bağlı həlli vacib olan məsələ öz əksini tapmır.

V. Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqlarının müdafiə mexanizmi

Z.A.Əsgərova görə, subyektdən asılı olaraq, hüquq və azadlıqların təminatı mexanizmini aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

- 1) məhkəmə vasitəsilə müdafiə mexanizmi;
- 2) icra hakimiyyəti orqanları vasitəsilə müdafiə mexanizmi;
- 3) beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə müdafiə mexanizmi [1, s. 126-127].

Yetkinlik yaşına çatmayanların mülki və ailə münasibətləri üzrə hüquq və maraqlarının müdafiəsinin ən mühüm təminatı məhkəmə müdafiəsi sayılır. Yetkinlik yaşına çatmayanların mülki və ailə münasibətləri üzrə hüquq və maraqlarının məhkəmə müdafiəsi dedikdə, mülki icraat qaydasında konstitusion, mülki, ailə və mülki prosessual qanunvericiliklərinin və mənəviyyət prinsip və normaları əsasında uşaqların pozulmuş (mübahisəli olan) mülki və ailə hüquq və maraqlarının bərpası (tanınması) üzrə məhkəmə fəaliyyəti başa düşülür. Beynəlxalq hüququn prinsipləri, müddəaları və normalarının dövlətdaxili hüquqa səmərəli təsiri də milli məhkəmələrin fəaliyyətinə təsir edir [2].

Müasir zamanda yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqlarının məhkəmədə müdafiəsinin təminatı xüsusi diqqət mərkəzində olan məsələdir. Bu sahədə qüvvədə olan qanunverici baza əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Belə ki, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqlarının təminatı sahəsində icra orqanlarının bir çox səlahiyyətləri (inzibati funksiyaları) aidiyyəti üzrə məhkəmələrə verilmişdir. Məsələn, əvvəlki qanunvericilikdən fərqli olaraq, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların ailə tərbiyəsinə (övladlığa) verilməsi, uşağın ailə münasibətləri nəticəsində ayrı yaşayan valideynlərin hansının yanında yaşamasının müəyyən edilməsi və yetkinlik yaşına çatmayanların s. hüquqlarının realizəsi məhkəmə baxışının predmeti olmuşdur.

Yetkinlik yaşına çatmayanların pozulmuş və ya mübahisəyə səbəb olmuş hüquqlarının bərpası iddia icraatı qaydasında ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrdə təmin olunur. Bu zaman icra orqanlarının müvafiq qurumlarının (məsələn, qəyyumluq və himayəcilik komissiyası) mülki icraatda bu və digər formada iştirakı (məsələn, yetkinlik yaşına çatmayanın nümayəndəsi qismində) məhkəmə tərəfindən təmin edilməlidir.

Qeyd edək ki, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının məhz məhkəmə müdafiəsi bu sahədə mövcud olan beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verir. Mövsüm Mövsümovun fikrincə, beynəlxalq-hüquqi normaların tətbiqində məhkəmələr böyük əhəmiyyət kəsb edir və məhz məhkəmə fəaliyyəti beynəlxalq-hüquqi normaların realizəsinin əsas elementlərindən biridir [11, s. 9].

İnsan hüquq və azadlıqları müdafiəsi üzrə beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan Azərbaycan Respublikasının mülki prosessual qanunvericiliyinə görə, pozulmuş və ya mübahisə predmeti olan istənilən hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi məqsədilə hər bir şəxs məhkəməyə müraciət edə bilər. Hüquq və maraqlarının təminatı məqsədilə yetkinlik yaşına çatmayanlar qanunla müəyyən edilən hallarda şəxsən və ya onların qanuni nümayəndələri məhkəməyə müraciət edə bilərlər.

Məhkəmə təcrübəsində uşaq hüquqları üzrə ən çox müraciət edilən məsələlər onların ailə-hüquq münasibətlərindən yaranan məsələlərdir: atalığın müəyyən olunması; atalığa, analığa dair mübahisə açma; valideynlər ayrı

yaşadıqda uşaqların tərbiyə məsələləri və yaşayış yerinin müəyyən edilməsi; uşaqlarından ayrı yaşayan valideynin valideynlik hüquqlarının həyata keçirilməsi; yaxın qohumların uşaqla ünsiyyət hüququnun təmini; valideynlik hüquqlarından məhrum etmə; valideynlik hüquqlarının bərpası; valideynlik hüquqlarının məhdudlaşdırılması; valideynlik hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının ləğv edilməsi; uşağın sağlamlığı və ya həyatı üçün birbaşa təhlükə olduqda uşağın valideynlərdən (onları əvəz edən şəxslərdən) alınması; uşağın saxlanılması üçün aliment ödənilməsi barədə və s.

Mülki işlər üzrə məhkəmə statistikasına ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən baxılan işlərin arasında ən çox rast gəlinəni nikahın pozulması haqqında olan işlərdir. Təbii ki, nikahın pozulması haqqında işlərin baxılması prosesində birgə uşaqların tərbiyəsi və ya təminatı (yaşayış yerinin müəyyən edilməsi, alimentin təyini, ünsiyyət məsələləri və s.) ilə bağlı məsələlərə məhkəmə baxışında aydınlıq gətirilməyəndə, bu məsələlər gələcəkdə ayrıca məhkəmə predmeti olur.

Qeyd etməliyik ki, ailə münasibətlərindən irəli gələn mülki işlərdə və ya uşaqların əmlak və ya şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlarının müdafiəsi üzrə işlərdə yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları birbaşa məhkəmə baxışının predmeti olursa, yetkinlik yaşında olan şəxslərin əmək, mənzil və s. əmlak xarakterli mübahisələri onların yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlarının bilavasitə müxtəlif maraqlarına – ən əsası yaşanan həyat keyfiyyətinə və təhsilinə toxunur.

Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və qanunla qorunan maraqları onların valideynləri (və ya valideynləri əvəz edən şəxslər), qanunla müəyyən edilən hallarda icra orqanlarının müvafiq strukturları (qəyyumluc və himayəçilik komissiyaları) və məhkəmə tərəfindən təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 50.2 (Tərəflər) maddəsinə görə, dövlət idarə və təşkilatlarının və ya təsisçisi dövlət və ya dövlət idarəsi, yaxud təşkilatı olan hüquqi şəxslərin müvafiq müraciəti olduğu hallarda dövlət mənafeyinin müdafiəsi üçün prokuror tərəf (iddiaçı) hesab edilə bilər. Bundan başqa, prokuror, Mülki Prosessual Məcəlləsinin 306.3 (Xüsusi icraat işlərinə baxılması qaydası) maddəsinə əsasən, dövlət idarə və təşkilatlarının və ya təsisçiləri dövlət və ya dövlət idarələri, yaxud təşkilatları olan hüquqi şəxslərin müvafiq müraciəti olduğu halda dövlət orqanlarının mənafeyinin müdafiəsi üçün prokuror xüsusi icraat qaydasında işə baxılması üçün ərizə ilə müraciət edə bilər [17].

Qanun prokurorun xüsusi icraat işləri üzrə ərizəni: 1) mülkiyyət hüququ üzrə əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam vermək haqqında işlər üzrə (mad.306.3.1) və 2) daşınar əşyanın sahibsiz hesab edilməsi və daşınmaz əşya üzərində dövlət mülkiyyəti hüququnun tanınması haqqında işlər üzrə (mad.306.3.2) verə bilər. Göründüyü kimi, prokuror tərəf kimi iddia icraatında və ya xüsusi icraatda qanunla müəyyən edilən hallarda yalnız dövlət mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə mülki prosesin iştirakçısı ola bilər [17].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinə müraciət etsək, görürük ki, 181-ci (Mülki iddia vermək hüququ olan şəxslər) maddəyə əsasən, cinayət mühakimə icraatı zamanı dövlət əmlakının mühafizəsi, habelə mülki iddia vermək hüququ olan fiziki şəxsin öz qanuni mənafeələrini şəxsən müdafiə etmək imkanı olmadıqda, prokuror onların hüquqlarının müdafiəsi üçün mülki iddia verir və onu müdafiə edir (mad.181.6). Prokuror cinayət mühakimə icraatında da təqsisləndirilən şəxsə və ya onun hərəkətlərinə görə cavabdeh olan şəxsə qarşı qanunla müəyyən olunan hallarda iddia verə və bu iddianı müdafiə edə bilər: dövlət mənafeəsinin müdafiəsi üçün dövlət idarə, müəssisə və ya təşkilatının müraciəti olduqda (mad.181.7.1); mülki iddia vermək hüququna malik olan fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmadıqda və ya o, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli olduqda (mad. 181.7.2) [15].

Cinayət prosesual hüququnda işlənən “mülki iddia vermək hüququ olan fiziki şəxsin öz qanuni mənafeələrini şəxsən müdafiə etmək imkanı olmayan” (mad.181.6) və “mülki iddia vermək hüququna malik olan fiziki şəxs fəaliyyət qabiliyyətli olmayanda və ya o, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli olduqda” (mad.181.7.2) ifadələri faktiki olaraq yetkinlik yaşına çatmayanlara da aiddir.

Beləliklə, biz qeyd edə bilərik ki, mülki icraatdan fərqli olaraq, cinayət mühakimə icraatında prokuror cinayət işi üzrə yetkinlik yaşına çatmayanın hüquqlarının müdafiəsi üçün mülki iddia verir və onu müdafiə edir. Bu halda prokuror yetkinlik yaşına çatmayanın pozulmuş hüquqlarının və maraqlarının təminatçısı rolunda çıxış edir ki, bu da prokurorun qanun keşikçisi olaraq hüquqi statusuna tam uyğun gəlir. Təəssüf ki, fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının mülki prosesual hüququnda prokuror tərəf kimi iddia icraatında və ya xüsusi icraatda ərizəçi kimi yalnız dövlət orqanlarının mənafeəsinin müdafiəçisi kimi iştirak edə bilər. Hesab edirik ki, qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsində bu boşluq aradan qaldırılmalı və məsələ Cinayət Prosesual Məcəlləsinə uyğun həll edilməlidir.

Qeyd etməliyik ki, bizim bəzi müəlliflər [6, s. 127] Rusiya Federasiyasının mülki prosesual qanunvericiliyinin əsasında belə bir yanlış fikrə gəlirlər ki, Azərbaycan qanunları ilə də prokuror digər şəxslərin hüquq və qanuni mənafeələrinin müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir və hətta o, məhkəmədə nikahın pozulması haqqında iddia ilə də çıxış edə bilər.

VI. Məhkəmə icraatında yetkinlik yaşına çatmayanların özünümüdafiə hüququ

Mülki prosesual hüquq yetkinlik yaşına çatmayanlar müəyyən yaş həddinə çatdıqda, onların özünümüdafiə hüququnu tanıyır. Belə ki, 14 yaş tamam olmuş yetkinlik yaşına çatmayanların öz hüquqlarını qorumaq məqsədilə məhkəməyə müraciət etmək hüququna malik olmaları [17, mad. 51.5], bu hüquqların qorunması üçün ən yaxşı təminatdır. Fikrimizcə, bu aspektdə müvafiq yaşa çatmış yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqi cəhətdən

maarifləndirilməsi məcburi qaydada orta məktəblərdə, təxmini olaraq, 7-ci sinif şagirdləri arasında aparılmalıdır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası hüquq islahatları nəticəsində 1999-2000-ci illərdə qüvvədə olan mülki, ailə, mülki-prosessual qanunvericiliklərini qəbul edərkən, XX əsrin ikinci yarısında beynəlxalq hüquqda uşaqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə qəbul edilən bütün aktların tələblərini – uşaqların müdafiəsini və rifahını təmin edən ümumiləşdirilmiş beynəlxalq-hüquqi standartların kompleksini [13, s. 22-24] yerinə yetirmişdir. Lakin yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının hərtərəfli müdafiəsi vəzifəsi daimi bir prosesdir. Müasir dövrdə bu vəzifə əsasən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 10 may 2002-ci ildə qəbul edilən Uşaqların həyatı üçün yararlı dünya adlı Bəyannamə və İşçi planında göstərilən prinsiplər üstündə yerinə yetirilməlidir:

- 1) uşaqlar — hər şeydən vacibdir;
- 2) yoxsulluğa qalib gəlmək üçün uşaqlara investisiya yatırmaq;
- 3) heç bir uşaq unudulmamalıdır;
- 4) qayğı hər bir uşağa göstərilməlidir;
- 5) hər bir uşağa təhsil verilməlidir;
- 6) uşaqlar zərərdən və istismardan qorunmalıdır;
- 7) uşaqlar müharibədən qorunmalıdır;
- 8) qazanılmış immunçatışmazlığı sindromu (QİÇS) ilə mübarizə aparılmalıdır;
- 9) uşaqların fikirləri dinlənməli və onların iştirakı təmin olunmalıdır;
- 10) Yer kürəsi uşaqlar üçün qorunmalıdır [8].

VII. Nəticə

Sonda qeyd edək ki, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsini beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipinin yalnız tərkib hissəsi kimi yox, ümumillikdə, beynəlxalq və dövlətdaxili orqanlarının bəşəriyyətin gələcəyinə istiqamətlənmiş ən əsas birgə vəzifəsi kimi qəbul olunmalıdır. Bu baxışdan çıxış edərək, hesab edirik ki, mülki icraatda yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsinin prioritetliyi haqqında müddəa qanunvericilikdə xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Təklif edərdik ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin müvafiq 2-ci (Mülki məhkəmə icraatının vəzifələri) maddəsində göstərilən məsələ öz əksini tapsın.

Bundan başqa, təklif edərdik ki, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqları övladlığa verilməsindən başqa, bu uşaqları ailə tərbiyəsinə verilmənin başqa növləri (qəyyumluq, himayəyə və ya himayədar ailəyə verilmə) də məhkəmə qaydasında həll olunsun. Bu halda, fikrimizcə, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların müvafiq hüquq və maraqları hər bir halda (yalnız övladlığa verilmə növündə yox) məhkəmə tərəfindən təmin olunacaq. İcra hakimiyyətləri

nəzdində fəaliyyət göstərən Qəyyumluq və himayəçilik komissiyaları bu məsələlərdə həlledici yox, yalnız nəzarət və əlaqələndirici rol daşıyacaq.

Mülki icraatda yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar digər təklifimiz onunla bağlıdır ki, Azərbaycanın mülki prosessual hüququnda prokuror tərəf kimi iddia icraatında və ya xüsusi icraatda ərizəçi kimi yalnız dövlət orqanlarının mənafeyinin müdafiəçisi kimi iştirak edə bilər. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Mülki Prosessual Məcəlləsində bu boşluq aradan qaldırılmalı və məsələ Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə uyğun həll edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Asgarov Z. Constitutional law. Textbook. Baku State University Publishing, 2024, 608 p (in Azerbaijani / *Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı Dövlət Universiteti, 2024, 608 s.*).
2. Benedetto C. International Law and the Role of Domestic Legal Systems. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 360 p.
3. Chashkova S.Y., Chefranova E.A. Issues of jurisdiction of family law disputes // Modern law. 2003. No. 11, p. 47-55 (in Russian / *Чашкова С.Ю., Чефранова Е.А. Вопросы подсудности семейно-правовых споров // Современное право. 2003. № 11, с. 47-55.*).
4. Civil procedure. (in Russian / *Гражданский процесс*). URL: <https://suvorov.legal/grazhdanskij-protsess/> (last access - 02.09.2024)
5. Civil Procedure / Ed V.V.Yarkov. Moscow: Wolters Kluwer, 2009, 784 p (in Russian / *Гражданский процесс / Под ред. В.В.Яркова. М.: Волтерс Клувер, 2009, 784 с.*).
6. Damirchiyeva M. Civil proceedings. The procedural features of particular proceedings. Textbook. Baku: Ganun, 2008, 216 p (in Azerbaijani / *Dəmirçiyeva M. Mülki məhkəmə icraatı. Ayri-ayrı kateqoriya mülki işlərə baxılmasının prosessual xüsusiyyətləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2008, 216 s.*).
7. European Convention on the Exercise of Children's Rights of 25 January 1996. URL: <https://rm.coe.int/16809002c2> (last access - 04.09.2024)
8. General Assembly, Concluding special session on children, adopts outcome document “A World Fit for Children”. URL: <https://www.un.org/press/en/2002/ga100> (last access - 02.09.2024).
9. Gilicova S. Human rights realization in Azerbaijan. Ganun, 2013. № 1 (219), s. 26-35 (in Azerbaijani / *Qılıçova S. Azərbaycanda insan hüquqlarının həyata keçirilməsi // Qanun 2013. № 1 (219), s. 26-35.*).
10. Movsumov D.G. Soviet judicial system in Azerbaijan. Baku: Azerneshr, 1970, 196 p (in Russian / *Мовсумов Д.Г. Советская судебная система в Азербайджане. Баку: Азер-неишр, 1970, 196 с.*).

11. Movsumov M. The Civil Procedural Law. Textbook. Baku: Ganun, 2011, 416 p (in Azerbaijani / *Mövsumov M. Mülki prosessual hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun, 2011, 416 s).*
12. Osokina G.L. Civil procedure. General part. M.: NORMA: INFRA-M, 2013, 704 p (in Russian / *Осокина Г.Л. Гражданский процесс. Общая часть. М.: НОРМА: ИНФРА-М, 2013, 704 с).*
13. Samedova Sh. Criminal legal protection of the rights of minors // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi seriyası. Bakı, 2022, N 1, s.22-42 (in Russian / *Самедова Ш. Уголовно-правовая защита прав несовершеннолетних // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi seriyası. Bakı, 2022, N 1, s.22-42).*
14. The Civil Code of the Republic of Azerbaijan. Baku: Huquq Yayın Evi, 2015, 736 p (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayım evi, 2015, 736 s).*
15. The Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan. Baku: Huquq Yayın Evi, 2022, 784 p (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2022, 784 s).*
16. The Codes of Administrative Procedure. Baku: Huquq Yayın Evi, 2022, 472 p (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayım evi, 2022, 472 s).*
17. The Codes of Civil Procedure. Baku: Huquq Yayın Evi, 2022, 472 p (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayım evi, 2022, 472 s).*
18. The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950.
URL: <https://www.echr.coe.int/european-convention-on-human-rights> (last access - 05.09.2024).
19. The Constitution of the Republic of Azerbaijan. Baku: Huquq Yayın Evi, 2018, 92 p (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 92 s).*
20. The Family Code of Azerbaijan. Baku: Huquq Yayın Evi, 2022, 240 p (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2022, 240 s).*
21. The Universal Declaration of Human Rights of 1948. URL: https://www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf (last access - 01.09.2024).
22. UN Convention on the Rights of the Child of 1989. URL: <https://research.un.org/c.php?g=1331357&p=9804957> (last access - 04.09.2024).

Issues of participation of minors in the civil process

SABINA AZIZOVA*

Abstract

In the Constitution of the Republic of Azerbaijan, ensuring the rights and freedoms of man and citizen, a decent standard of living for citizens of the Republic of Azerbaijan is called the highest goal of the state. The protection of human rights and freedoms proclaimed by the Constitution is considered the responsibility of the legislative, executive and judicial branches. The judicial form of protection of civil rights among the listed bodies is the most important. Judicial protection of human rights and freedoms is directly related to the violated right and, depending on many other factors, is carried out through constitutional, civil and criminal proceedings and other methods provided by law. Minors constitute a significant part of the population of the Republic of Azerbaijan (more than 30%) and the protection of their rights is a primary task of the state, society and family. Guarantees of judicial protection of the rights and interests of minors are enshrined both in the provisions of the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan and in the procedural norms of some substantive legislative acts (Family Code, Civil Code, Labor Code, etc.). It should be noted that although the European Convention on the Exercise of Children's Rights of 1996, which mainly regulates the civil procedural rights of minors, has not been ratified by the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan, the procedural rights of children in civil proceedings are sufficiently enshrined in the relevant national legislation. According to statistics from the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan, the number of civil cases considered in courts affecting the rights and interests of minors is increasing from year to year. The vast majority of these cases are related to divorce, establishment of paternity or recognition of paternity in court, as well as adoption or cancellation of adoption. In this regard, the role of judicial bodies in ensuring the violated rights of minors, in regulating social conflicts and family disputes is extremely important. The article examines the constitutional and international legal foundations for the participation of minors in civil proceedings, as well as the mechanisms for their regulation provided for by the relevant legislative acts of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *civil procedural law, family law, civil proceedings, divorce, minors, judicial protection, civil claim, rights of family members, former family member, juvenile justice, right of communication, parental rights.*

* PhD in Law / Baku State University / sabinaazizova01@gmail.com

Вопросы участия несовершеннолетних в гражданском судопроизводстве

САБИНА АЗИЗОВА*

Резюме

В Конституции Азербайджанской Республики обеспечение прав и свобод человека и гражданина, достойного уровня жизни граждан Азербайджанской Республики названо высшей целью государства. Защита прав и свобод человека, провозглашенных Конституцией, считается обязанностью законодательной, исполнительной и судебной власти. Судебная форма защиты гражданских прав среди перечисленных органов является наиважнейшей. Судебная защита прав и свобод человека напрямую связана с нарушенным правом и в зависимости от многих других факторов осуществляется посредством конституционного, гражданского и уголовного судопроизводства и иных предусмотренных законом способов. Несвершеннолетние составляют в составе населения Азербайджанской Республики значительную часть (более 30%) и защита их прав является первостепенной задачей государства, общества и семьи. Гарантии судебной защиты прав и интересов несовершеннолетних закреплены как в положениях Гражданского Процессуального Кодекса Азербайджанской Республики, так и в нормах процессуального характера некоторых материальных законодательных актов (Семейного Кодекса, Гражданского Кодекса, Трудового Кодекса и др.). Следует отметить, что хотя Европейская конвенция “Об осуществлении прав детей” 1996 года, которая в основном регулирует гражданские процессуальные права несовершеннолетних, не ратифицирована Милли Меджлисом Азербайджанской Республики, процессуальные права детей в гражданском судопроизводстве в достаточной степени закреплены в соответствующих национальных законодательных актах. Как следует из статистики Министерства юстиции Азербайджанской Республики, количество рассмотренных в судах гражданских дел, затрагивающих права и интересы несовершеннолетних, из года в год увеличивается. При этом абсолютное большинство указанных дел связано с расторжением брака, установлением факта отцовства или признания отцовства в судебном порядке, а также усыновлением или отменой усыновления. В связи с этим роль судебных органов в обеспечении нарушенных прав несовершеннолетних, в регулировании социальных конфликтов и семейных споров чрезвычайно важна. В статье рассмотрены конституционные и международно-правовые основы участия несовершеннолетних в

* Доктор философии по праву / Бакинский Государственный Университет / email: sabinaazizova01@gmail.com

гражданском судопроизводстве, а также механизмы их регулирования, предусмотренные соответствующими законодательными актами Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: *гражданское процессуальное право, семейное право, гражданское судопроизводство, расторжение брака, несовершеннолетние, судебная защита, гражданский иск, права членов семьи, бывший член семьи, ювенальная юстиция, право общения, родительские права.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.09.2024

Çapa qəbul: 02.04.2025

ŞÜBHƏLİ ŞƏXSİN TUTULMADAN DƏRHAL SONRA XƏBƏR VERMƏSİ HÜQUQU-MÜDAFİƏNİN ZƏRURİ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

KƏNAN İSMAYILOV*

Annotasiya

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 90.7.5 və 153.2.4-cü maddələrində öz əksini tapmış, tutulmadan dərhal sonra şəxsin tutulması barədə xəbər vermək hüququnun hüquqi əsasları, tənzimləmələri və bu hüququn müdafiə hüququ ilə birbaşa əlaqəsi və onun tərkib hissəsi kimi geniş şəkildə araşdırılmasına çalışılmışdır. Müəyyən edilən hüquqi tənzimləmələrin kontekstində, bu hüququn müstəqil bir norma olması ilə yanaşı, eyni zamanda müdafiə hüququnun digər tərkib hissəsi kimi sayılan yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ ilə bərabər bir hüquqi prosedur olaraq təmin edilməsinin vacibliyi müzakirə edilir. Tutulmadan dərhal sonra şəxsin tutulması barədə xəbər vermək hüququ, müdafiə hüququnun ayrılmaz bir hissəsi kimi qiymətləndirilir. Çünki tutulma proseduru yalnız şəxsin özünün və ya müdafiəçinin müdaxiləsi ilə yox, həmçinin müdafiə hüququnu təmin edəcək digər hüquqi prosedurların tətbiqi ilə həyata keçirilməlidir. Bu, sadəcə bir formal tələb olmayıb, eyni zamanda şəxsin müdafiə hüququnu təmin edəcək və onun hüquqlarının pozulmasının qarşısını alacaq bir mexanizmdir. Tutulma zamanı şəxsin hüquqlarının düzgün şəkildə təmin olunmaması, onun müdafiə hüququna birbaşa təsir, bəzi hallarda isə şəxsin hüququnun pozulması, gələcəkdə məhkəmə prosesində isə onun müdafiəsiz qalmasına səbəb ola bilər. Məqalədə bu hüququn təmin olunmamasının şəxslərin hüquqi statusuna hansı formada təsir edə biləcəyi, bunun müdafiə hüququna təsiri və tutulma prosedurlarının tətbiqində qarşıya çıxan təcrübi çətinliklər müzakirə edilmişdir. Xüsusən də, tutulmanın hüquqi nəticələri və müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq ümumilikdə şəxsin müdafiə hüququnun təmin edilməsi istiqamətində təcrübi məsələlər diqqətə çatdırılmışdır. Bundan əlavə, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və hüquqi prosedurların şəffaflığının genişləndirilməsi istiqamətində yeni yanaşmaların tətbiq edilməsi müzakirə edilir. Bu yanaşmalar, yalnız hüququn tətbiqini daha effektiv etmək məqsədini güdmür, həm də vətəndaşların hüquqlarının qorunması və hüquqi ədalətin təmini baxımından müasir tələblərə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsi diqqətə çatdırılır. Bu sahədəki təcrübələrə əsaslanaraq, hüquqi müdafiə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi və optimallaşdırılması, həmçinin onların səmərəli şəkildə tətbiq edilməsinin müdafiəçilərin üzləşdiyi bir çox çətinlikləri aradan qaldıra bilməsi imkanları təsvir edilmişdir. Burada, normativ aktların konkret vəziyyətlərdə necə tətbiq edildiyi, bu hüququn təcrübədə necə təmin

* Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvü / “Chicago-Kent College of Law”
Hüquq Məktəbinin magistrantı / email: kenan.s.ismayilov@gmail.com

olunması və nəticədə hüquqi müdafiə ilə əlaqəli məsələlər ətraflı şəkildə təhlil edilir. Son olaraq, məqalədə hüquqi müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və optimallaşdırılması istiqamətində atılacaq addımların, həm müdafiə hüququnun effektivliyinin təmin edilməsinin, hüquqi yardımın keyfiyyətini artırmasının, həm də vətəndaşların hüquqlarının təmin olunmasına zəmanət verməsi imkanları göstərilmişdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinin, müdafiə hüququnun həyata keçirilməsi, vəkillik fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi baxımdan deyil, həm də dövlətin hüquqi mexanizmlərinin daha şəffaf və ədalətli etmək baxımından əhəmiyyətli olması qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *xəbər vermə hüququ, şübhəli şəxs, tutulma, müdafiə hüququ, müdafiəçi, keyfiyyətli hüquqi yardım, hüquqi zəmanət, azadlığın faktiki məhdudlaşdırılması.*

I. Giriş

Cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməkdə şübhəli olan şəxsin müdafiə hüququnun əsasları beynəlxalq konvensiyalar və digər aktlarda, buna uğun olaraq isə demokratik dövlətlərin milli qanunvericiliklərində də öz əksini tapmışdır.

Belə ki, İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 9-cu maddəsində qeyd olunur ki, heç bir şəxs əsassız olaraq həbs edilə, saxlanıla və ya sürgün edilə bilməz [17].

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının (European Convention on Human Rights) 5.1-ci maddəsində hər kəsin azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququnun olduğu bildirilir və yalnız qanunla müəyyən edilmiş əsaslar və prosedurlar çərçivəsində azadlıqdan məhrum edilməyə yol verildiyi göstərilir [18].

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın (International Covenant on Civil and Political Rights) 9.1-ci maddəsində də oxşar müddəə təsbit olunmuşdur: heç bir şəxs özbaşına həbs və ya saxlanmaya məruz qalmamalı, azadlıqdan yalnız qanunla müəyyən edilmiş əsas və prosedurlar daxilində məhrum edilə bilər [9].

İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzaya qarşı Konvensiyada (Convention against Torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment) isə saxlanma şəraitində işgəncə və qeyri-insani rəftarın yolverilməzliyi vurğulanır [6].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 9 dekabr 1988-ci il tarixində qəbul edilmiş Həbsin və ya azadlıqdan məhrumetmənin istənilən formasına məruz qalan bütün şəxslərin müdafiəsi üzrə Prinsiplər Toplusu beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş prinsiplər toplusu kimi üzv dövlətlər üçün tövsiyə xarakteri daşmasına baxmayaraq, ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında bu prinsiplər bu və ya digər formada tətbiq edilmişdir [16].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında (bundan sonra Konstitusiya) bu hüquqlar öz əksini tapmışdır. Belə ki, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının tanınması, onlara riayət edilməsi və müdafiəsinin dövlətin ən

başlıca vəzifəsi kimi Konstitusiyanın 12-ci maddəsində öz əksini tapmış, buna əsasən isə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi elan olunmuş və Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilməsi göstərilmişdir [5].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 26-cı maddəsinə əsasən, hər bir şəxs qanunla qadağan olunmayan vasitələrlə öz hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququna malikdir. Dövlət isə bu hüquq və azadlıqların müdafiəsinə təminat verir [5].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir. İstər Əsas Qanunumuzda və ona uyğun qəbul edilmiş digər milli qanunvericilik aktlarında, istərsə də beynəlxalq hüquqi aktlarda ən təməl haqlardan biri kimi məhkəmə müdafiəsi hüququna təminat verilir. Bu, həm də ona görə müstəsna önəm kəsb edir ki, digər hüquq və azadlıqların təminatı da son mərhələdə məhkəmə müdafiəsi hüququ ilə kəşisir, başqa sözlə, bu hüququn mahiyyəti bərabərində pozulmuş hüquq və azadlıqların məhkəmə vasitəsilə bərpa ediləcəyinə dair gözləntini təlqin edir [5].

Konstitusiyanın 61-ci maddəsində isə, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ öz əksini tapmışdır [5].

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ölkə vətəndaşları ilə yanaşı, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin də hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verir. Hüquqi şəxslərin qanuni mənafeləri də eyni hüquqi müdafiə çərçivəsinə daxildir. Hüquq pozuntularından müdafiə məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində mümkündür və heç kim bu hüquqdan məhrum edilə bilməz. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququ qanunvericiliklə təmin olunur və həmin şəxslərə, həbs və ya ittiham olunduğu andan müdafiəçi ilə təmin olunmaq hüququ təqdim edilir [2, s. 281].

Konstitusiyanın 67-ci maddəsində qeyd olunur ki, tutulmuş, həbs edilmiş və ya cinayətdə təqsirləndirilən şəxsin hüquqları dərhal izah edilməli və bu tədbirlərin səbəbləri ona bildirilməlidir [5].

Konstitusiyanın 68-ci maddəsinə görə isə, hər bir şəxsin dövlət orqanlarının ona qarşı davranışında qanunçuluğa və vicdanlılığa əsaslanan davranış gözləntisi vardır [5].

Deməli, tutulma-azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması forması kimi-yalnız milli qanunvericilik və beynəlxalq öhdəliklər çərçivəsində tətbiq edilə bilər [1, s. 324].

II. Şübhəli şəxsin tutulmadan dərhal sonra xəbər verməsi hüququnun təhlili

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə əsasən, şübhəli şəxsin hüquqları, müdafiəçi ilə təmin olunmaq, o cümlədən 90.7.5-ci maddədə yaxınlarına məlumat verməsi, əgər tutulmuş şəxs əcnəbi,

yaxud vətəndaşlığı olmayan şəxsdirsə, onun vətəndaşı olduğu və ya daimi yaşadığı dövlətin Azərbaycan Respublikasında olan diplomatik nümayəndəliyinə və ya konsulluğuna, yaxud ona himayədarlığı öz üzərinə götürmüş milli, yaxud beynəlxalq təşkilata xəbər verilməsi kimi hüquqlar ətrafı şəkildə müəyyən edilmişdir.

Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 153.2.4-cü maddəsində isə tutulmuş şəxsin tutulması barədə yaxınlarına dərhal xəbər verməsi tələbi isə konkretləşdirilmiş; qocalar, yetkinlik yaşına çatmayanlar və psixi pozuntusu olan şəxslərin vəziyyətində isə bu bildiriş müvafiq qurum tərəfindən təşəbbüs göstərərək həyata keçirilməsi vəzifəsi qeyd edilmişdir [7].

Qeyd edək ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz beynəlxalq prinsiplərdən irəli gələrək, xarici ölkələrin qanunvericiliyində də tutulmadan sonra xəbər vermək hüququ öz əksini tapmışdır.

Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında federal qanun qəbul edilməsə də ayrı-ayrı ştatların qanunvericiliklərində bu hüquq müfəssəl şəkildə öz əksini tapmışdır. Belə ki, İllinoys Ştatının (State of Illinois) Cinayət-Prosessual Məcəlləsində qeyd edilir ki, polis nəzarətində olan şəxslər, vəkil ilə və ya ailə üzvləri ilə əlaqə qurmaq hüququna malikdirlər və bu əlaqə, polis nəzarətinə götürüldükləri andan ən geci 3 saat ərzində, ilk saxlanma yerinə çatdıqları andan isə dərhal təmin edilməlidir. Polis nəzarətində olan şəxslərə, 3 telefon zəngi etmək üçün telefon istifadəsi imkanı verilir, bu zənglər sabit xətt və ya mobil telefonla edilə bilər [8].

Bundan əlavə, qeyd edək ki, Braziliya Federativ Respublikasının Konstitusiyasında, Ekvador Respublikası, Peru Respublikası, Paraqvay Respublikası və Honduras Respublikalarının isə həm Konstitusiyalarında, həm də cinayət prosesual məcəllələrində bu hüquq, müxtəlif məzmununda əks olunmuşdur [14, s. 17-18].

Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə əsasən, aşağıdakı şəxslər şübhəli şəxs qismində tanına bilər: barəsində tutulma qərarı çıxarılmış şəxs; cinayət törətməkdə şübhəli bilinərək tutulmuş şəxs; haqqında həbs, girov və ya ev dustaqlığı xaricində qətimkan tədbiri seçilmiş şəxs.

Tutulmuş şəxs 48 saatdan artıq saxlanıla bilməz (Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş xüsusi hallar istisna olmaqla).

Digər şübhəli şəxslər isə qətimkan tədbiri qərarının elanından etibarən maksimum 10 gün müddətində bu statusda saxlanıla bilərlər.

Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 147-ci maddəsi tutulmanın yalnız konkret hallarda tətbiqini nəzərdə tutur: şəxsin cinayət törətməsinə əsaslı şübhə olduqda; ittihamın elan edilməsi və ya qətimkan tədbirinin pozulması hallarında; cəzanın icrası ilə bağlı məhkəmənin qərarının yerinə yetirilməsi məqsədilə [7].

Bundan başqa, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 150-ci maddəsində birbaşa göstərilməsə də, ittihamın elan olunması üçün şəxs barəsində təqsirləndirilən şəxs kimi tanınmasına dair qərar çıxarılmalıdır, çünki ittiham yalnız belə qərardan sonra təqdim edilə bilər [10, s. 293].

Tutulma, yalnız şəxsin törətdiyi əməlin cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibli olması halında mümkündür. Hüquqa zidd, lakin cinayət tərkibi olmayan əməllərlə bağlı tutulma həyata keçirilə bilməz [4, s. 451].

Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə əsasən, tutulmaya istər cinayət işi başlanamışdan, istərsə də cinayət işi başladıqdan sonra yol verilə bilər [4, s. 454].

Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə əsasən, isə bütün hallarda barəsində tutulma tətbiq edilən şəxs azadlığının faktiki məhdudlaşdırıldığı vaxtdan tutulmuş hesab edilir.

Cinayət törətməkdə şübhəli olan şəxsə tətbiq edilən tutulma qanunverici tərəfindən istər tətbiq edilmə halları, istərsə də tətbiq edilməsinin prosessual əsaslarına əsasən xüsusilə fərqləndirilmiş, əlavə hüquqların verilməsi ilə insan hüquq və azadlıqlarının, ilk növbədə təmin edilməli olduğu diqqətə çatdırılmışdır.

Hesab edirəm ki, bu halda şəxsin tutulması halı ilkin mərhələ (Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 204-207-ci maddələrinə əsasən aparılan araşdırma zamanı izahatın verilməsi istisna olmaqla - bu xüsusiyyətlər cinayət işinin başlanmasından əvvəl - şəxsin tutulmasından əvvəlki mərhələdir) sayılmaqla cinayət əməli törətməsi istinad edilən şəxsin cinayət prosesinə ilkin olaraq cəlb edilməsi və onun hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin başlanğıcıdır, digər hallarda isə tutulma başlamış və ya davam edən cinayət prosessual münasibətlərin davamı kimi tətbiq edilir.

Bütün tutulma halları üçün ümumi olan hüquq və azadlıqların yüksək səviyyədə təmin edilməsi şəxsə tutulma prosessual hərəkətini tətbiq edən orqanın əməkdaşlarının vəzifəsi kimi müəyyən edilmişdir.

Qeyd edək ki, əgər şəxsin tutulması onun faktiki azadlığının məhdudlaşdırılması anı ilə başlayırsa, o zaman onun müdafiəçi ilə təmin edilməsi hüququnun olmasının izah edilməsi ilə yanaşı şəxsin tutulmadan dərhal sonra xəbər vermək hüququndan istifadə edə bilməsinin təmin edilməsi əhəmiyyətlidir.

Şəxsin azadlığının faktiki məhdudlaşdırılmasını həyata keçirən subyektlər baxımdan tutulmanı təhlil edək.

Bir halda əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin müvəkkil edilmiş şəxsi və ya təhqiqat orqanının digər əməkdaşı şəxsin azadlığını məhdudlaşdırır, daha sonra onu müvafiq orqana gətirir və təhqiqatçı, müstəntiq və ya prokurora aidiyyəti üzrə təhvil verir, digər halda isə müvafiq təhqiqatçı, müstəntiq və ya prokuror şəxsin tutulması barədə birbaşa qərar qəbul edərək eyni vaxtda onun həm azadlığını məhdudlaşdırır, həm də barəsində tutulma haqqında protokolu tərtib edir.

Şəxsin şübhəli şəxs qisminə saxlanması, onun hüquqlarının təmin edilməsi, eyni zamanda şəxslərin prosessual və ya əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin məsul şəxsi və ya təhqiqat orqanının digər əməkdaşı olması baxımından təhlili Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların prekursorlarının, habelə narkotik vasitələrə və psixotrop maddələrə aid olmayan güclü təsir edən və zəhərli maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə dair cinayət işləri üzrə məhkəmə

təcrübəsi haqqında 14 iyun 2024-cü il tarixli 8 sayılı Qərarında (bundan sonra Plenum Qərarında) açıqlanmışdır [13].

Bu qərar qəbul edildikdən sonra təcrübədə bir çox hallar aydınlaşmış, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin digər hüquqları ilə bərabər onların müdafiə hüququnun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı digər məqamların da tətbiq edilməsinin önü açılmışdır.

Plenum Qərarında qeyd edilir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, o cümlədən bir çox hallarda gizli, konspirativ üsullarla həyata keçirilməsi, tətbiq edilən üsulların, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlarla əməkdaşlıq edən şəxslərin, məlumat mənbələrinin məxfiliyini qorumaq zərurəti hal şahidlərinin, müdafiəçilərin əməliyyat-axtarış tədbirlərində iştirak etmələrini istisna edir və həmin şəxslərin əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar tərəfindən bu və ya digər əməliyyat-axtarış tədbirinə, məsələn, əməliyyat-axtarış tədbirinin gedişində saxlanılan şəxsin üstünün yoxlanılmasına və yaxud binalara, o cümlədən yaşayış yerlərinə, hasarlanmış tikinti obyektlərinə, qurğulara və torpaq sahələrinə baxış əməliyyat-axtarış tədbirinə cəlb edilməsi əməliyyat-axtarış tədbiri nəticəsində əldə olunmuş sübutların mötəbərliyinə (sübut əhəmiyyətli ola biləcək predmetin əldə edilməsi şəraitinin qüsurluluğuna görə) şübhə salan hal kimi nəzərdən keçirilə bilər [10, s. 49].

Plenum Qərarında vurğulanır ki, əməliyyat-axtarış tədbirinin gedişində Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 148.2-ci maddəsində göstərilən halların meydana gəlməsinə görə şübhəli şəxsin tutulması (azadlığının məhdudlaşdırılması) faktı da tutulma anında şübhəli şəxsin yanında müdafiəçisinin olmasını şərtləndirən və bu səbəbdən əməliyyat-axtarış tədbirini həyata keçirən səlahiyyətli şəxs üçün həmin yerdə və yaxud müvafiq polis qurumuna və yaxud əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən digər orqana gətirildikdən sonra müdafiəçinin iştirakını təmin etmək vəzifəsi yaradan hal deyildir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, eləcə də Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 148.2-ci maddəsində göstərilən şübhəli şəxs qismində tutulmanı şərtləndirən halların bir növ hadisələrin təsadüfi axarında meydana gələn hallar xarakterində olması əməliyyat-axtarış tədbirinin gedişində müdafiəçinin iştirakını istisna etdiyi kimi, əməliyyat-axtarış tədbiri gedişində tutulma faktiki olaraq tətbiq edildikdə (həmin anda) şübhəli şəxsin yanında müdafiəçisinin olması (əməliyyatçı tərəfindən ona müdafiəçinin təqdim edilməsi) istisna olunur [10, s. 50].

Təsadüfi deyildir ki, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 90.7 və 90.7.5-ci maddələri tutulmuş şübhəli şəxsin hüquqlarının həyata keçirilməsini tutulma anı, yəni artıq baş vermiş şübhəli şəxs qismində tutulma faktı ilə əlaqələndirmişdir [10, s. 50].

Şəxsin Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 148.2-ci maddəsində göstərilən hallarda faktiki tutulub-saxlanması (yaxalanması) və bununla əlaqədar cinayət təqibini həyata keçirilən orqana gətirildikdən dərhal sonra təhqiqatın və ya ibtidai istintaqın aparılması həvalə edilmiş şəxs tərəfindən tutulmanı rəsmiləşdirən protokolun tərtib edilməsi isə səlahiyyətli şəxslərin şübhəli şəxs

qismində tutulmanın tətbiqi üzrə bütöv fəaliyyətin elementləri olduğundan bir-birindən ayrılı və tutma dedikdə, müstəsna olaraq faktiki tutulma ehtiva oluna (protokolun tərtib edilməsi isə “şübhəli şəxs qismində tutulma” anlayışından xaric edilə) bilməz [10, s. 50].

Plenum Qərarında, həmçinin qeyd edilir ki, o da təsadüfi deyildir ki, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 86.8-ci maddəsi təhqiqat orqanının əməkdaşının (yəni, o cümlədən əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin müvəkkil edilmiş şəxsinin) səlahiyyətləri sırasında şübhəli şəxsi tuta bilməsini (yəni yaxalaya, azadlığının faktiki məhdudlaşdırma bilməsini) təsbit etməklə yanaşı, həmin maddənin digər müddəaları şübhəli şəxsi tutulma prosesində müdafiəçi ilə təmin etmək vəzifəsini deyil, “tutulan şəxsə onun hüquqlarını”, yəni o cümlədən tutulan andan müdafiəçiyə malik olmaq hüququnu izah etmək vəzifəsini nəzərdə tutmuşdur (Cinayət-Prosessual Məcəlləsi maddə 86.8.4) [10, s. 50].

Qeyd edilməlidir ki, məhkəmə praktikasını təhlil edən zaman aydın olur ki, şəxslərin şübhəli şəxs kimi tutulması daha çox hallarda şəxsin azadlığının faktiki məhdudlaşdırılması müvafiq orqanın inzibati binasından kənarda baş verir.

Plenum Qərarında Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 86.2.2 və 86.2.3-cü, habelə 85.2.2 və 85.2.3-cü maddələrində də müvafiq olaraq təhqiqatçının və müstəntiqin vəzifələri sırasında şübhəli şəxs tutulduğu andan ona hüquqlarını izah etmək; tutulduğu andan müdafiəçinin yardımından istifadə etmək hüququnu təmin etmək vəzifələrini həyata keçirmək müəyyən edilmişdir [10, s. 50].

Plenum Qərarında Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 153.2-ci maddəsində cinayət prosesini həyata keçirən orqanın (yəni əməliyyat-axtarış tədbirini keçirməyə müvəkkil edilmiş şəxslərin deyil, təhqiqatın və ya ibtidai istintaqın aparılması həvalə edilmiş şəxslərin) və tutulmuş şəxsin yerləşdirildiyi müvəqqəti saxlama yerlərinin əməkdaşlarının tutulmuş şübhəli şəxsə münasibətdə vəzifəsi olması qeyd edilmiş, eləcə də Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin vəkili şübhəli şəxsin müdafiəsi üçün cinayət prosesində iştirak etməsini tənzimləyən 92.3.9, 92.4.1, 92.4.2 və 92.4.6-cı maddələri ilə müqayisəli şəkildə təhlili onu deməyə əsas verir ki, cinayət-prosessual qanunvericilik tutulmuş şübhəli şəxsin müdafiəçiyə malik olmaq hüququnun realizə edilməsini, bir qayda olaraq, tutulmanın prosesual məcburiyyət tədbiri kimi artıq tətbiq edilmiş (mövcud) olması ilə şərtləndirməklə, bu hüququ təmin etmək vəzifəsini müvafiq təhqiqat və ibtidai istintaq orqanının üzərinə qoyması özü əksini tapmışdır [10, s. 51].

Başqa sözlə, şəxsin cinayət törətməsinə şübhə yaranması ilə əlaqədar (Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 148-ci maddəsində göstərilən hallarda) tutulduğu andan müdafiəçiyə malik olmaq hüququ deyil, hüquqları barədə, o cümlədən tutulduqdan dərhal sonra müdafiəçiyə malik olmaq hüququna dair məlumat və izah almaq hüququ yaranır [10, s. 51].

Odur ki, şübhəli şəxs əməliyyat-axtarış tədbirinin keçirilməsi ilə əlaqədar əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin müvəkkil edilmiş şəxsi tərəfindən tutulub - saxlanıldıqda (yaxalandıqda) faktiki tutulma anında ona digər

hüquqları ilə yanaşı, müdafiəçinin hüquqi yardımından istifadə etmək hüququ izah olunmalı, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 153.2.2 və 153.2.3-cü maddələrində nəzərdə tutulduğu kimi, şübhəli şəxs tutulduqdan dərhal sonra polis orqanına və yaxud digər təhqiqat orqanına gətirilib tutulmanın rəsmiləşdirilməsi başa çatdırıldıqdan (o cümlədən təhqiqatın və ya ibtidai istintaqın aparılması həvalə edilmiş şəxs tərəfindən tutma protokolu tərtib edildikdən və şübhəli şəxs həmin protokolla tanış edildikdən) dərhal sonra artıq təhqiqatçı və yaxud müstəntiq şübhəli şəxsin müdafiəçiyə malik olmaq hüququnun realizə edilməsi üçün Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 153.2.5-153.2.8-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun olaraq tədbirlər görməli, hər bir halda şübhəli şəxs qismində ilk dindirilməyədək şübhəli şəxsin müdafiəçisinin, öz müdafiəçisi olmadıqda isə müdafiəçi qismində dəvət edilən vəkilin cinayət prosesində iştirak etmək, o cümlədən onların konfidensial ünsiyyət saxlamaq imkanı təmin edilməlidir [10, s. 52].

Plenum Qərarı ilə şəxsin faktiki azadlığının məhdudlaşdırılaraq tutulduğu andan protokol tərtib edilib onun “statusunun rəsmiləşdirildiyi” anına qədər olan müddət ərzində ilkin şübhənin və ya şəxsə elan ediləcək ittihamın mahiyyəti ilə bağlı müdafiəsinin həyata keçirilməsinə hazırlıq görməsi imkanlarının olması aydınlaşdırılmışdır [10, s. 52].

Plenum Qərarında Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 153.2-ci maddəsində cinayət prosesini həyata keçirən orqanın (yəni əməliyyat-axtarış tədbirini keçirməyə müvəkkil edilmiş şəxslərin deyil, təhqiqatın və ya ibtidai istintaqın aparılması həvalə edilmiş şəxslərin) və tutulmuş şəxsin yerləşdirildiyi müvəqqəti saxlama yerlərinin əməkdaşlarının hüququ kimi qeyd edilir. Artıq o deməkdir ki, Plenum Qərarında bu cür izah verilməsi ilə, həmçinin 153.2.4-cü maddədə qeyd edilən vəzifələri həyata keçirmək ancaq təhqiqatın və ya ibtidai istintaqın aparılması həvalə edilmiş şəxslərə aiddir.

Bu halda isə əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsini tənzimləyən “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələbləri (bundan sonra Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında Qanun) baxımdan digər məqamların yaranmasına səbəb olur. Əməliyyat-axtarış tədbirləri zamanı əldə edilən məlumatlar da qanunvericiliyə uyğun şəkildə rəsmiləşdirilməlidir. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 15-ci maddəsinin III hissəsinə əsasən, bu tədbirlərin nəticələri müvafiq əməliyyat-qeydiyyat işlərində sənədləşdirilməli və sistemləşdirilməlidir [11].

Bu tələbdən irəli gələrək, əməliyyat-axtarış subyektinin məsul şəxsi tərəfindən şəxsin iştirakı ilə barəsində aparılan əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrinin bu və ya digər formada rəsmiləşdirilməsinin həmin vaxt şəxsin hüquqlarına təsir etmək imkanlarını da nəzərə alsaq, nəticə etibarı ilə, şəxsin mümkün özünümüdafiə vasitələrindən istifadə edə bilməməsi ilə nəticələnə bilər.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əldə olunan məlumatlar və sənədlər daha sonra cinayət prosesində istifadə olunması imkanları qanunla müəyyən edildiyi üçün bu məsələyə toxunulmuşdur.

Plenum Qərarında qeyd edildiyi kimi, əgər əməliyyat-axtarış tədbirinin gedişində Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 148.2-ci maddəsində göstərilən halların meydana gəlməsinə görə şübhəli şəxsin tutulması (azadlığının məhdudlaşdırılması) faktı da tutulma anında şübhəli şəxsin yanında müdafiəçisinin olmasını şərtləndirən və bu səbəbdən əməliyyat-axtarış tədbirini həyata keçirən səlahiyyətli şəxs üçün həmin yerdə və yaxud müvafiq polis qurumuna və yaxud əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən digər orqana gətirildikdən sonra müdafiəçinin iştirakını təmin etmək vəzifəsi yaranan hal deyildirsə, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən subyektin məsul şəxsinin faktiki saxladığı şəxsin hüquqi statusu mahiyyətə şübhəli şəxs statusundadır və bu şəxsi saxlayan zaman edilmiş hüquqi hərəkətlərin (sənədləşmələr aparılması, sübutların toplanması, ondan müəyyən izahatların alınması) həyata keçirilməsi zamanı şəxsin hüquqi müdafiəsi imkanları təmin edilməlidir.

Əgər şəxsin hüquqi statusu şübhəli şəxsdirsə və ya deyildirsə, faktiki azadlığının məhdudlaşdırılmasından sonra müdafiəçi ilə “görüşənə” qədər olan müddət ərzində iştirak edəcəyi proseslərdə hüquqlarının təmin edilməsi və ya mümkün məruz qala biləcəyi pozuntulardan müdafiəsini həyata keçirmək imkanına malik olmalıdır.

Plenum Qərarında Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 153.2-ci maddəsində cinayət prosesini həyata keçirən orqanın (yəni əməliyyat-axtarış tədbirini keçirməyə müvəkkil edilmiş şəxslərin deyil, təhqiqatın və ya ibtidai istintaqın aparılması həvalə edilmiş şəxslərin) və tutulmuş şəxsin yerləşdirildiyi müvəqqəti saxlama yerlərinin əməkdaşlarının hüququ kimi qeyd edilir.[10, s. 52].

Plenum Qərarında Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 86.8-ci maddəsi təhqiqat orqanının əməkdaşının (yəni, o cümlədən əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin müvəkkil edilmiş şəxsinin) səlahiyyətləri sırasında şübhəli şəxsi tuta bilməsini (yəni yaxalaya, azadlığının faktiki məhdudlaşdırma bilməsini) təsbit etməklə yanaşı, həmin maddənin digər müddəaları şübhəli şəxsi tutulma prosesində müdafiəçi ilə təmin etmək vəzifəsini deyil, “tutulan şəxsə onun hüquqlarını”, yəni o cümlədən tutulan andan müdafiəçiyə malik olmaq hüququnu izah etmək vəzifəsini nəzərdə tutması qeyd edilir (Cinayət-Prosessual Məcəlləsi maddə 86.8.4) [10, s. 50].

Belə olan halda hesab edirik ki, tutulduqdan dərhal sonra tutulduğu və harada saxlanıldığı barədə yaxın qohumlarına və ya əlaqə saxlaması onun üçün qanuni maraq doğuran digər şəxslərə telefonla və ya digər vasitələrlə məlumat vermək hüququ və bunun həyata keçirilməsi vəzifəsi də bu baxımdan yaranmaqdadır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, şəxsin faktiki azadlığını məhdudlaşdıran təhqiqat orqanının əməkdaşı tərəfindən müdafiəçiyə malik olmaq hüququ izah edildirsə, bu hal artıq şəxsin dərhal xəbər vermə hüququnun realizəsini şərtləndirir. Bunun təmin edilməməsi isə şəxsin öz gələcək müdafiəsini qurmaq imkanlarından məhrum edilməsi ilə bərabər qeyri-müəyyənliklərə səbəb ola bilər.

Şəxsin şübhəli şəxs qismində tutulduğu halda onun faktiki azadlığının məhdudlaşdırıldığı an ilə aidiyyəti üzrə təhvil verildiyi anadək keçən müddətin standart olmaması bu hüququn təmin edilməsinin vacibliyini ortaya çıxarır.

Tutulmadan dərhal sonra məlumat verilmənin nəzərdə tutulması şəxsin barəsində protokol tərtib edilməsi anında yaranırsa, o zaman şəxsin azadlığının faktiki məhdudlaşdırılması anından tutulmanın hesablanması hüquqi mahiyyəti və əhəmiyyəti ilə ziddiyyət təşkil edir.

Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ olduğu üçün o səbəbdən hesab edirəm ki, tutulmadan dərhal sonra xəbər vermək hüququ istər Konstitusiyada, istərsə də Cinayət-Prosessual Məcəlləsində dərhal məlumat verilməsi formasında təsbit edilmişdir ki, bununla, şəxsin özünü müdafiə imkanları və məruz qaldığı hüquqi prosedurlar barədə hüquqi müdafiə mexanizmini qanunla müəyyənənmiş formada həyata keçirməsinə imkanı olsun. Mahiyyətə məlumat vermək hüququnu həyata keçirmək, son nəticədə, şəxsin hüquqi vəziyyətinin bu və ya digər formada yaxşılaşdırılmasına xidmət edə bilər.

Hesab edirəm ki, tutulmadan dərhal sonra şəxsin tutulması barədə xəbər vermək hüququnun təmin edilməsi halı bu baxımdan şəxsin mövcud məhdud şəraitdə hüquqi müdafiəsini həyata keçirməsinə əsas yarada bilər. Bu, şəxsə tətbiq edilən tutulmanın bütün halları üçün əhəmiyyətlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müvafiq orqanın əməkdaşının digər istisnalar nəzərə alındıqda, bu vəzifəsi şəxsin xəbər vermək hüququnu təmin etmək, yəni şəxsə müstəqil şəkildə özünün müəyyən etdiyi şəxsə məlumat vermək imkan və şəraitinin yaradılmasını ehtiva edir.

Hesab edirəm ki, xəbər vermək hüququnun qanunla müəyyən edilərək ona sərbəst şəkildə ailə üzvünə, öz müdafiəçisinə və ya istənilən digər şəxsə xəbər vermək imkanının təmin edilməsi onun gətirildiyi müvafiq orqanda özünə müdafiəçi seçmək hüququ qədər həlledicidir. Eyni zamanda müvafiq cinayət prosesini və ya əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən subyektin məsul şəxsi tərəfindən şəxsin bu hüququn təmin edilməsi onun müvafiq olaraq orqan və şəxslərin özbaşına və ya arzuolunmaz hərəkətlərindən müdafiə olunmasına, o cümlədən “müdafiəçi” ilə görüşməsinə qədər keçən müddətdə daha “təhlükəsiz” hüquqi vəziyyətdə qalmasına köməklik edər.

Qeyd edək ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarında qeyd edir ki, şəxsin faktiki azadlığının məhdudlaşdırılaraq müvafiq orqana aparıldığı zaman keçən müddət ərzində şəxs müvafiq orqanın (polis) nəzarəti altında saxlanılmaqdadır [3, s. 15].

Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə görə, vəkil hüquqi yardım yalnız onunla fərdi qaydada və ya daxil olduğu qurumla bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirə bilər. Həmin Qanunun 19-cu maddəsinə əsasən, vəkilin hüquqi yardımına görə ödəniş tərəflər arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir [15].

Müdafiəçinin hüquqi yardımı, Konstitusiyada təsbit olunmuş digər hüquqlarla – azadlıq hüququ, müdafiə hüququ, məhkəməyə müraciət hüququ ilə sıx əlaqəlidir və onların effektiv həyata keçirilməsini təmin edir. Bu hüququn təmin olunmaması, ədalət mühakiməsinin mahiyyətinə zidd olmaqla, insan hüquqlarının pozuntusu kimi qiymətləndirilir [2, s. 298].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin 20 may 2011-ci il tarixli qərarında da vurğulandığı kimi, yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım hüququ hüquq və azadlıqların təminatı baxımından mühüm ictimai əhəmiyyətə malikdir. Bu hüququn preventiv funksiyası isə, təkcə fərdi müdafiəni deyil, həm də dövlət orqanlarının hüquqsuz müdaxilələrinin qarşısını almaq imkanını formalaşdırır [13].

Hesab edirəm ki, bütövlükdə qanunvericilikdə hüquqlar dəqiq ifadə edilməli və onların həyata keçirmək imkanları real olmalıdır. Bu baxımdan, şəxsin faktiki azadlığının məhdudlaşdırılması ilə yaranan tutulması halı ilə müvafiq cinayət prosesini həyata keçirən orqanın əməkdaşları tərəfindən inzibati binada tutulması halı arasında yarana biləcək fərqli hallarda hüquqların həyata keçirilməsi imkanı eyni olmalıdır. Yəni şəxsin özünə müstəqil şəkildə müdafiəçi seçmək hüququnun ona təqdim edilmiş müvafiq siyahı üzrə vəkil seçmək imkanı ilə məhdudlaşdırılmadığını nəzərə alsaq, şəxsin faktiki azadlığının məhdudlaşdırılaraq saxlandığı istənilən hal üçün onun tutulması barədə dərhal xəbər verməsi hüququnun təmin edilməsi onun müdafiə hüququnun sütunu olan müdafiəçiyə malik olmasına birbaşa təsir edir. Bu halda, şəxs özünün istədiyi müdafiəçi ilə əlaqə saxlamalı onunla görüşməli, ona ödəniş etməli, bu müqavilə fərdi şəkildə və ya müvafiq vəkil qurumunda qeydiyyatdan keçməli, order tərtib edilərək müvafiq qayada araşdırma aparən orqana təqdim edilməlidir. Bu zaman isə, şəxsin bu hüququnun həyata keçirilməsi cinayət prosesinin həyata keçirilməsi tezliyinə və davamlılığa təsirsiz qalmayacaqdır. Hesab edirəm ki, xəbər vermək hüququnun təmin edilməsi bu baxımdan cinayət prosesində həm hüquqların, həm də vəzifələrin səmərəli həyata keçirilməsi ilə nəticələnəcəkdir.

III. Nəticə

Şəxsin təhqiqat orqanının inzibati binasından kənarda faktiki azadlığının məhdudlaşdırılaraq tutulduğu andan müdafiəçiyə malik olmaq hüququnun izah edilməsi ilə bərabər şəxsin tutulması barədə xəbər verməsi hüququnun təmin edilməsi müdafiə hüququnu tamamlayaraq bütövlükdə hüquqi müdafiənin düzgün qurulmasını təmin edə bilər.

Bu hüququn təmin edilməsi şəxsin müdafiəçi ilə təmin edilməsi qədər çətin və prosedurlar tələb etməyən vəzifədir. Hesab edirəm ki, bu və ya digər formada həmin hüququn real vaxtda təmin edilməsinin “sənədləşdirilməsi” ilə sonradan tərtib edilən sənədlərdə əks olunması ilə tamamlana bilər. Bu hüququn təmin edilməsi şəxsin özünü müdafiə edə bilməsi, düzgün müdafiə taktikasını seçə bilməsi deməkdir ki, bu da keyfiyyətli hüquqi yardım almasını tamamlayır. Çünki əgər şəxsin (yuxarıda qeyd edilən bütün prosedurlar tamamlanmış)

müdafiəçisi varsa ona xəbər verən zaman müdafiəçinin verə biləcəyi və ya izah edə biləcəyi hüquqları da buna imkan verə bilər.

Göründüyü kimi qanunvericilikdə əksini tapmış şəxsin azadlığının təhqiqat orqanının inzibati binasından kənarda faktiki məhdudlaşdırılması ilə formalaşan “tutulma”-sı halı ilə prosessual şəxs tərəfindən tutulma protokol tərtib edilərək tutulması faktı anlayışları arasında şəxsin özünü müdafiə imkanlarının fərqli aspektləri yaranmaqdadır.

Bu baxımdan, əgər qanunvericilikdə şəxsin azadlığının faktiki məhdudlaşdırılması halı müəyyən edilibsə, həmin hallar üçün özünümüdafiə imkanlarının həyata keçirilməsi üçün ilkin hüquqlarının sərhədi dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Nəzərə alsaq ki, faktiki azadlığının məhdudlaşdırılması zaman şəxs müstəqil şəkildə onu kimlərin saxlaması, hansı əsaslarla saxlanılması, hansı tarixdə, harada saxlanılması, hara aparılması barədə müstəqil şəkildə öz vəkilinə, ailə üzvünə və ya digər istədiyi şəxsə məlumat verməsi halında onun hüquqlarının təmin olunması keyfiyyəti də artacaqdır.

Bu baxımdan, şəxsin tutulmadan dərhal sonra məlumat vermək hüququnun təmin edilməsi müdafiəçiyə malik olmaq hüququnun izah edilməsindən daha əhəmiyyətli ola bilər.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Abbasova F. M. Criminal Procedure. Textbook. General Part. Revised and supplemented second edition. Baku: Zardabi LTD Publishing House, 2015, 410 pages. (in Azerbaijani / Abbasova F. M. *Cinayət Prosesi. Dərslik. Ümumi Hissə. Yenidən işlənmiş və əlavə edilmiş ikinci nəşr.* Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2015, 410 səhifə).
2. Aliyev A. İ. Human Rights. Coursebook. Revised and supplemented second edition. Baku: “Nurlar” Publishing, 2019, 352 p. (in Azerbaijani: Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavə edilmiş ikinci nəşr. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyatı, 2019, 352 s.).
3. Case of Layijov v. Azerbaijan (Application no. 22062/07), The European Court of Human Rights judgment. Strasbourg, 10 April 2014.
4. Commentary on the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Baku: Digesta, 2016, 1335 p. (in Azerbaijani: Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı: Digesta, 2016, 1335 s.).
5. Constitution of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası). URL: www.e-qanun.az/framework/897 (last access - 04.09.2024).
6. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CAT), Adopted: 10 December 1984, Entry into force: 26 June 1987, United Nations General Assembly (Resolution 39/46),

- URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading>. (last access - 05.09.2024).
7. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani: Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46950> (last access - 01.09.2024).
8. Illinois State (725 ILCS 5/103-3.5) Code of Criminal Procedure.
URL: <https://www.ilga.gov/legislation/ilcs/ilcs4.asp?DocName=072500050HArt.+103&ActID=1966&ChapterID=54&SeqStart=3400000&SeqEnd=4600000> (last access - 12.09.2024).
9. International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), Adopted: 16 December 1966, Entry into force: 23 March 1976, United Nations General Assembly (Resolution 2200A).
URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>. (last access - 15.09.2024).
10. Jafarquliyev M. A. Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan. Baku: Qanun, 2008, 767 pages. (in Azerbaijani: Cəfərquliyev M. Ə. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi. Dərslik).
11. Law of the Republic of Azerbaijan on Operational-Search Activity. (in Azerbaijani: Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu).
URL: <https://e-qanun.az/framework/2938> (last access - 07.09.2024).
12. Resolution of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated May 20, 2011 (in Azerbaijani: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 2011-ci il 20 may tarixli qərarı).
URL: <https://e-qanun.az/framework/21754>. (last access - 06.09.2024).
13. Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan dated June 14, 2024 (in Azerbaijani: Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun 2024-cü il 14 iyun tarixli qərarı).
URL: <https://supremecourt.gov.az/storage/pages/2077/narkotik-plenum.pdf> (last access - 09.09.2024).
14. Right to Notify Third Parties of Police Custody. Document No. 1 in the Series on Safeguards to Prevent Torture in Police Custody in Latin America.
URL: <https://www.apt.ch/knowledge-hub/publications/series-safeguards-prevent-torture-police-custody-latin-america> (last access - 03.09.2024).
15. The Law on Advocates and Advocacy Activities. (in Azerbaijani: Vəkil və Vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu).
URL: <https://e-qanun.az/framework/257> (last access - 11.09.2024).
16. UN Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment. Adopted by UN General Assembly resolution 43/173 of 9 December 1988.

- URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/bodyprinciples.pdf> (last access - 14.09.2024).
17. Universal Declaration of Human Rights (UDHR), Adopted: 10 December 1948, United Nations General Assembly (UN GA Resolution 217 A).
URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (last access - 04.09.2024).
18. European Convention on Human Rights (ECHR), Official title: Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Adopted: 4 November 1950, Entry into force: 3 September 1953, Council of Europe.
URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf (last access - 02.09.2024).

**The right of a suspect to
notify immediately after detention –
as an essential component of the right to defense**

KANAN ISMAYILOV*

Abstract

This article attempts to comprehensively explore the legal grounds and regulations of the right to notify someone of a detention immediately after detention, as reflected in Articles 90.7.5 and 153.2.4 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan (hereinafter CPC), as well as its direct connection with the right to defense and its role as an integral part of that right. Within the context of the identified legal regulations, it is discussed that this right should not only be considered an independent legal norm but also provided as a procedural safeguard equivalent to the right to receive high-quality legal assistance, which is another component of the right to defense. The right to inform someone immediately after detention is regarded as an inseparable element of the right to defense. This is because the detention procedure must be carried out not only with the involvement of the detained person or their defense attorney but also through the application of other legal procedures that ensure the right to defense. This is not merely a formal requirement but a mechanism that safeguards the individual's right to defense and prevents violations of their rights. Failure to properly guarantee a person's rights during detention can directly affect their right to defense and, in some cases, lead to violations of their rights, which may result in them being left without proper defense during the trial. The article discusses how the failure to ensure this right affects individuals' legal status, its impact on the

* Member of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan / LL.M. student at Chicago-Kent College of Law / email: kenan.s.ismayilov@gmail.com

right to defense, and the practical challenges encountered in implementing detention procedures. In particular, attention is drawn to the legal consequences of detention and practical issues related to ensuring the overall right to defense in accordance with relevant legislation. In addition, the article discusses new approaches aimed at strengthening human rights and freedoms and enhancing the transparency of legal procedures. These approaches aim not only to make the application of the law more effective but also to develop it in line with modern standards in terms of protecting citizens' rights and ensuring legal justice. Based on existing practices, the article outlines the possibilities of developing and optimizing legal defense mechanisms, and how their effective implementation may eliminate many of the challenges faced by defense attorneys. It provides a detailed analysis of how normative acts are applied in specific situations, how this right is ensured in practice, and related legal defense issues. Finally, the article outlines the opportunities that steps toward improving and optimizing legal defense mechanisms may provide in terms of ensuring the effectiveness of the right to defense, improving the quality of legal assistance, and guaranteeing the protection of citizens' rights. It highlights the importance of ensuring human rights and freedoms, the implementation of the right to defense, and strengthening the role of legal defense not only in terms of enhancing the activity of the legal profession but also in making the state's legal mechanisms more transparent and fair.

Keywords: right to notification, suspect, arrest, right to defense, defense counsel, quality legal assistance, legal guarantees, actual deprivation of liberty.

Право подозреваемого на уведомление сразу после задержания - как неотъемлемая часть права на защиту

КЕНАН ИСМАЙЫЛОВ*

Резюме

В данной статье предпринимается попытка всесторонне проанализировать правовые основания и регулирование права на уведомление о задержании сразу после его осуществления, закреплённого в статьях 90.7.5 и 153.2.4 Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики (далее — УПК), а также его непосредственную связь с правом на защиту и роль в качестве неотъемлемой части этого права. В контексте выявленных правовых норм обсуждается необходимость обеспечения данного права не только как самостоятельной правовой нормы, но и как юридической процедуры, равнозначной праву на получение качественной правовой помощи, которое является составной

* Член Коллегии адвокатов Азербайджанской Республики / магистрант Школы права «Chicago-Kent College of Law» / электронная почта: kenan.s.ismayilov@gmail.com

частью права на защиту. Право на уведомление сразу после задержания рассматривается как неотъемлемая часть права на защиту. Это связано с тем, что процедура задержания должна осуществляться не только при участии самого задержанного или его защитника, но и с применением других правовых процедур, обеспечивающих реализацию права на защиту. Это не просто формальное требование, а механизм, гарантирующий право человека на защиту и предотвращающий нарушение его прав. Нарушение прав человека во время задержания может напрямую повлиять на его право на защиту, а в некоторых случаях привести к его нарушению, что в будущем может оставить человека без надлежащей защиты в суде. В статье рассматривается, как несоблюдение этого права может повлиять на правовой статус человека, его право на защиту, а также обсуждаются практические трудности, возникающие при реализации процедуры задержания. Особое внимание уделяется правовым последствиям задержания и практическим вопросам обеспечения права на защиту в соответствии с действующим законодательством. Кроме того, обсуждаются новые подходы к обеспечению прав и свобод человека и расширению прозрачности правовых процедур. Эти подходы направлены не только на повышение эффективности применения закона, но и на развитие правовой системы в соответствии с современными требованиями — с целью защиты прав граждан и обеспечения правовой справедливости. Основываясь на существующей практике, описываются возможности развития и оптимизации механизмов юридической защиты, а также того, как их эффективное применение может устранить многие проблемы, с которыми сталкиваются защитники. Подробно анализируется применение нормативных актов в конкретных ситуациях, как это право обеспечивается на практике и сопутствующие вопросы, связанные с правовой защитой. В заключение в статье освещаются перспективы совершенствования и оптимизации механизмов юридической защиты, а также их роль в обеспечении эффективности права на защиту, повышении качества юридической помощи и гарантировании прав граждан. Отмечается важность обеспечения прав и свобод человека, реализации права на защиту и укрепления института адвокатуры не только в контексте развития адвокатской деятельности, но и с точки зрения повышения прозрачности и справедливости правовых механизмов государства.

Ключевые слова: право на уведомление, подозреваемый, задержание, право на защиту, защитник, квалифицированная юридическая помощь, правовые гарантии, фактическое ограничение свободы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.10.2024

Çapa qəbul: 02.04.2025

AVROPA HÜQUQU

AVROPA İTTİFAQI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ MƏDƏNİ İRS OBYEKTlərİNİN QANUNSUZ DÖVRİYYƏSİNƏ QARŞI REGIONAL ƏMƏKDAŞLIĞIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

SİMA SÜLEYMANLI*

Annotasiya

Məqalədə Avropa İttifaqı çərçivəsində mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı beynəlxalq əməkdaşlıqdan bəhs olunur. Burada qanunsuz dövriyyəyə qarşı mübarizədə Avropa İttifaqı çərçivəsində regional əməkdaşlığın xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bu istiqamətdə Avropa İttifaqı daha səmərəli və təkmil regional əməkdaşlıq mexanizmi olaraq müəyyən edilir. Qeyd olunur ki, regional əməkdaşlıq üçün ümumi olan universal səviyyədə mövcud beynəlxalq hüquq normalarının regional səviyyədə realizəsini təmin etmək xüsusiyyəti, Avropa İttifaqı çərçivəsində özünəməxsus formada büruzə verir. Müvafiq regional normativ hüquqi bazanın olması, regional əməkdaşlığın həyata keçirilməsini hüquqi baxımdan təmin edir. Bu məqsədlə, Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul edilən normativ aktlar analiz edilir. Həmin aktların qanunsuz dövriyyə ilə mübarizədə hüquqi əsas kimi əhəmiyyəti və təkmilləşdirilməsi xüsusiyyətləri araşdırılır. Qeyd edilir ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində müvafiq sferada hüquqi tənzimləmə kommunitar (daxili qanunvericilik) formasında həyata keçirilir. Bu formanın xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi istiqamətində 1992-ci ildə qəbul edilən 3911/92 sayılı Reqlamentin və 2008-ci ildə qəbul edilən 116/2009 sayılı Reqlamentlərin və 1993-cü ildə qəbul edilən 93/7/EEC sayılı və 2014-cü ildə qəbul edilən 2014/60/EC sayılı Direktivlərin müqayisəsi aparılır. Regional əməkdaşlığın forma və istiqamətləri araşdırılır. Xüsusilə qanunsuz dövriyyə ilə mübarizədə operativ əməkdaşlığın xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Qeyd edilir ki, burada əsas fərqləndirici xüsusiyyət, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə operativ mübarizənin təkmil institusional mexanizmlər çərçivəsində aparılmasıdır. Burada operativ əməkdaşlıq Avropa İttifaqının üçüncü dayaqını təşkil edir. Bu əməkdaşlığın həyata keçirilməsi istiqamətində Avropolun fəaliyyəti təhlil edilir. Onun fəaliyyətinin hüquqi əsasları təhlil edilir, forma və istiqamətləri müəyyən edilir. Avropolun yaradılması və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılır. 2016-cı il tarixli Reqlamentin (2016/794) əhəmiyyəti müəyyən edilir. Qeyd edilir ki, bu Reqlamentlə mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi İttifaqın ümumi maraqlarına zərər vuran hüquqpozuntusu kimi Avropolun birbaşa fəaliyyət sferasına daxil edilir.

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Bakı Dövlət Universiteti / email: s.suleymanli@hotmail.com

Avropolun üzv olmayan dövlətlərin hüquq mühafizə orqanları ilə əməkdaşlığının xüsusiyyətləri təhlil edilir. Onun digər əməkdaşlıq mexanizmləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır. Qeyd edilir ki, Avropa İttifaqı Şurasını məlumatlandırmaq şərti ilə Avropol üzv olmayan dövlətlərin polis orqanları ilə əməkdaşlıq edə bilər. Bunun üçün həmin dövlətlərlə əməkdaşlıq haqqında sazişin bağlanması zəruridir. Avropol və Azərbaycan Respublikası arasında belə bir saziş bağlanmamışdır. Amma Avropa İttifaqı ilə bağlanmış tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında Saziş operativ əməkdaşlıq üçün əsas ola bilər.

Açar sözlər: *mədəni irs obyektləri, qanunsuz dövriyyə, regional əməkdaşlıq, operativ əməkdaşlıq, Avropa İttifaqı, Avropol, Avropa Şurası, reqlament, direktiv.*

I. Giriş

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə ilə bağlı regional əməkdaşlıq mexanizmləri üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər fonunda Avropa regionu özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bu, ilk növbədə, cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərinin Avropada daha təkmil olması ilə bağlıdır [9, s. 256]. Bu, bir tərəfdən, əməkdaşlıq üçün müvafiq hüquqi bazanın olması, digər tərəfdən, vahid iqtisadi, o cümlədən gömrük məkanının olması ilə şərtlənir [3, s. 95]. Regional əməkdaşlıq üçün ümumi olan universal səviyyədə mövcud beynəlxalq hüquq normalarının regional realizəsini təmin etmək xüsusiyyəti, Avropa regionuna məxsus formada özünü büruzə verir. Əvvəla, təkmil regional mexanizmlərin olması, Mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında 1970-ci il UNESCO Konvensiyasının (bundan sonra - 1970-ci il UNESCO Konvensiyası) [2, s. 1, s. 813-821] əsas məqsədlərindən biri olan beynəlxalq əməkdaşlığın yeinə yetirilməsinə xidmət edir. Bu məqsədin regional səviyyədə çoxtərəfli formada həyata keçirilməsi, ikitərəfli əməkdaşlıq formasını istisna etmir. Qanunsuz dövriyyə predmeti olan mədəni irs obyektlərinin mənşə dövlətinin, tranzit və ya təyinat dövlətinin Avropa İttifaqının üzvü olmayan üçüncü dövlətlər olması, Avropa İttifaqı ilə həmin dövlətlər arasında operativ əməkdaşlığın ikitərəfli formada olmasını şərtləndirir. *İkincisi*, müvafiq regional normativ hüquqi bazanın olması, regional beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirilməsini hüquqi baxımdan təmin edir. Belə ki: a) 1970-ci il YUNESCO Konvensiyası ilə nəzərdə tutulan (m. 5(a)), mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması istiqamətində zəruri olan normativ hüquqi aktların qəbul edilməsini təsdiq edir; b) Mədəni sərvətlərə münasibətdə hüquq pozuntuları haqqında 1985-ci il Delfi Konvensiyasının [22] və Mədəni sərvətlərlə bağlı cinayətlər haqqında 2017-ci il Nikosiya Konvensiyasının qəbul edilməsi [23] 1970-ci il YUNESCO Konvensiyasının 8-ci maddəsində təsbit olunan təqsirkar şəxslərin hüquqi cəzalandırılması

öhdəliyinin yerinə yetirilməsini təmin edir. *Üçüncüsü*, müvafiq hüquqi bazanın yaradılmasının beynəlxalq müqavilə forması, bir qayda olaraq, Avropa Şurası çərçivəsində, kommunitar (daxili qanunvericilik) forması isə Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilir.

II. Əsas məzmun və mühüm istiqamətlər

1997-ci il Amsterdam Müqaviləsi Avropa İttifaqına hüquqi-məcburi olan və birbaşa tətbiq edilə bilən, eləcə də müddəaları milli qanunvericiliyə inkorporasiya edilməli olan aktlar qəbul etmək səlahiyyəti verməklə, yeni daxili normayaradıcılığı formasının inkişaf etməsi üçün hüquqi əsas yaratdı. Bu normayaradıcılığının nəticəsi olaraq, Avropa İttifaqı orqanları mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı həm reqlament, həm də direktiv formasında aktlar qəbul etmişdir. Məsələn, Mədəni sərvətlərin ixracı haqqında Avropa İttifaqı Şurasının 18 dekabr 2008-ci il tarixli Reqlamentini (116/2009) [13], Üzv dövlətlərin ərazisindən qanunsuz olaraq çıxarılmış mədəni sərvətlərin qaytarılması haqqında Avropa İttifaqı Parlamentinin və Şurasının 15 may 2014-cü il tarixli Direktivini (2014/60/EC) [10], Mədəni sərvətlərin gətirilməsi və idxalı haqqında Avropa İttifaqı Parlamentinin və Şurasının 17 aprel 2019-cu il tarixli Reqlamenti (2019/880) [17] nümunə göstərmək olar. Hüquq nəzəriyyəsiindən də bəlli olduğu hər iki akt hüquqi məcburi xarakterli normativ aktdır. Hərçənd reqlament birbaşa tətbiq edilə bilən, direktiv isə birbaşa qüvvəyə malik olmayan hüquqi aktdır [1, s. 100]. Yəni direktivin realizəsi məqsədi ilə onun müddəaları üzv dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə inkorporasiya edilməlidir. Belə ki, 2014/60/EC sayılı Direktivin 19-cu maddəsinə müvafiq olaraq, 18 dekabr 2015-ci il tarixinə qədər, üzv dövlətlər Direktivin milli qanunvericiliyə istinad edilən müddəalarının realizəsi istiqamətində müvafiq qanunvericilik və inzibati tədbirlər həyata keçirməli, bu tədbirlərlə bağlı Komissiyaya məlumatlandırmalı, qəbul edilən normativ aktları Komissiyaya təqdim etməlidirlər.

Avropa İttifaqı orqanlarının mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə aid qəbul etdiyi aktlarla bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: *əvvəla*, bu aktların müddəaları universal səviyyədə mövcud olan aktların mövqeyi ilə oxşardır. Məsələn, universal səviyyədə olduğu kimi, bir qayda olaraq, mədəni irs obyektlərinin dairəsi hər bir aktın məqsədinə müvafiq müəyyən edilir. Belə ki, 116/2009 sayılı Reqlamentin Əlavəsində verilən mədəni irs obyektləri ilə, 2019/880 sayılı Reqlamentin Əlavəsində verilən mədəni irs obyektlərinin adları eyni olsa da, onların yaşı ilə bağlı tələb fərqlidir. Məsələn, ixrac məqsədi üçün qədim kitablar üçün 100 ildən çox yaş həddi müəyyən edildiyi halda, idxal məqsədilə bu yaş həddi 200-dən yuxarı müəyyən olunur. Nəzərə alsaq ki, Avropa dövlətləri daha çox mədəni irs obyektlərinin idxal edildiyi dövlətlərdir, o halda bu heç də ədalətli sayıla bilməz. Oxşarlığı təbii qəbul etmək lazımdır. Çünki bu aktlar universal səviyyədə mövcud olan

beynəlxalq hüquq normalarının regional çərçivədə realizəsinə xidmət edir. Amma bu heç də qeyd olunan aktlarda fərqli müddələrin nəzərdə tutulmasını istisna etmir. Məsələn, Oğurlanmış, yaxud qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətlər haqqında 1995-ci il UNIDRUA Konvensiyasında (m. 3(3)) qanunsuz çıxarılmış mədəni irs obyektlərinin qaytarılması barədə tələbin verilməsi üçün ümumilikdə 50 il nəzərdə tutulduğu halda, 2014/60/EC sayılı Direktivdə (m. 8(1)) bu müddət 30 il müəyyən edilir. *İkincisi*, bu aktlar mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması istiqamətində hüquqi əsaslar müəyyən edir. Bu baxımdan onların tənzimləmə predmetini, bir qayda olaraq, mədəni irs obyektlərinin ixracı və idxalı məsələləri təşkil edir. Hərçənd bununla bağlı da bir məqama diqqət yetirmək gərəkir. Avropa İttifaqı çərçivəsində ilk olaraq və daha çox mədəni irs obyektlərinin ixracı məsələləri hüquqi tənzimləmə premetini təşkil etmişdir. Belə ki, bununla bağlı ilk daxili hüquqi akt Mədəni sərvətlərin ixracı haqqında Avropa İttifaqı Şurasının 9 dekabr 1992-ci il tarixli Reqlament (3911/92) [11] hesab olunur. Daha sonra 2008-ci ildə qəbul edilən 116/2009 sayılı Reqlament 1992-ci il Reqlamentini əvəz etdi. mədəni irs obyektlərinin idxalını tənzimləyəcək daxili hüquqi akt, 2019/880 sayılı Reqlament isə illər sonra, 2019-cu ildə qəbul edildi. Avropa dövlətlərinin daha çox mədəni irs obyektlərinin idxalçısı qismində çıxış etməsi kontekstində bu hal heç də təsadüfi deyildir. Digər tərəfdən, 2019/880 sayılı Reqlamentin müddəalarından görünür ki, Reqlament Avropa İttifaqının rəsmi jurnalında dərc edildikdən 20 gün sonra qüvvəyə minsə də, onun müddəalarının tam olaraq tətbiqi 2025-ci ilin 28 iyunundan sonra üçün nəzərdə tutulur (m. 16). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı orqanlarının qəbul etdiyi aktların tənzimləmə sferasına həmçinin qanunsuz çıxarılmış mədəni irs obyektlərinin qaytarılması da daxildir. Hərçənd bu diqqət edilməli olan məqamla bağlı fikirlərimizi dəyişmir. Mədəni irs obyektlərinin qaytarılması ilə bağlı ilk akt, Üzv dövlətlərin ərazisindən qanunsuz olaraq çıxarılmış mədəni sərvətlərin qaytarılması haqqında Avropa İttifaqı Şurasının Direktivi (93/7/EEC) [12] 15 mart 1993-cü ildə qəbul edilmişdir. 2014-cü ildə qəbul edilən eyni adlı 2014/60/EC sayılı Direktiv 1993-cü il tarixli Direktivi əvəz etdi. *Üçüncüsü*, müxtəlif vaxtlarda qəbul edilsə də, qeyd olunan aktlar mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması üçün vahid hüquqi əsas müəyyən edir. Vahidik qeyd olunan hər üç aktın qarşılıqlı əlaqədə tətbiq edilməsini şərtləndirir. Hərçənd bu hüquqi əsas, mədəni irs obyektlərinin idxalı və ixracı üzrə lisenziyaların verilməsini üzv dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarına həvalə etsə də, onların verdiyi lisenziyaların İttifaqın bütün ərazisində etibarlı olmasını müəyyən edir. *Dördüncüsü*, qeyd olunan aktlar üzv dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarının əməkdaşlığını əlaqələndirə biləcək orqan qismində komitənin yaradılmasını nəzərdə tutur. 116/2009 sayılı Reqlamentin 8-ci və 2019/880 sayılı Reqlamentin 13-cü maddəsinə əsasən, yaradılan Komitənin funksiyası reqlament və direktivlərin müddəalarının icrası istiqamətində üzv dövlətlərin fəaliyyətini əlaqələndirməkdə

və ona nəzarət etməkdə Komissiyaya məsləhətçi yardımı etməkdir. Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurasının Komissiya tərəfindən icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə üzv dövlətlər tərəfindən nəzarət qaydası və şərtləri ilə bağlı ümumi qayda və prinsiplərin müəyyən edilməsi haqqında 16 fevral 2011-ci il tarixli Reqlamentə (182/2011) [14] əsasən, Komitə müsbət rəy verdiyi halda Komissiya icra haqqında sənədi qəbul edir, əks halda sənəd qəbul edilmir, zəruri halda təkrar baxışa göndərilir (m. 5). Hesab edirik ki, hüquq ədəbiyyatında qeyd olunan “direktivlərin realizəsi məqsədi ilə işləyən üzv dövlətlərdən olan ekspert qrupları” [8] da məhz qeyd olunan Komitə çərçivəsində fəaliyyət göstərir. *Beşincisi*, daxili aktlar operativ, gömrük orqanları arası, hüquqi əməkdaşlığı fərqləndirmədən ümumi formada səlahiyyətli orqanlar arasındakı əməkdaşlığı müəyyən edir. Qeyd edək ki, hər bir akt məqsədinə və predmet sferasına uyğun olaraq üzv dövlətlərdən səlahiyyətli orqanları müəyyən etmək və Komissiyaya təqdim etmək öhdəliyini müəyyən edir. Bu orqan bir və ya bir neçə ola bilər. Məhz məqsəd və predmet sferasına uyğun olaraq, əməkdaşlıq edəcək səlahiyyətli orqanları müəyyən etmək olar. Əlbəttə, mədəni irs obyektlərinin idxal və ixracının sərhədini keçməsinə və bu əməliyyatların rəsmiləşdirilməsinin gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilməsinə nəzərə alsaq, səlahiyyətli orqanlar qismində gömrük orqanlarının çıxış etməsi qənaətinə gəlmək olar. Hərçənd 116/2009 sayılı Reqlamentin 6-cı və 2019/880 sayılı Reqlamentin 7-ci maddələri inzibati əməkdaşlığın, ilk olaraq, gömrük orqanları arasında həyata keçirilməsinə nəzərdə tutur. Yeri gəlmişkən, üzv dövlət mədəni irs obyektlərinin dövriyyəsi ilə bağlı gömrük orqanlarının sayını məhdudlaşdırırsa bilər və ya bu səlahiyyəti onkret gömrük orqanına həvalə edə bilər. Amma bununla bağlı Komissiyayı məlumatlandırmalıdır. 2019/880 sayılı Reqlamentin 7-ci maddəsinin “və” bağlayıcısından sonra təsbit etdiyi səlahiyyətli orqanlar üçün 4-cü maddəyə istinad etməsinə əsaslanaraq, bu orqanın idxal lisenziyasını verən orqan olmasını müəyyən edirik. Bu texniki üsul 116/2009 sayılı Reqlament (m. 6) üçün də xarakterikdir. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi nümunəsində qeyd edə bilərik ki, mədəni irs obyektlərinin idxal və ixrac lisenziyasının verilməsi Mədəniyyət Nazirliyinin səlahiyyətinə aiddir. Mədəni irs obyektlərinin qaytarılması ilə bağlı səlahiyyətli orqanların dairəsi dəyişə bilər. 2014/60/EC sayılı Direktivin 5-ci maddəsi mərkəzi və səlahiyyətli orqanları fərqləndirir. Mərkəzi orqanlar öz aralarında əməkdaşlıq etməklə yanaşı, milli səlahiyyətli orqanların əməkdaşlıq etməsində yardımçı olurlar. Sorğudan və görülməli olan tədbirdən asılı olaraq, səlahiyyətli orqanlar dəyişir: a) mədəni irs obyektlərinin axtarılması ilə bağlı bu hüquq mühafizə orqanlarıdır (m. 5(1)); b) mədəni irs obyektlərinin statusunun və mənşəyinin müəyyən edilməsi üzrə bu Mədəniyyət Nazirliyi (m. 5(3)); c) mədəni irs obyektləri ilə bağlı müvəqqəti tədbirlərin görülməsi üzrə hüquq mühafizə, ədliyyə orqanları (m. 5(4,5)); d) arbitraj və ya məhkəmə araşdırması üzrə ədliyyə orqanları və ya məhkəmə (m. 5 (6); m.6). Qeyd olunan səlahiyyətli

orqanlar arasında əməkdaşlıq sorğu və informasiya mübadiləsi formasında həyata keçirilir. Tələb olunur ki, əməkdaşlıq prosesində informasiya mübadiləsi üçün “*Internal Market Information System*” modulundan istifadə edilməlidir. Bu modul Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurasının 25 oktyabr 2012-ci ildə qəbul etdiyi Daxili bazar haqqında informasiya sistemi vasitəsi ilə inzibati əməkdaşlıq haqqında və Komissiyaın 2008/49/EC sayılı Qərarının ləğv edilməsi haqqında Rəqlamenti (1024/2012) [15] əsasında xüsusi olaraq mədəni irs obyektləri üçün hazırlanmışdır.

Avropa İttifaqını digər regional təşkilatlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri, burada cinayətkarlıqla, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə operativ mübarizənin təkmil institusional mexanizmlər çərçivəsində aparılmasıdır. Bu mexanizmin formalaşmasının hüquqi əsası 1992-ci il Maastrix Müqaviləsi ilə yaradılmışdır. Belə ki, Maastrix Müqaviləsinin VI bölməsində cinayət hüquqi sahədə polis və məhkəmə orqanlarının əməkdaşlığı haqqında müddəalar nəzərdə tutulur. Bu müddəaların tətbiq edilməli olduğu əməkdaşlıq sahəsi, o cümlədən üzv dövlətlərin hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlığı (*operativ əməkdaşlıq*) Avropa İttifaqının üçüncü dayağını təşkil edir [1, s. 73]. Maastrix müqaviləsi *üçüncü dayaq* çərçivəsində iki istiqamətdə: polis orqanlarının (m.30) və ədliyyə orqanlarının (m.31) əməkdaşlığını müəyyən edir. Birinci əməkdaşlığın məzmununa daxildir [3, s. 96]: 1) cinayətlərin qarşısının alınması, aşkar edilməsi və təhqiqatı üzrə üzv dövlətlərin polis, gömrük və digər orqanlarının operativ-axtarış fəaliyyəti; 2) müvafiq məlumatların toplanması, saxlanması, analiz edilməsi və mübadiləsi üzrə informasiya fəaliyyəti; 3) kadr hazırlığı və kriminalistik təminatlar; 4) cinayətlərin təhqiqatının kriminalistik metodlarının təkmilləşdirilməsi. Hesab edirik ki, hüquq mühafizə orqanlarının transmilli cinayətlərlə, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizəsi bu sferaya daxildir. Bu kontekstdə mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi Maastrix Müqaviləsinin 20-ci maddəsində nəzərdə tutulan “digər təhlükəli transsərhəd cinayətlər” sırasına daxildir. Nəzərə alsaq ki, Avropolun yaradılması haqqında 1995-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsi məhz bu maddəyə əsaslanır, o halda mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi də Avropolun fəaliyyət dairəsinə düşməsinə ehtimal etmək olar.

Avropa İttifaqı çərçivəsində sərhədlərin şəffaf olması, yalnız şəxslərin və malların sərbəst yerdəyişməsinə asanlaşdırmadı, eyni zamanda, mütəşəkkil cinayətkarlığın meydana çıxması potensialını və təhlükəsini də artırdı [7]. Bu təhlükənin qarşısının alınması kontekstində Avropa Polis Təşkilatının (Avropol) yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropol onun yaradılması haqqında 26 iyul 1995-ci il Konvensiyası əsasında 1994-cü ildən fəaliyyət göstərən Narkotiklərə mübarizə üzrə Avropa şöbəsinin bazasında yaradılmışdır [5]. 01 oktyabr 1998-ci ildə Konvensiyaın qüvvəyə minməsi ilə faktiki olaraq 1999-cu ildən fəaliyyətə başlayan Avropol, təkmilləşdirilmə

istiqamətində müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. 2007-ci ildə Avropa İttifaqının yaradılması haqqında Lissabon Müqaviləsi qəbul edildikdən sonra, cinayətkarlıqla operativ mübarizə mexanizmlərinin Lissabon Müqaviləsinin müddəalarına uyğunlaşdırılması məqsədi ilə, Avropolun təsis edilməsi haqqında Avropa İttifaqı Şurasının 6 aprel 2009-cu il tarixli Qərarı (2009/371/JHA) qəbul edildi. 1995-ci il Konvensiyasının ləğv edən bu Qərar, de jure Avropolun fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını yenidən müəyyən etdi [4]. Bu qərarla, Avropol, Avropa İttifaqının Agentliyinə çevrildi. Yəni Avropol, hazırda təşkilati tip baxımından agentlikdir. Təşkilati quruluş baxımından agentlik üç əsas departamentdən: ümumi məsələlər üzrə, daxili idarəetmə, əməliyyat departamentindən ibarətdir [6, s. 115]. Avropa İttifaqının fəaliyyəti haqqında Müqavilənin 88-ci maddəsinin müddəalarına uyğun olaraq, Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurasının 11 may 2016-cı il tarixli Reqlamenti (2016/794) [16] 2009-cu il tarixli Qərarı (2009/371/JHA) ləğv edərək Avropol-un fəaliyyəti yeni hüquqi tənzimlənməsini müəyyən etdi. Belə ki, Avropa İttifaqının fəaliyyəti haqqında Müqavilənin 88-ci maddəsi Avropolun fəaliyyətinin adı qanunvericilik proseduru ilə qəbul edilən reqlament əsasında tənzimlənməsini nəzərdə tutur. 2016/794 sayılı Reqlamentin tədqiqatımız baxımından əhəmiyyətli olan iki cəhətini qeyd etmək olar: a) Reqlament Avropolun təşkilati tipini dəyişmədi; b) Reqlament mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə İttifaqın ümumi maraqlarına zərər vuran hüquqpozuntusu olaraq, Avropolun birbaşa fəaliyyət sferasına daxil etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə əməkdaşlıqla bağlı universal-təkilati mexanizmlərə məxsus xüsusiyyətlər Avropolun fəaliyyəti üçün də xarakterikdir. Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə Avropol 2016/794 sayılı Reqlamentinə əsaslanaraq, Avropa İttifaqı orqanlarının qəbul etdiyi aktlarla yanaşı, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilən beynəlxalq müqavilə, məsələn, Mədəni sərvətlərlə bağlı cinayətlər haqqında 2017-ci il Nikosiya Konvensiyasının müddəalarını da tətbiq edir. Bu istiqamətdə Avropol yalnız üzv dövlətlərin polis orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirmir, eyni zamanda, onlarla əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlıq, üzv dövlətlərdə fəaliyyət göstərən Avropolun milli bölmələri vasitəsilə həyata keçirilir. Hər bir milli bölmə Avropolla əlaqə üzrə ən azı bir əlaqələndirici zabit (*Liaison officers*) təyin edir. Avropol çərçivəsində operativ əməkdaşlığın əsas forması məlumat mübadiləsidir. Bu əməkdaşlıq formasının səmərəli həyata keçirilməsi istiqamətində Avropol məlumatları: üzv dövlətlərdən, Avropa İttifaqı orqanlarından, beynəlxalq təşkilatlardan, xüsusi şəxslərdən, İnternetdən və s. əldə edir. Məlumat əldə edilərkən onun məhdudlaşdırılması hədləri də nəzər alınmalıdır. Xüsusilə şəxsi məlumatlarla bağlı məhdudlaşdırılmaların nəzərə alınması zəruridir. Aşkar şəkildə insan hüquqlarının pozulması ilə alınan şəxsi məlumatların işlənilməsi qadağan edilir. Avropol üzv dövlətlə bağlı məlumatları, onun

məhdudlaşdırılması hallarını nəzərə almaqla, üzv dövlətə təqdim edir. Bununla bağlı, bütün hallarda məlumatı təqdim edən mənbəni məlumatlandırmalıdır. Mövcud məlumatlar yalnız məhdudlaşdırma hədləri nəzərə alınmaqla Avropol tərəfindən üçüncü dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara verilə bilər. Avropol yalnız məlumat mübadiləsinə həyata keçirmir. Eyni zamanda, həmin məlumatları toplayır, araşdırır, əməliyyat və strateji məqsədlər üçün təhlil edir. Avropol toplanmış məlumatların mühafizə edilməsi üçün zəruri tədbirləri görür. Şəxsi məlumatlar işlənmə məqsədləri üçün zəruri olan müddətdə saxlanılır. Məlumat mübadiləsi məlumatların toplanması, təhlil edilməsi və verilməsinin avtomatlaşdırılmış sistemi (*The Europol Computer System*) vasitəsilə həyata keçirilir. Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə məlumat mübadiləsi 1024/2012 sayılı Reqlament əsasında xüsusi olaraq mədəni irs obyektləri üçün hazırlanmış “Internal Market Information System” modulundan istifadə etməklə həyata keçirilir.

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə istifadə olunan digər əməkdaşlıq forması birgə istintaq qruplarının yaradılmasıdır. 2016/794 sayılı Reqlamentə və birgə istintaq qrupunun fəaliyyət göstərdiyi üzv dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, Avropol bu qrupda iştirak edir və zəruri informasiya dəstəyi göstərir.

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə Avropol yalnız üzv dövlətlərin polis orqanları ilə deyil, eyni zamanda Avropa İttifaqının orqanları ilə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı beynəlxalq çərçivədə həyata keçirilən birgə əməliyyatlarda iştirak edir. Bu əməliyyatlar çərçivəsində Avropol Beynəlxalq Gömrük Təşkilatının *Cen comm* və İnterpolun *I-24/7* təhlükəsiz rabitə sistemlərindən, həmçinin İnterpolun ID-Art mobil tətbiq proqramından istifadə edir [8]. Avropolun əsas rol oynadığı belə birgə əməliyyatlara nümunə qismində 2016-cı ildən mütəmadi olaraq keçirilən milli “Pandora” Beynəlxalq əməliyyatını nümunə qismində göstərmək olar. European Interdisciplinary Platform against Criminal Threats çərçivəsində keçirilən bu əməliyyatlarda Avropol məlumat mübadiləsi vasitəsilə əməliyyata operativ və analitik dəstək verir. Məsələn, İspan Mülki Qvardiyasının (Guardia Civil) rəhbərliyi, Avropol, İnterpol və Beynəlxalq Gömrük Təşkilatının dəstəyi və 31 ölkənin polis orqanlarının iştirakı ilə 1 iyun 31 oktyabr 2020-ci il tarixində keçirilən “Pandora V” əməliyyatında 56400 mədəni irs obyekti götürülmüş, 300 cinayət işi qaldırılmış, 67 nəfər həbs edilmişdir [21]. Eyni qaydada 13 Avropa dövlətinin iştirakı ilə 13-24 avqust 2022-ci ildə keçirilən “Pandora VII” əməliyyatında oğurlanmış 4017 mədəni irs obyektləri aşkar edilərək götürülmüşdür [19].

Avropol üzv olmayan dövlətlərlə də əməkdaşlıq edə bilər. Belə ki, Avropa İttifaqı Şurasını məlumatlandırmaq şərti ilə Avropol beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, üzv olmayan dövlətlərlə əməkdaşlıq haqqında sazişlər bağlaya bilər. Bu baxımdan, Avropol üzv olmayan dövlətlərin polis orqanları ilə də əməkdaşlıq

edə bilər. Bunun üçün əməkdaşlıq haqqında sazişin bağlanması zəruridir. Avropol və Azərbaycan Respublikası arasında belə bir saziş bağlanmamışdır. Bununla yanaşı, 2009-cu ilə qədər 1996-cı ildə bağlanmış Bir tərəfdən Avropa Birliyi və onun üzvü olan dövlətlər, digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq Sazişi [2, s. 512-567] belə bir əməkdaşlıq üçün əsas ola bilərdi. Belə ki, Saziş hərbi sahə istisna edilməklə bütün əməkdaşlıq münasibətləri üçün hüquqi əsas müəyyən edir. Yeri gəlmişkən, Sazişin VIII fəslə qeyri-qanuni fəaliyyətin qarşısının alınması sahəsində, IX fəslə isə mədəni əməkdaşlığa aid müddəalar nəzərdə tutur. 10 il müddətinə nəzərdə tutulan Sazişin icra müddətinin 2009-cu ildə bitməsinə baxmayaraq onun icrası yeni sazişin imzalanmasına qədər hər dəfə avtomatik olaraq bir il müddətinə uzadılır [18]. Bununla yanaşı, 2009-cu ildən Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqının ikitərəfli əməkdaşlığı Şərq Tərəfdaşlığı proqramı çərçivəsində, 2018-ci ildən isə Tərəfdaşlıq Prioritetləri sənədi üzrə həyata keçirilir.

Üçüncü dayaq çərçivəsində fəaliyyət göstərən ikinci təsisat Avropa ədliyyə idarəsidir (Avrojust). Avropa İttifaqı Şurasının Ağır cinayətlərlə mübarizəni gücləndirmək məqsədilə Avrojustun yaradılması haqqında 28 fevral 2002-ci il tarixli Qərarı (2002/187/JAI) [20] ilə təsis edilən Avrojust, bir qayda olaraq, ağır cinayətlərlə mübarizədə üzv dövlətlərin ədliyyə orqanları arasında əməkdaşlığı əlaqələndirir. Göründüyü kimi, əməkdaşlıq daha çox mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə hüquqi əməkdaşlığı ehtiva edir. Hansı ki hüquqi əməkdaşlıq məsələləri tədqiqatın ikinci fəslinin sonuncu paragrafında təhlil edilir.

III. Nəticə

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə regional əməkdaşlıq üçün ümumi olan universal səviyyədə mövcud beynəlxalq hüquq normalarının regional realizəsini təmin etmək xüsusiyyəti, Avropa İttifaqı çərçivəsinə məxsus formada özünü büruzə verir. *Əvvəla*, təkmil regional mexanizmlərin olması, 1970-ci il UNESCO Konvensiyasının əsas məqsədlərindən biri olan beynəlxalq əməkdaşlığın yəinə yetirilməsinə xidmət edir. Bu məqsədin regional səviyyədə çoxtərəfli formada həyata keçirilməsi, ikitərəfli əməkdaşlıq formasını istisna etmir. *İkincisi*, müvafiq regional normativ hüquqi bazanın olması, regional beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsini hüquqi baxımdan təmin edir. *Üçüncüsü*, Avropa İttifaqı çərçivəsində regional əməkdaşlıq bir qayda olaraq kommunitar (daxili qanunvericilik) formasında həyata keçirilir. *Dördüncüsü*, Avropa İttifaqı operativ əməkdaşlıq təkmil institusional mexanizmlər çərçivəsində həyata keçirilir. Avropol və Avrojust kimi qurumların olması belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir. Qeyd olunan təşkilati mexanizmlərin əsas xüsusiyyəti onların fəaliyyətinin sırf olaraq Avropa İttifaqı orqanlarının (daxili qanunvericilik) aktları ilə tənzimlənməsidir. Bu aktlarla bağlı aşağıdakıları qeyd etmək olar: *əvvəla*, bu aktların müddəaları

universal səviyyədə mövcud olan aktların mövqeyi ilə oxşardır. *İkincisi*, bu aktlar mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması istiqamətində hüquqi əsaslar müəyyən edir. *Üçüncüsü*, müxtəlif vaxtlarda qəbul edilsə də, qeyd olunan aktlar mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması üçün vahid hüquqi əsas müəyyən edir. *Dördüncüsü*, qeyd olunan aktlar üzv dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarının əməkdaşlığını əlaqələndirə biləcək müvafiq qurumların yaradılmasını nəzərdə tutur. *Beşincisi*, bu aktlar operativ, gömrük, hüquqi əməkdaşlığı fərqləndirmədən ümumi formada səlahiyyətli orqanlar arasındakı əməkdaşlığı müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Council Directive 93/7/EEC of 15 march 1993 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State.
URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/10554> (last access - 07.10.2024).
2. Council Regulation (EEC) No 3911/92 of 9 December 1992 on the export of cultural goods.
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31992R3911> (last access - 07.10.2024).
3. Directive 2014/60/EU of the European Parliament and of the Council of 15 may 2014 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State and amending Regulation (EU) No 1024/2012 (Recast).
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014L0060> (last access - 07.10.2024).
4. European Law. Textbook. Ed E.A.Aliyev. Baku: Gnuash-B Publishing, 2019. 764 p (in Azerbaijani / *Avropa hüququ. Dərslik / E.Ə.Əliyevin red. İlə. – Bakı: Günəş-B nəşriyyat müəssisəsi, 2019, - 764 s).*
5. EU Law. Textbook. Ed Kashkin S.Y. The 3rd edition with amendments. Moscow: Yurayt Publishing House, 2010. 1119 p (in Russian / *Право Европейского Союза. Учебник для вузов. Под ред. С.Ю. Кашкина. 3-е изд., переп. и доп. М., Изд-во Юрайт, 2010, - 1119 с).*
6. Kravchuk A.O. The contemporary activities of the police of the EU. The step forward the Science, 2021:4. P. 114-117 (in Russian / *Кравчук А.О. Современная деятельность полицейской службы Европейского союза // Шаг в науку. – 2021. – № 4, с. 114–117).*
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-deyatelnost-politseyskoy-sluzhby-evropeyskogo-soyuza/viewer> (last access - 07.10.2024).
7. Majidov R.A. The international cooperation in sphere of combating customs crimes. PhD Thesis. Baku, 2010. 207 p (in Azerbaijani /

- Məcidov R.A. Gömrük işi sferasında cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq: / hüquq üzrə fəlsəfə doktoru dis. / - Bakı, 2010, - 207 s.).*
8. Matsakova N.A. Formation and development of Europol from its foundation to the adoption of the convention establishing a police service of the European Union // *Universum: Social Sciences: electronic scientific journal*. 2017. No. 5(35) (in Russian / *Мацакова Н.А. Становление и развитие Европола с момента основания и до принятия конвенции об учреждении полицейской службы Европейского Союза // Universum: Общественные науки : электрон. научн. журн. 2017. № 5(35).*
URL: <http://7universum.com/ru/social/archive/item/4884> access
 9. Potemkina O.Y. The EU and the Problem of Illicit Trafficking in Cultural Property // *Scientific and Analytical Bulletin of the Institute of Economics of the Russian Academy of Sciences*. 2023. No. 3. p. 137-145 (in Russian / *Потемкина О.Ю. ЕС и проблема незаконного оборота культурных ценностей // Научно-аналитический вестник ИЕ РАН. 2023. №3. с. 137-145).*
URL: (doi) 10.15211/vestnikieran32023137145 (last access - 07.10.2024).
 10. Regulation (EC) No 116/2009 of 18 December 2008 on the export of cultural goods (Codified version).
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009R0116> (last access - 07.10.2024).
 11. Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers.
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011R0182> (last access - 07.10.2024).
 12. Regulation (EU) No 1024/2012 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on administrative cooperation through the Internal Market Information System and repealing Commission Decision 2008/49/EC ('the IMI Regulation') Text with EEA relevance.
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32012R1024> (last access - 07.10.2024).
 13. Regulation (EU) 2016/794 of the European Parliament and of the Council of 11 May 2016 on the European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (Europol) and on the replacement and repeal of Council decisions 2009/371/JHA, 2009/934/JHA, 2009/935/JHA, 2009/936/JHA and 2009/968/JHA.

- URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32016R0794> (last access - 07.10.2024).
14. Regulation (EU) 2019/880 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on the introduction and the import of cultural goods.
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019R0880> (last access - 07.10.2024).
15. The collection of international documents. Volume I. Baku: Ganun, 2008. 960 p (in Azerbaijani / Beynəlxalq sənədlər toplusu. I cild. – Bakı: Qanun, 2008. – 960 s).
16. Volevodz A.G., Damirchiyev E.I-O. The legal basis of the organization and activity of Europol after Lisbon Treaty. Law and Security. The scientific journal, 2011:1 (38) (in Russian / Волеводз А.Г., Дамирчиев Э.И-О. Правовые основы организации и деятельности Европола после Лиссабонского договора // Право і безпека. Науковий журнал. – 2011. – №1 (38)).
URL: https://mgimo.ru/uploadiblock/826826adf1a90fd99bfa06599eb6684df70.pdfutm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (last access - 07.10.2024).
17. Yerofeev I.V. The evolution of Europol. Theory and practice of public development. Law sciences, 2015:3, p. 67-68 (in Russian / Ерофеев И.В. Эволюция Европола // Теория и практика общественного развития. Юридические науки. 2015, № 3, с. 67-68).
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-evropola> (last access - 07.10.2024).
18. URL: <https://mfa.gov.az/az/category/regional-teskilatlar/azerbaycan-avropa-ittifaqi-munasibetleri> (last access - 07.10.2024).
19. URL: <https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/international-art-trafficking-sting-leads-to-60-arrests-and-over-11-000-objects-recovered#empact> (last access - 07.10.2024).
20. URL: <https://eulaw.edu.ru/spisok-dokumentov-po-pravu-evropejskogo-soyuza/reshenie-soveta-o-sozdani-evroyust-v-tselyah-usileniya-borby-s-tyazhkoj-prestupnostyu-perevod-chetverikova-a-o/> (last access - 07.10.2024).
21. URL: <https://www.interpol.int/News-and-Events/News/2021/More-than-56-400-cultural-goods-seized-and-67-arrested> (last access - 07.10.2024).
22. URL: <https://rm.coe.int/168007a0fc> (last access - 07.10.2024).
23. URL: <https://rm.coe.int/1680710435> (last access - 07.10.2024).

Peculiarities of regional cooperation against illicit trafficking of cultural heritage objects within the European Union

SIMA SULEYMANLI*

Abstract

The article discusses international cooperation within the European Union framework against the illicit trafficking of cultural heritage objects. It analyzes the characteristics of regional cooperation within the European Union in combating illicit trafficking. In this regard, the European Union is identified as a more effective and advanced regional cooperation mechanism. It is noted that the realization of international legal norms, which are universally applicable for regional cooperation, takes on a unique form within the European Union framework. The existence of a relevant regional normative legal base legally ensures the implementation of regional cooperation. To this end, normative acts adopted within the European Union are analyzed. The significance of these acts as a legal basis in combating illicit trafficking and their aspects of improvement are examined. It is noted that within the European Union, legal regulation in the relevant sphere is carried out in the form of communitarian (internal) legislation. In determining the characteristics of this form, a comparison is made of Regulation No. 3911/92 adopted in 1992, Regulation No. 116/2009 adopted in 2008, Directive No. 93/7/EEC adopted in 1993, and Directive No. 2014/60/EC adopted in 2014. The forms and directions of regional cooperation are examined. In particular, the characteristics of operational cooperation in the fight against illicit trafficking are identified. It is emphasized that a key distinguishing feature here is the implementation of operational measures against the illicit trafficking of cultural heritage objects within an advanced institutional mechanism. Operational cooperation constitutes the third pillar of the European Union. In this context, the activities of Europol are analyzed. The legal basis for its operations is examined, and its forms and directions are determined. The establishment and enhancement of Europol's activities are explored. The significance of Regulation No. 2016/794, adopted in 2016, is highlighted. This Regulation includes the illicit trafficking of cultural heritage objects as an offense that harms the Union's general interests, thereby placing it within Europol's direct sphere of activity. The characteristics of Europol's cooperation with the law enforcement agencies of non-member states are analyzed. Its interaction with other cooperation mechanisms is also examined. It is noted that, with the notification of the European Council, Europol may cooperate with the police authorities of non-member states. For this purpose, it is necessary to conclude a cooperation agreement with those states. No such agreement has been signed

* PhD in Law / Baku State University / email: s.suleymanli@hotmail.com

between Europol and the Republic of Azerbaijan. However, the Partnership and Cooperation Agreement signed with the European Union may serve as a basis for operational cooperation.

Keywords: *cultural heritage objects, illicit trafficking, regional cooperation, operational cooperation, European Union, Europol, European Council, regulation, directive.*

**Особенности регионального сотрудничества,
направленного против незаконного оборота объектов культурного
наследия в рамках Европейского Союза**

СИМА СУЛЕЙМАНЛЫ*

Резюме

В статье рассматривается международное сотрудничество в рамках Европейского Союза в борьбе с незаконным оборотом объектов культурного наследия. Здесь анализируются особенности регионального сотрудничества в рамках Европейского Союза в борьбе с незаконным оборотом. В этом направлении Европейский Союз определяется как более эффективный и усовершенствованный механизм регионального сотрудничества. Отмечается, что особенность обеспечения реализации норм международного права, существующих на универсальном уровне и общих для регионального сотрудничества, на региональном уровне проявляется в специфической форме в рамках Европейского Союза. Наличие соответствующей региональной нормативно-правовой базы юридически обеспечивает осуществление регионального сотрудничества. С этой целью анализируются нормативные акты, принятые в рамках Европейского Союза. Исследуются значение этих актов как правовой основы в борьбе с незаконным оборотом и особенности их усовершенствования. Отмечается, что в соответствующей сфере в рамках Европейского Союза правовое регулирование осуществляется в форме коммунитарного (внутреннего) законодательства. В направлении определения особенностей этой формы проводится сравнение Регламента № 3911/92, принятого в 1992 году, и Регламента № 116/2009, принятого в 2008 году, а также Директив № 93/7/ЕЕС, принятой в 1993 году, и № 2014/60/ЕС, принятой в 2014 году. Исследуются формы и направления регионального сотрудничества. В частности, определяются особенности оперативного сотрудничества в борьбе с незаконным оборотом. Отмечается, что

* Доктор философии по праву / Бакинский Государственный Университет / email: s.suleymanli@hotmail.com

основная отличительная особенность здесь заключается в осуществлении оперативной борьбы с незаконным оборотом объектов культурного наследия в рамках усовершенствованного институционального механизма. Здесь оперативное сотрудничество составляет третий столп Европейского Союза. В направлении осуществления этого сотрудничества анализируется деятельность Европола. Анализируются правовые основания его деятельности, определяются формы и направления. Исследуются вопросы создания Европола и усовершенствования его деятельности. Определяется значение Регламента 2016 года (2016/794). Отмечается, что этим Регламентом незаконный оборот объектов культурного наследия включён в сферу непосредственной деятельности Европола как правонарушение, наносящее ущерб общим интересам Союза. Анализируются особенности сотрудничества Европола с правоохранительными органами государств, не являющихся членами. Исследуется его взаимосвязь с другими механизмами сотрудничества. Отмечается, что Европол может сотрудничать с полицейскими органами государств, не являющихся членами, при условии информирования Совета Европейского Союза. Для этого необходимо заключение соглашения о сотрудничестве с этими государствами. Такое соглашение между Европолом и Азербайджанской Республикой не заключено. Однако Соглашение о партнёрстве и сотрудничестве, заключённое с Европейским Союзом, может служить основой для оперативного сотрудничества.

Ключевые слова: *объекты культурного наследия, незаконный оборот, региональное сотрудничество, оперативное сотрудничество, Европейский Союз, Европол, Совет Европы, регламент, директива.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.10.2024

Çapa qəbul: 02.04.2025

KONSTITUSIYA HÜQUQU

HÜQUQİ AKTLARIN QANUNVERİCİLİK AKTLARINA UYGUNLUĞUNA DAİR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSIYA MƏHKƏMƏSİNİN NORMATİV XARAKTERLİ AKTLARI

SÜMBÜL TURABOVA*

Annotasiya

Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin fəaliyyətinin səmərəliliyi onun qəbul etdiyi hüquqi aktlarda ifadə olunur. Digər məhkəmə orqanlarının aktlarından fərqli olaraq, Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları normativ səciyyə daşıya bilər. Bununla əlaqədar, həmin məhkəmə tərəfindən qəbul olunan normativ xarakterli aktların xüsusiyyətləri göstərilir. Qeyd olunur ki, ölkəmizdə Konstitusiyası Məhkəməsinin normativ xarakterli aktları ictimai münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Milli konstitusiyası mühakiməsi orqanının öz fəaliyyəti daxilində qəbul etdiyi normativ xarakterli aktlar rəsmən “hüququn ikinci dərəcəli mənbələri” hesab olunurlar. Məqalədə müəllif tərəfindən qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi tərəfindən normativ hüquqi aktın konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması haqqında işə baxılmasının nəticəsi həmin normativ hüquqi aktın ölkə Konstitusiyasına uyğun və ya zidd olmasının tanınmasından ibarətdir. Bu zaman müvafiq akt Konstitusiyaya zidd hesab edildiyi halda müəyyən hüquqi nəticələr yaranır: konstitusiyaya zidd hesab edilən aktlar və ya onların ayrı-ayrı müddəaları qüvvədən düşür; Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minməmiş və Konstitusiyaya zidd olduğu tanınmış beynəlxalq müqavilələri qüvvəyə minməməli və tətbiq edilməməlidir. Məhkəmələrin və digər orqanların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı ilə konstitusiyaya zidd hesab edilən müvafiq aktlara və ya onların ayrı-ayrı müddəalarına əsaslanan qərarları icraya yönəldilməməli və qanunla müəyyən edilmiş hallarda onlara yenidən baxılmalıdır. Məqalədə habelə qeyd olunur ki, konstitusiyası ədalət mühakiməsi orqanının müvafiq qərarlarında əks olunan hüquqi mövqelər vahid hüquq tətbiqetmə praktikasının yaradılmasına, hüquqi tənzimləmədə boşluqların və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: hüquq, akt, normativ, konstitusiyası, məhkəmə, hakimiyyət, şərh, qanun, qanunvericilik, qərar, qərardad, norma, uyğunluq, təsnifat, mənbə.

* Müəllim / Bakı Dövlət Universiteti / email: sumbul.turabova@gmail.com

I. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası

Məhkəməsinin normativ xarakterli aktlarının hüquqi statusu

Müasir dövrdə konstitusiyası məhkəmə icraatı prosesində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin fəaliyyətinin başlıca nəticəsi onun qəbul etdiyi aktlardır. Faktiki olaraq onlar, milli konstitusiyası mühakiməsi orqanının dövlət quruculuğuna verdiyi siyasi töhfə və normativ təsir alətidir. Hüquqi doktrində belə bir fikir söylənilir ki, “ilkın mənbə” hesab olunan qanunlardan fərqli olaraq, həmin aktlar hüququn ikinci dərəcəli mənbələri sırasına daxildir [1; 15, s. 120-121]. Bununla belə, ölkəmizdə Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamasına baxmayaraq, rəsmən “hüququn ikinci dərəcəli mənbələri” hesab olunmurlar.

Milli konstitusiyası mühakiməsi orqanının aktlarının yerini və xarakterini müəyyən edərkən, bu siyasi institutun “yaradıcılarından” biri Hans Kelzenin sözlərinə istinad etmək daha məntiqli olardı. Belə ki, Hans Kelsen iddia edirdi ki, neqativ qanunvericinin (konstitusiyası məhkəməsinin) fəaliyyəti mütləq şəkildə konstitusiyası ilə müəyyən edilir. Məhz burada onun funksiyası istənilən digər məhkəmənin funksiyasına bənzəyir. O, hüququn tətbiqindən və yalnız məhdud dərəcədə onun yaradılmasından ibarətdir, beləliklə də, həqiqətən məhkəmə funksiyasına malikdir [9, s. 15].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul edilən qərarlar normativ xarakterli aktlar hesab olunur. Bu baxımdan, fikrimizcə, K.N.Makili-Əliyevin “Konstitusiyası Məhkəməsi aktlarının təsnifatı aparılmır. İcraatdan asılı olmayaraq (bu, hətta xüsusi icraat olduqda) onlar eyni əhəmiyyətli hesab olunurlar” [13, s. 135] mülahizəsi qeyri-dəqiqdir. Çünki həmin Konstitusiyası Qanunu Konstitusiyası Məhkəməsi tərəfindən qəbul olunan bütün hüquqi aktları deyil, yalnız yuxarıda qeyd olunan hallar üzrə qəbul olunanları normativ xarakterli aktlar kimi göstərir ki, bu da artıq özü-özlüyündə müvafiq təsnifatın mövcudluğunu rəsmi şəkildə təsdiqləyir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsi aidiyyəti dövlət orqanlarının sorğusu əsasında müvafiq dövlət və bələdiyyə orqanları tərəfindən qəbul olunan normativ hüquqi aktların və normativ xarakterli aktların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğu məsələləri həll edir.

K.N.Makili-Əliyev qeyd edir ki, bəzi dövlət orqanları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının normalarının uyğunluğunun yoxlanılması məsələləri ilə bağlı Konstitusiyası Məhkəməsinə müraciət etmək hüquqlarından praktiki olaraq istifadə etmirlər [13, s. 123]. Bu baxımdan, digər şəxslərin və qurumların da müvafiq hüquqi aktların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair çoxsaylı müraciətləri üzrə Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun qərarlarının da

hüquqi statusunu və əhəmiyyətini də tədqiq etmək lazımdır. Belə ki, əgər “Konstitusiyası Məhkəməsi haqqında” Konstitusiyası Qanununun müddəaları “hərfi” mənada rəhbər tutulsa, bu halda həmin qərarlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndləri əsasında qəbul olunmadıqları səbəbindən normativ xarakterli aktlar hesab olunmalıdırlar. Çünki bu qərarlar, birbaşa olaraq, Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin III hissəsi əsasında deyil, Konstitusiyanın V və VII hissələri əsasında qəbul olunsalar da, Əsas Qanunun 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində göstərilən məsələlərin həlli məqsədilə qəbul olunurlar.

Başqa sözlə, Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumu tərəfindən qəbul olunan hüquqi aktların statusunu müəyyənləşdirərkən biz, formal olaraq, həmin qərarların hansı subyektin təşəbbüsü əsasında qəbulunu deyil, bu qərarın hansı “məsələlərin həll edilməsi üçün” qəbul edilməsi meyarını rəhbər tutmalıyıq. Təsədüfi deyil ki, Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumu tərəfindən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin həm III hissəsi, həm də V və VII hissələri əsasında qəbul bütün hüquqi aktlarda onların adı “...Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” ifadəsi ilə tamamlanır.

Bu cür şərh, habelə “Konstitusiyası Məhkəməsi haqqında” Konstitusiyası Qanunun müddəaları ilə də təsdiq olunur. Belə ki, “Konstitusiyası Məhkəməsi haqqında” Konstitusiyası Qanununun 67.0.1-ci maddəsinə görə, Konstitusiyası Məhkəməsinin müvafiq məsələlər üzrə qəbul olunmuş qərarları həmin qərarda qeyd olunan vaxtdan qüvvəyə minir.

Konstitusiyası Məhkəməsi tərəfindən fərqli növ hüquqi aktların qəbulu ilə əlaqədar nəzərə alsaq ki, “Konstitusiyası Məhkəməsi haqqında” Qanunun 62-ci maddəsi (Konstitusiyası Məhkəməsinin aktları) Konstitusiyası Məhkəməsinin aktları sırasına Konstitusiyası Məhkəməsi palatalarının iclaslarında qəbul edən qəraradları və plenumunun iclaslarında qəbul edən qərar və qəraradları daxil edir. Onun tərəfindən qəbul olunan normativ xarakterli aktlar qismində, təkcə Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun qərarları çıxış edə bilər və bunlar mütləq şəkildə yazılı formada olmalıdır (63.1. Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun qərarı konstitusiyası işinə mahiyyəti üzrə baxılması nəticəsində Konstitusiyası Məhkəməsinin gəldiyi qənaəti əks etdirən və Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun iclaslarında qəbul edilən yazılı sənəddir). Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumu öz iclaslarında yaranan məsələlərin həlli üçün və qanunla nəzərdə tutulmuş başqa hallarda isə qəraradlar qəbul edir.

Mübahisə edilən aktların Konstitusiyaya və ya qanunlara uyğun olmadığı müəyyən edildikdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin X hissəsinə müvafiq olaraq, bu aktlar və ya onların ayrı-ayrı müddəaları Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı ilə qüvvədən düşmüş hesab edilir. Bu zaman həmin aktların hansı vaxtdan etibarən qüvvəsini itirməsi Konstitusiyası Məhkəməsinin özü tərəfindən müəyyən edilir (“Konstitusiyası Məhkəməsi haqqında” Qanunun 67-ci maddəsi).

Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarının hüquqi qüvvəsi onun bütün hissələrinə şamil olunur. Bu hal, ayrıca olaraq, xüsusi rəyin tərtib olunması ilə əlaqədar da vurğulanır. Belə ki, “Konstitusiyası Məhkəməsi haqqında” Qanunun 64.1-ci maddəsinə görə Konstitusiyası Məhkəməsinin hakimi Konstitusiyası Məhkəməsi qərarının təsviri əsaslandırıcı və ya nəticə hissəsi ilə razı olmadıqda yazılı şəkildə xüsusi rəy tərtib edə bilər. Təqdirəlayiq haldır ki, müvafiq məsələyə bu cür münasibət Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsi hakimlərinin yığıncağının 19 oktyabr 2012-ci il tarixli protokolu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Daxili Nizamnaməsində də öz təsdiqini tapmışdır. Daxili Nizamnamənin 45-ci maddəsinin II hissəsinə görə, Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun qəbul etdiyi qərarların icra vəziyyəti öyrənilərkən qərarın məcburi hüquqi qüvvəsinin onun nəticə hissəsi ilə yanaşı, təsviri-əsaslandırıcı hissəsinə də şamil olunması nəzərə alınmalıdır.

II. Konstitusiyası Məhkəməsi aktlarının təbiətinə dair elmi yanaşmalar

Ümumiyyətlə, hüquqi ədəbiyyatda Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarlarının hüquqi təbitətinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, əksər müəlliflər Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarını qanunla müəyyən edilmiş formada ifadə edilmiş hüquqi akt kimi başa düşürlər ki, bu aktla Konstitusiyası Məhkəməsi öz səlahiyyətləri daxilində hüquqi əhəmiyyətli faktları göstərməklə və dövlət-hökmran göstərişləri verməklə öz iradəsini ifadə edir [10, s. 32; 20, s. 176].

Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları bütün ölkə ərazisində qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, müəssisələr, idarələr, təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar üçün məcburidir. Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarının icra edilməməsi, lazımınca icra edilməməsi və ya icrasına maneçilik törədilməsi qanunla müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyətə səbəb olur. Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarlarına ümumməcburilik xüsusiyyətinin verilməsi onu ifadə edir ki, hər bir belə qərar müəyyən hüquqi əhəmiyyət kəsb edən məlumatları özündə əks etdirməlidir. A.A.Petrovun fikrincə, Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı Konstitusiyası Məhkəməsinin öz səlahiyyətlərini həyata keçirməsi zamanı işləyib hazırladığı müəyyən informasiyanı zəhəri aləmə ötürmək vasitəsidir [16, s. 43].

Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarlarının tərifində onu “hər hansı” akt kimi deyil, müstəsna olaraq hüquqi akt kimi müəyyən etmək lazımdır, çünki:

- Konstitusiyası Məhkəməsinin istənilən qərarı şifahi-sənədli rəsmiləşdirilməyə malikdir;
- Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı müstəsna səlahiyyətlərə malik dövlət orqanı tərəfindən ərsəyə gətirilir;
- Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı hökmran göstərişləri əks etdirir;
- Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı rəsmi sənəd sayılır ki, bu da onun ifadə edilməsi üçün hüquqi baxımdan məcburi qüvvəyə malik tələblərin müəyyən edilməsində təzahür edir;

- nəhayət, Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı qanunla nəzərdə tutulmuş məqsədlərin reallaşdırılması naminə ictimai münasibətlərə hökmran təsir göstərir.

Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarlarını normativ xarakterli aktlar qismində dəqiq şəkildə müəyyənləşdirən Konstitusiyası müddəalarından fərqli olaraq, hüquqi ədəbiyyatda kifayət qədər uzun müddət ərzində belə müzakirələr aparılır ki, Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquq normalarının Konstitusiyaya zidd olduğunu müəyyən edən qərarı nə hesab etmək olar: normativ akt, hüquqi preysudisiya, məhkəmə presedenti, hüquqtətbiqui aktı, hüquqi konstataciya və ya yeni hüquqi mənbə. Bu məsələ ilə bağlı, hələ də vahid mövqə formalaşmayıb. Belə ki, Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları ilə normativ aktlar arasındakı fərqləri qeyd edən L.V.Lazarev belə bir nəticəyə gəlir ki, normativ-təfsir aktları kimi Məhkəmənin qərarları müstəqil hüquq mənbəyi hesab olunduğu halda, hüquqi mövqələr onlarda ifadə olunan hüququ ehtiva edir [12, s. 10].

Buna bənzər mövqeyi M.A.Mityukov da ifadə edir və göstərir ki, dövlət hakimiyyəti orqanlarının praktikasının özü, faktiki olaraq, yekun qərar və qəraradlara normativ akt xarakteri verir [14, s. 15].

Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqələrini preysudisiyanın xüsusi növü kimi nəzərdən keçirən müəllifləri də göstərmək lazımdır. Fikrimizcə, Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı hüquqi preysudisiya sayıla bilməz. Çünki ən əvvəl, preysudisiya fakt məsələsinə aid edilir, müvafiq məhkəmənin qərarı isə mahiyyət etibarilə normativ qaydadır, yəni ümumməcburidir. Zəruri hal odur ki, digər məhkəmənin müəyyənləşdirdiyi faktları tədqiq etmədən qəbul edən məhkəmə özü onları müəyyən etmək üçün səlahiyyətlərə malikdir. Lakin belə müəyyənləşmənin nəticələri arasında prinsipial fərq də mövcuddur. Konstitusiyası Məhkəməsindən başqa heç bir məhkəmə, hətta normativ aktın Konstitusiyaya uyğunsuzluğunu müəyyən etsə belə, bu əsasla onu hüquqi qüvvədən məhrum etmək hüququna malik deyildir. Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarının əhəmiyyəti yalnız belə “uyğunsuzluğun” sadəcə aşkar edilməsində deyil, həm də mübahisə obyektini olan aktın hüquqi qüvvədən məhrum edilməsində özünü ifadə edir. Belə bir vəziyyətdə müvafiq aktın Konstitusiyaya zidd olması barədə bilginin özü ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Aktın qeyri-konstitution olması haqqında mülahizəni əks etdirən Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı mahiyyət etibarilə onu qüvvədə olan qanunvericilikdən “kənarlaşdırır” [5, s. 28].

Fikrimizcə, qüvvədə olan hüquq normalarının Konstitusiyaya zidd olmasını müəyyənləşdirən Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı məhkəmə presedenti kimi də qiymətləndirilə bilməz. Hüquqda presedent dedikdə, müəyyən vəziyyətdə analoji hallar üçün nümunə kimi qəbul olunmuş davranışın edilməsi başa düşülür. Məhkəmə presedenti konkret iş üzrə çıxarılan və analoji işlərin həlli zamanı həmin məhkəmənin və ya aşağı məhkəmə instansiyası məhkəmələri üçün məcburi sayılan qərardır [6, s. 91].

Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarını məhkəmə presedentindən fərqləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, o, yalnız məhkəmələrə deyil, həm də

bütün hüquq tətbiqçilərinə aiddir. Bundan başqa, məhkəmə presedenti, bir qayda olaraq, konkret işin baxılması ilə əlaqədar yaranır. Hüquq normasının Konstitusiyaya zidd olması haqqında Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı isə lap başlanğıcdan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq qaydasının dəyişdirilməsinə istiqamətlənir. Belə halda, Məhkəmənin şikayəti (sorgunu) konkret şəxsdən də qəbul etməsinə baxmayaraq, nə faktiki halların müəyyənləşdirilməsi, nə də fərdi hüquqlar haqqında mübahisənin həlli baş vermir.

III. Konstitusiyası Məhkəməsi qərarlarının əlamətləri və xüsusiyyətləri

Məhkəmə aktlarının bir növü qismində çıxış etməklə, Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları digər məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının qərarlarına xas olan bütün ümumi əlamətlərə malikdir:

1) yaranan hüquqi münasibətin həlli, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqları, azadlıqları və qanuni maraqlarının müdafiəsi üsulu, hüquq sisteminin sabitliyinin təminatı qismində çıxış edir;

2) konkret hüquqi işin baxışı və həlli üzrə məhkəmə fəaliyyətinin son nəticəsini rəsmiləşdirir;

3) dövlətin iradəsini ifadə edən və dövlətin adından qəbul edilən prosessual akt-sənədlər;

4) hüquqi faktları və konkret hüquq münasibətlərini müəyyən edir;

5) konkret hüquqi hərəkətlərin baş verməsi, maddi və prosessual hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və xitam olunması ilə bağlı dövlət-hökumran göstərişləri əks etdirir;

6) maddi hüquq normalarına uyğun olaraq və qanunla müəyyən olunmuş hüquqi prosedurlar çərçivəsində çıxarılır;

7) müəyyən hüquqi formada ifadə olunur, öz strukturuna və məzmununa malikdir;

8) ümumməcburi səciyyə daşıyır, ortaya çıxan müəyyən hüquqi situasiyaya tətbiqən formalaşır və hüququn konkret subyektlərinə münasibətdə tətbiq olunur;

9) xüsusi prosessual qaydada qəbul olunur və hüquqi qüvvəyə gətirilir;

10) icra olunmaq xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunur və onların realizəsi dövlətin məcburetmə tədbirləri ilə təmin edilir [17, s. 244].

Bununla yanaşı, digər məhkəmə orqanlarının aktlarından fərqli olaraq, Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları normativ səciyyə daşıya bilər. Konstitusiyası Məhkəməsi tərəfindən ən çox baxılan işlər normativ hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması haqqında işlərdir. Belə işlərə baxılmasının nəticəsi normativ aktın və ya onun ayrı-ayrı müddələrinin konstitusiyaya zidd olduğunun tanınması ola bilər ki, bu da onların hüquqi qüvvəsinin itirilməsinə səbəb olur.

Beləliklə, Konstitusiyası Məhkəməsinin fəaliyyətinə aid qanunvericiliyin təhlili müəllifə həmin məhkəmənin qərarının hüquqi qüvvəsi haqqında aşağıdakıları vurğulamağa imkan verir:

1) məcburi xarakter daşıyır, yəni qanuni qüvvəyə minmiş qərar istisnasız olaraq bütün dövlət hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, ictimai təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar üçün məcburidir;

2) birbaşa qüvvəyə malikdir və digər orqanlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən onun təsdiq olunması tələb edilmir;

3) rəfədlməzdir, yəni qərarın hüquqi qüvvəsi eyni aktın təkrar qəbulu ilə aradan qaldırıla bilməz;

4) qanunvericiliyə və məhkəmə praktikasına imperativ təsir edir;

5) qətidir.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarının hüquqi nəticələri kifayət qədər genişdir. Belə ki, qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar və ya onların ayrı-ayrı müddəaları, hökumətlərarası müqavilələr Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı ilə müəyyən edilmiş müddətdə qüvvədən düşür, Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələri isə qüvvəyə minmir. Bu zaman, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına zidd olduğu tanınan məhkəmə aktları icra olunmur, müvafiq məhkəmə işlərinə isə müvafiq prosessual qaydada yenidən baxılır. Məsələnin əks tərəfi də mövcuddur. Məsələn, Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarının qəbul edilməsi üçün əsas olmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının normasının referendum nəticəsində dəyişdirilməsi zamanı həmin qərar Məhkəmə tərəfindən qismən və ya tamamilə etibarsız hesab edilir.

Konstitusiyaya ədalət mühakiməsi praktikasında yuxarıda qeyd olunan qərarların çərçivəsinə sığmayan qərarlara rast gəlinir. Konstitusiyaya Məhkəməsi çox vaxt qanun normasının Konstitusiyaya zidd olmadığı qənaətinə gəlir, lakin eyni zamanda onun konstitution-hüquqi mənasını üzə çıxarır. Bununla belə, xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, yalnız Konstitusiyaya Məhkəməsinin aşkara çıxardığı mənada bu norma Konstitusiyaya uyğundur və onun hər hansı digər bir formada şərh olunması konstitusiyaya zidd hesab edilməlidir.

Bu baxımdan, məhkəmənin hüquq normaları yaratmaq təyinatına malik olmadığı və qanunvericilik qərarlarının ədalət mühakiməsini, hətta konstitusiyaya ədalət mühakiməsini belə həyata keçirən orqanların aktları ilə əvəz edilməsinin yolverilməz olduğu fikri ilə razılaşmaq lazımdır [3, s. 14].

Şübhəsiz ki Konstitusiyaya Məhkəməsi məhkəmə hakimiyyəti orqanı olmaqla, ənənəvi mənada norma yaradıcılığı ilə məşğul olmur və öz aktlarında hüquqi mövqeləri ifadə etməklə heç də qanunvericilik hakimiyyətini əvəz etmir. Bu məqamda, M.Y.Kujeleva düzgün qeyd edir ki, oxşar hüquqi mübahisələrin həlli zamanı tətbiq olunması ümumməcburi səciyyə daşıyan Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi, bir qayda olaraq, yalnız onun qərarının və ya qətnaməsinin nəticə hissəsində deyil, həm də Konstitusiyaya Məhkəməsinin məhkəmə aktının əsaslandırıcı hissəsində öz əksini tapır [11, s. 108]. Həmin yanaşma, “Konstitusiyaya Məhkəməsinin istənilən qərarı həm onun tərkib hissələrinin, yəni əsaslandırıcı və nəticəvi hissələrinin, habelə onlarda öz

ifadəsini tapan hüquqi mövqelərin bütöv bir tamı olaraq baxılmalıdır” mülahizəsinə əsaslanır [19, s. 27].

Şübhə yoxdur ki, konstitusiyaya ədalət mühakiməsi orqanı tərəfindən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş hüquqi mövqelərin formalaşdırılması və sonradan onların normativ hüquqi aktlarda realizə olunması vahid hüquq tətbiqetmə praktikasının yaradılmasına, hüquqi tənzimləmədə boşluqların və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Bu, müasir reallıqlar çərçivəsində Konstitusiyası Məhkəməsinin qanunvericilik sahələrinin və bütövlükdə dövlətin hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsinə təsir göstərən subyekt kimi baxılmasının zəruriliyini bir daha təsdiq edir.

25 mart 2003-cü il tarixində Konstitusiyası Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 2003-cü il 14 yanvar tarixli 8-1/2003 sayılı sorğusu ilə bağlı konstitusiyaya işinə baxaraq müəyyən etmişdir ki, mülki prosessual qanunvericiliyin bəzi müddəaları insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üsullarını məhdudlaşdırır, əsas konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının həyata keçirməsinə mane olur. Bununla əlaqədar, Məhkəmənin qəbul etdiyi Qərarla Mülki Prosessual Məcəlləsinin 71.4-cü maddəsi qüvvədən düşmüş hesab edilmişdir [4, s. 59].

Eynilə, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 2004-cü il 03 sentyabr tarixli, 8-7/2003 sayılı sorğusu əsasında konstitusiyaya işinə baxarkən, Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumu qeyd etmişdir ki, Konstitusiyaya uyğun olmayan hesab edilmiş normativ-hüquqi aktların, o cümlədən fərmanların əsasında və onların icrası məqsədilə digər hakimiyyət orqanları (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti də daxil olmaqla) tərəfindən qəbul edilən normativ-hüquqi aktlar da Konstitusiyaya zidd olan kimi qəbul edilməlidir [18]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 25 oktyabr 2004-cü il Qərarında müəyyən edilmişdir ki, qeyd olunan fərmanla mülkiyyət hüququnun müdafiəsinə təminat verən konstitusiyaya normalarının, həmçinin göstərilən qanunların müddələrinin inkar edilməsi Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Şurasının mülkiyyət hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Bu tələb, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin müddələrindən irəli gəlir. Belə ki, həmin maddənin V hissəsinə görə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına zidd olmamalıdır. Bu baxımdan, “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sanatoriya-kurort kompleksinin Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin tabeliyinə verilməsi haqqında” Fərmanının icrası barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il 04 iyun tarixli, 267 sayılı Qərarı Konstitusiyanın göstərilən normaları ilə ziddiyyət təşkil edir [18].

Məhkəmə onu da bildirmişdir ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1960-cı il 30 aprel tarixli, 342a sayılı qərarı ilə Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Şurasının sərəncamına verilən əmlakın altındakı torpaq sahələri ilə bağlı hüquq münasibətləri “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu,

Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi və digər qanunları ilə tənzimlənməlidir [18]. Bu əsasları rəhbər tutaraq, Məhkəmə müvafiq Qərarla ölkə Prezidentinin 05 yanvar 1993-cü il tarixli, 392 sayılı Fərmanını və Nazirlər Kabinetinin 04 iyun 1993-cü il tarixli, 267 sayılı Qərarını Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13 və 29-cu maddələrinə uyğun olmadıqları üçün qüvvədən düşmüş hesab etmişdir.

IV. Nəticə

Beləliklə, banisi Hans Kelzen olan mərkəzləşdirilmiş məhkəmə nəzarəti sistemi iki əsas müddəaya əsaslanır: 1) konstitusiyaya nəzarəti səlahiyyətləri adətən konstitusiyaya məhkəməsi adlanan vahid məhkəmə orqanında cəmləşir və 2) konstitusiyaya məhkəməsi məhkəmə hakimiyyətinin ənənəvi strukturundan “kənarda” yerləşir [8, s. 44]. Bu gün hüququn aliliyi təmin olunan dövlətlərdə konstitusiyaya məhkəmələri həm məzmun, həm də prosedur baxımından qanunvericilik prosesinə təsir göstərir. Qanunvericilik və məhkəmə funksiyaları arasındakı təbiət fərqi Konstitusiyaya Məhkəməsinin fəaliyyəti ilə tənzimlənir. Şübhəsiz ki Hans Kelzenin “mənfi qanunverici” tezi konstitusiyaya məhkəmələrinin mövcud funksiyasını izah etmək üçün artıq kifayət deyil [2, s. 526]. Həqiqətən də o, normativ hüquqi aktların etibarsız hesab etdikdə bunun nəticələri, habelə onun mahiyyəti üzrə qərar verir. Bu aktlarda normativ hüquqi aktların necə tətbiq olunması müəyyən edilir. Bəzən qanunvericinin gələcək hərəkətləri üçün hüquqi əsas yaradılır. Beləliklə, Konstitusiyaya Məhkəməsi qanunvericilik prosesinin optimallaşdırılmasına müdaxilə edir. Öz təbiətinə görə, normativ hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması qanunvericilik funksiyasının həyata keçirilməsinə bəzən genişmiqyaslı müdaxilə yaradır [7, s. 9].

Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən normativ hüquqi aktın konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması haqqında işə baxılmasının nəticəsi həmin normativ hüquqi aktın Konstitusiyaya uyğun və ya zidd olmasının tanınmasından ibarətdir. Özü də bu zaman müvafiq akt Konstitusiyaya zidd hesab edildiyi halda müəyyən hüquqi nəticələr yaranır: konstitusiyaya zidd hesab edilən aktlar və ya onların ayrı-ayrı müddəaları qüvvədən düşür; Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minməmiş və Konstitusiyaya zidd olduğu tanınmış beynəlxalq müqavilələri qüvvəyə minməməli və tətbiq edilməyə yönəldilməməlidir. Məhkəmələrin və digər orqanların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı ilə konstitusiyaya zidd hesab edilən müvafiq aktlara və ya onların ayrı-ayrı müddəalarına əsaslanan qərarları icraya yönəldilməməli və qanunla müəyyən edilmiş hallarda onlara yenidən baxılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Belkin A.A. Issues of legal force of decisions of the Constitutional Court of the Russian Federation // Bulletin of the Constitutional Court of the Russian Federation, 1997, No. 2, p. 20 (in Russian / *Белкин*

- A.A. Вопросы юридической силы решений Конституционного Суда Российской Федерации // Вестник Конституционного Суда РФ, 1997, № 2, с. 20);*
2. Behrendt C. Belgium, France, Germany: L'activité du juge constitutionnel comme législateur-cadre positif in book Constitutional Courts as Positive Legislators N.Y.: Gambrige University Press, 2011, pp. 521-538.
 3. Bondar N.S. Acts of constitutional justice as sources of law: their normative and doctrinal nature // National statehood and European integration processes: a collection of scientific works / Ed S.A.Balashenko: In 2 vol. 1: National legislation and its harmonisation with the law of the European Union. Minsk, 2008, pp. 14-26 (in Russian / Бондарь Н.С. Акты конституционного правосудия как источники права: их нормативно-доктринальная природа // Национальная государственность и европейские интеграционные процессы: сб. науч. тр. / Редкол.: С.А.Балашенко: В 2-х т. Т.1: Национальное законодательство и его гармонизация с правом Европейского Союза. Минск, 2008, с.14-26);
 4. Bulletin of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, 2003, No. 2, pp. 56-59 (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Məlumatı, 2003, №2, s. 56-59);
 5. Dudko I.G. Legal nature of resolutions of constitutional (statutory) courts of the subjects of the Russian Federation // Journal of Russian Law, 2005, No.1, pp. 26-32 (in Russian / Дудко И.Г. Юридическая природа постановлений конституционных (уставных) судов субъектов Российской Федерации // Журнал российского права, 2005, №1, с.26-32);
 6. Ebzeyev B.S. Constitutional Court of the Russian Federation - judicial body of constitutional control // Bulletin of the Constitutional Court of the Russian Federation, 2016, No.2-3, pp. 91-96 (in Russian / Эбзеев Б.С. Конституционный Суд РФ - судебный орган конституционного контроля // Вестник Конституционного Суда РФ, 2016, №2-3, с. 91-96);
 7. Florczak-Wątor M. Judicial Law-Making in European Constitutional Courts. N.Y.: Routledge, 2020, 269 p.
 8. Garlicki L. Constitutional courts versus Supreme courts // International Journal of Constitutional Law, 2007, №5, p. 44-68.
 9. Kelsen H. Judicial Guarantee of the Constitution (Constitutional review) / Translated from German by D.V.Danilenko // Law and Politics, 2006, No. 9, p. 5-18. 5-18 (Кельзен Г. Судебная гарантия конституции (конституционная юстиция) / Пер. с нем. Д.В.Даниленко // Право и политика, 2006, № 9, с. 5-18);

10. Kryazhkova O.N. On the history of the origin of the concept 'legal position of the Constitutional Court of the Russian Federation' // Law and Politics, 2003, No. 1, pp. 30-35 (in Russian / *Кряжкова О.Н. К вопросу об истории возникновения понятия «правовая позиция Конституционного Суда Российской Федерации» // Право и политика, 2003, № 1, с. 30-35*);
11. Kuzheleva M.Y. Judicial precedent in the constitutional law of the Russian Federation // Vestnik of Omsk University. Series 'Law', 2014, No. 2, p. 104-116 (in Russian / *Кузелева М.Ю. Судебный прецедент в конституционном праве Российской Федерации // Вестник Омского университета. Серия «Право», 2014, № 2, с. 104-116*);
12. Lazarev L.V. Legal positions of the Constitutional Court of Russia. Moscow: Gorodets, Formula of Law, 2003, 528 p (in Russian / *Лазарев Л.В. Правовые позиции Конституционного Суда России. М.: Городец, Формула права, 2003, 528 с*).
13. Makili-Aliyev K.N. Constitutional justice in the Republic of Azerbaijan // Constitutional justice in the countries of Eastern Europe: problems of theory and practice / Ed J. Zalesny. Moscow: Norma, 2019, p.105-141 (in Russian / *Макили-Алиев К.Н. Конституционная юстиция в Азербайджанской Республике // Конституционная юстиция в странах Восточной Европы: проблемы теории и практики / Отв. ред. Я.Залесны. М.: Норма, 2019, с.105-141*);
14. Mityukov M.A. Acts of the Constitutional Court of the Russian Federation and constitutional (statutory) courts of the Federation: general characteristics and statistical analysis // Journal of Russian Law, 2001, No.6, pp.15-24 (in Russian / *Митюков М.А. Акты Конституционного Суда РФ и конституционных (уставных) судов Федерации: общая характеристика и статистический анализ // Журнал российского права, 2001, № 6, с.15-24*).
15. Petrov A.A. Resolutions of the Constitutional Court of the Russian Federation in the mechanism of legal regulation. Irkutsk, 2007, pp. 120-121 (in Russian / *Петров А.А. Решения Конституционного Суда Российской Федерации в механизме правового регулирования. Иркутск, 2007, с. 120-121*);
16. Petrov A.A. The concept of the decision of the Constitutional Court of the Russian Federation // Siberian Legal Bulletin, 2010, No.4, pp. 38-47 (in Russian / *Петров А.А. Понятие решения Конституционного Суда Российской Федерации // Сибирский юридический вестник, 2010, №4, с.38-47*);
17. Tatarinov S.A. To the question of the legal validity of resolutions of the Constitutional Court of the Russian Federation and acts of courts

- of general and arbitration jurisdiction // Bulletin of Tomsk State University, 2015, No. 401, pp. 244-248 (in Russian / Татаринов С.А. *К вопросу о юридической силе постановлений Конституционного Суда Российской Федерации и актов судов общей и арбитражной юрисдикции* // Вестник Томского государственного университета, 2015, № 401, с. 244-248);
18. URL: <https://constcourt.gov.az/az/decision/103> (last access - 12.07.2024)
19. Ushakov A.V. Legal positions of the Constitutional Court of the Russian Federation in the field of protection of social and economic rights of citizens and problems of their realisation. PhD thesis. Moscow, 2021, 183 p (in Russian / Ушаков А.В. *Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации в области защиты социально-экономических прав граждан и проблемы их реализации. Дис... канд. юрид наук. М., 2021, 183 с*);
20. Vitruk N.V. Constitutional review. Judicial constitutional law and process. Moscow: Statute and Law, 1998, 254 p (in Russian / ; Витрук Н.В. *Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс. М.: Закон и право, 1998, 254 с*).

Normative acts of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan on compliance of legal acts with legislative acts

SUMBUL TURABOVA*

Abstract

In this article is noted that the effectiveness of the activities of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan is reflected in the legal acts adopted by it. Unlike acts of other judicial bodies, decisions of the Constitutional Court may have a normative character. In this regard are considered the features of normative acts adopted by this court. It is noted that the acts of the Constitutional Court of our country play an important role in the development of public relations. The acts of normative character adopted by the national constitutional court are not officially considered "secondary sources of law". In the article, the author points out that the result of the consideration of the case on the constitutionality of a normative legal act by the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan is the recognition of the conformity or contradiction of the normative legal act with the Constitution of the country. If the relevant act is recognized as unconstitutional, then certain legal

* Lecturer / Baku State University / email: sumbul.turabova@gmail.com

consequences arise: acts recognized as unconstitutional are recognized as invalid; international treaties of the Republic of Azerbaijan that have not entered into force and are recognized as contradicting the Constitution must not enter into force and are not subject to application. Decisions of courts and other bodies based on the relevant acts or their individual provisions, recognized as unconstitutional by the decision of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, must not be sent for execution and are subject to revision in cases determined by law. The article also emphasizes that the legal positions formulated in the decisions of the body of constitutional justice serve to establish a unified law enforcement practice, eliminate gaps and contradictions in legal regulation.

Keywords: law, act, normative, constitution, court, authority, interpretation legislation, decision, norm, correspondence, classification, sources.

Нормативные акты Конституционного суда Азербайджанской Республики о соответствии правовых актов законодательным актам

СУМБУЛ ТУРАБОВА**

Резюме

В статье отмечается, что эффективность деятельности Конституционного Суда Азербайджанской Республики проявляется в принимаемых им правовых актах. В отличие от актов иных судебных органов, постановления Конституционного Суда могут иметь нормативный характер. В этой связи раскрываются особенности принимаемых данным судом актов нормативного характера. Отмечается, что акты нормативного характера Конституционного Суда нашей стране играют важную роль в развитии общественных отношений. Акты нормативного характера, принятые национальным конституционным судом в рамках его деятельности, официально не считаются «вторичными источниками права». В статье автор указывает, что результатом рассмотрения дела о конституционности нормативно-правового акта Конституционным Судом Азербайджанской Республики является признание соответствия или противоречия нормативно-правового акта Конституции страны. Если соответствующий акт признается неконституционным, то возникают определенные правовые последствия: акты, признанные неконституционными, признаются недействительными; международные

** Преподаватель / Бакинский Государственный Университет / email: sumbul.turabova@gmail.com

договоры Азербайджанской Республики, не вступившие в силу и признанные противоречащими Конституции, не должны вступать в силу и не подлежат применению. Решения судов и других органов, основанные на соответствующих актах или их отдельных положениях, признанные решением Конституционного Суда Азербайджанской Республики неконституционными, не должны быть направлены к исполнению и подлежат пересмотру в случаях, определенных законом. В статье также подчеркивается, что правовые позиции, сформулированные в соответствующих постановлениях органа конституционного правосудия, служат утверждению единой правоприменительной практики, устаранию пробелов и противоречий в правовом регулировании.

Ключевые слова: право, акт, нормативный, конституция, суд, власть, толкование, закон, законодательство, постановление, определение, норма, соответствие, классификация, источники.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.07.2024

Çapa qəbul: 02.04.2025

İNFORMASIYA HÜQUQU

BEYNƏLXALQ HÜQUQ KONTEKSTİNDƏ SÜNİ İNTELLEKT - İNSAN HÜQUQLARI VƏ HÜQUQİ HESABATLILIQ ÇAĞIRIŞLARI

VƏDİYƏ ƏLƏKBƏRZADƏ*

Annotasiya

Müasir hüquqi reallıqlarda süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi fərdi məlumatların dərin emalı və bu məlumatlar əsasında şəxslərin profiləşdirilməsi kimi prosesləri təşviq edir ki, bu da insan hüquqlarının, xüsusilə də şəxsi həyatın toxunulmazlığı və ayrı-seçkiliyə məruz qalmama hüququnun pozulması riskini artırır. Belə texnoloji yanaşmalar fərdlərin kateqoriyalara bölünməsi və bərabərlik prinsipinə zidd diskriminativ nəticələrin ortaya çıxması ehtimalını gücləndirir. Bu səbəbdən, şəxsi məlumatların hüquqi müdafiəsi və insan hüquqlarının effektiv qorunması hüquqi dövlət konsepsiyasının ayrılmaz elementi kimi dəyərləndirilməlidir. Bundan əlavə, süni intellekt sistemlərinin əldə edilən verilənlər əsasında nəticə çıxarması və qərar qəbul etmə prosesində iştirak etməsi, insanların hüquq və azadlıqlarına birbaşa təsir edə bilər. Belə hallarda hüquq sistemi süni intellektin fəaliyyətini tənzimləyən norma və prinsiplər yaratmalı, əldə edilən nəticələrin qanuniliyi və ədalətliliyi üzərində nəzarəti təmin etməlidir. Xüsusilə, süni intellekt tərəfindən qəbul edilən qərarların şəffaflığı, hesabatlılığı və insan hüquqlarına uyğunluğu əsas hüquqi tələblərdən biri kimi qəbul edilməlidir. Nəhayət, informasiya əsrində şəxsi məlumatların sürətlə əldə edilməsi və təhlil edilməsi süni intellektin verdiyi üstünlüklərlə yanaşı, müəyyən hüquqi və etik riskləri də özündə ehtiva edir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı fərdi məlumatların qorunması, məxfiliyin təmin edilməsi və hüquqi tənzimləmələrin gücləndirilməsi ilə yanaşı, texnologiyanın qanuniliyi, etik aspektləri və əxlaqi çərçivələri ilə bağlı hüquqi müzakirələrin aparılmasını da zəruri edir. Bu səbəbdən süni intellektin tətbiqi və onun fərdi hüquqlara təsiri məsələsi milli və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində tənzimlənməli və balanslaşdırılmış yanaşma təmin edilməlidir.

Açar sözlər: süni intellekt, beynəlxalq hüquqi çərçivə, insan hüquqları, beynəlxalq tənzimləmələr, avtonom sistemlər, ayrı-seçkilik, normativ boşluqlar, hesabatlılıq, beynəlxalq təşəbbüslər, effektiv hüquqi müdafiə, şəffaflıq, etik çərçivələr.

* Doktorant / Bakı Dövlət Universiteti / email: vadiya.zadeh@gmail.com

I. Giriş

Şübhəsiz ki, süni intellekt texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi müasir hüquq sistemlərində əsas müzakirə mövzularından birinə çevrilmişdir. Süni intellektin maşın öyrənmə modeli çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi nəticəsində, o, əməl edilə bilən verilənlər əsasında daha dəqiq nəticələr əldə edə bilər. Bu prosesdə süni intellekt məlumatları əməl edərək yeni informasiya yaradır və bu da qarşılıqlı əlaqənin formalaşmasına səbəb olur. Beləliklə, əldə edilən verilənlərin həcmi və çeşidi artdıqca, Sİ-nin analitik qabiliyyəti də genişlənir.

Süni intellekt sistemlərinin məlumatları insan faktorundan daha sürətli təhlil edə bilməsi, yeni informasiyalar istehsal etməsi və nəticələr çıxarması, hüquqi baxımdan müxtəlif risklər doğura bilər. Xüsusilə, əməl edilən verilənlərin miqyasının artması və onların sürətli analizi "böyük verilənlər" (Big Data) anlayışını ön plana çıxarır. Böyük verilənlər beş əsas prinsipə əsaslanır: verilənlərin həcmi, müxtəlifliyi, keyfiyyəti, dəqiqliyi və əməl sürəti. Bu prinsiplər çərçivəsində əldə edilən nəticələrin hüquqi baxımdan əsaslandırılması və qanunvericiliklə tənzimlənməsi zəruridir.

Süni intellekt (bundan sonra Sİ) texnologiyalarının sürətli inkişafı cəmiyyət və sənaye sahələrində inqilabi dəyişikliklərə yol açsa da, hüquq sistemi bu texnoloji sıçrayışla ayaqlaşmaqda çətinlik çəkir [2, s. 5-8]. Sİ sistemləri hüquq-mühafizə, səhiyyə və idarəetmə kimi müxtəlif sahələrdə qərar qəbul etməyə inteqrasiya olunduqca mövcud beynəlxalq hüquqi çərçivələr qarşısında mürəkkəb problemlər ortaya çıxır. Məsələn, üz tanıma kimi alqoritmik nəzarət texnologiyalarının geniş tətbiqi məxfiliyin pozulması, ayrı-seçkilik və kütləvi nəzarət risklərini artırır [17, s. 22-23].

Süni intellektin geniş tətbiqi bir sıra fundamental insan hüquqları üçün yeni təhdidlər yaradır. Məxfilik hüququ xüsusilə risk altındadır – Sİ alqoritmləri böyük həcmdə şəxsi məlumatları əməl edir və üz tanıma, nəzarət kameraları və kütləvi müşahidə vasitələri şəxsə aid həssas məlumatların toplanmasını xeyli asanlaşdırır [18, s. 871]. Bu, şəxsi həyata qanunsuz müdaxilələrə yol açır. BMT Baş katibi Antonio Guterres Təhlükəsizlik Şurasındakı çıxışında qeyd etmişdir ki, Sİ texnologiyası insan hüquqlarını təşviq etmək potensialına malik olsa da, eyni zamanda qərəzli meyilləri gücləndirmək, ayrı-seçkiliyi möhkəmləndirmək və avtoritar nəzarətin yeni səviyyələrini mümkün etmək kimi ciddi risklər yaradır. Doğrudan da, Sİ sistemlərinin öyrəndiyi tarixi məlumatlarda mövcud olan qərəzlər nəticəsində işə qəbul, kredit verilməsi və polis fəaliyyətində irqi və ya cinsi ayrı-seçkilik hallarının təkrarlanması ehtimalı yüksəkdir [9, s. 5-8; 16, s. 618-620].

Avtomatlaşdırılmış məzmun moderasiyası və sosial şəbəkələrdəki alqoritmlər yanlış məlumatın (dezinformasiyanın) sürətlə yayılmasına şərait yarada və ya əksinə, həddən artıq senzura tətbiq edərək ifadə azadlığı hüququnu poza bilər. Məsələn, qeyri-şəffaf meyarlara əsaslanan filtr və ya silmə qərarları istifadəçilərin söz azadlığını məhdudlaşdırır. Sİ tərəfindən yaradılan saxta məzmun (deepfake) və ya profilçəkmə sistemləri də şəxslərin ləyaqətinə və

özünüifadəsinə təhlükə törədir. Nəhayət, sosial skorlaşdırma kimi Sİ tətbiqləri (məsələn, vətəndaşların davranışlarına görə reyting verilməsi) insanların hüquq və azadlıqlarına zidd olaraq cəmiyyətdə ayrı-seçkiliyə və nəzarətə yol açə bilər. UNESCO tərəfindən 2021-ci ildə qəbul edilmiş Süni intellekt Etikasına dair Tövsiyə də məxfiliyin, ləyaqətin və agentliyin qorunmasına xüsusi diqqət yetirməklə, sosial skorlaşdırma və kütləvi nəzarət kimi təcrübələrin yolverilməz olduğunu qəti surətdə bəyan edir [15].

2019-cu ildə qüvvəyə minmiş Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası məlumat məxfiliyinə dair müəyyən təminatlar gətirsə də, bütövlükdə Sİ-nin insan hüquqlarına təsirini tənzimləyən aydın beynəlxalq normalar hələ formalaşmayıb. Nəticədə, avtonom qərarlar qəbul edən Sİ sistemlərinin yanlış qərarı (məsələn, avtonom nəqliyyat vasitəsinin qəzası və ya alqoritmin səbəb olduğu əsassız həbslər) halında hüquqi cavabdehlik sualları açıq qalır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Bəyannaməsi kimi fundamental sənədlər Sİ-in cəmiyyət və fərdi azadlıqlar üzərində artan rolunu birbaşa ehtiva etmir ki, bu da hüquqi qeyri-müəyyənlik yaradır. Məhz bu səbəbdən BMT-nin insan hüquqları üzrə ali komissarı Michelle Bachelet 2021-ci ildə insan hüquqlarına ciddi risk yaradan Sİ sistemlərinin adekvat qoruyucu tədbirlər görülməyə qədər satışına və istifadəsinə moratorium qoyulmasını təcili tövsiyə etmiş, beynəlxalq hüquqla uyğun istifadəsi mümkün olmayan bəzi Sİ tətbiqlərinin isə tamamilə qadağan olunmasına çağırmışdır.

II. Beynəlxalq hüquqi çərçivələrin mövcud vəziyyəti və boşluqları

Mövcud beynəlxalq insan hüquqları hüquqi çərçivələri – Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və s. – Sİ-nin yaratdığı çağırışların həllində əsas hüquqi baza rolunu oynayır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 12-ci maddəsi “heç kəsin şəxsi həyatına, ailəsinə, evinə və yazışmalarına özbaşına müdaxilə oluna bilməz” deyərək şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnu təsbit edir. Eyni zamanda, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsi də şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnu qoruyur. Lakin bu universal sənədlərdə süni intellekt və avtomatlaşdırılmış qərar qəbul etmə barədə birbaşa müddəalar yoxdur [6, s. 255]. Nəticədə, dövlətlərin və şirkətlərin Sİ texnologiyalarından istifadə edərkən insan hüquqlarına hörməti təmin etmək öhdəliklərinin həddləri tam aydın deyildir. Birləşmiş Millətlər 2024-cü ildə ilk dəfə Sİ mövzusunda qəbul etdiyi qətnamədə beynəlxalq hüquq, xüsusilə insan hüquqları hüququnun, Sİ-nin tənzimlənməsinin mərkəzində dayanmalı olduğunu vurğulamışdır. Bununla belə, hazırda məcburi xarakter daşıyan global Sİ qaydaları mövcud deyildir. Mövcud milli və regional qanunvericiliklər müəyyən qoruma vasitələri təklif etsə də, Sİ sistemlərinin spesifik təhlükələrini önləmək baxımından kifayət etmir. Nəticədə, beynəlxalq səviyyədə Sİ sahəsində normativ boşluq yaranmışdır və texnologiyanın sürətli inkişafı fonunda mövcud hüquqi mexanizmlər fragmentar və dağınıq qalır.

III. Süni intellekt tətbiqlərinin insan hüquqlarına təsirinə tənqidi baxış

Əməliyyat auditlərində süni intellektin (Sİ) tətbiqinin genişlənməsi ilə bağlı olaraq, maraqlı tərəflərin hesabatlılıq və hüquqi məsuliyyət məsələlərinə dair narahatlıqları daha da aktuallaşır. Bu kontekstdə “bölüşdürülmüş məsuliyyət” fenomeni, yaxud “çox əllərin problemi” adlanan situasiya meydana çıxır. Məsələ ondadır ki, Sİ hazırda hüquqi subyekt statusuna malik olmadığından, onun qəbul etdiyi qərarlara və həyata keçirdiyi hərəkətlərə görə məsuliyyət yalnız insan subyektlərin üzərinə düşür. Belə hallarda hüquqi məsuliyyət Sİ-nin yaradıcısına, operatoruna və ya iqtisadi fayda əldə edən son istifadəçiyə şamil oluna bilər. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, süni intellekt əsaslı fəaliyyətlərin nəticələrinə görə hüquqi məsuliyyətin yalnız insanlara aid edilməsi hüquqi baxımdan arzuolunan olsa da, bu yanaşma Süni Ümumi İntellekt və Süni Superintellekt texnologiyaları kontekstində çətinliklər doğurur.

Hesabatlılıq hüququnun nəzəri əsaslarında dörd əsas aspekt fərqləndirilir: hesabat verməli olan subyekt (kim), hesabatın təqdim edildiyi instansiya (kimə), hesabatın vaxtı (nə zaman) və onun icra forması (necə). Klassik hüquqi çərçivəyə görə, bu mexanizmlər insan subyektlər üzərindən təşkil olunur. Lakin süni intellekt sistemlərinin artan muxtariyyəti və qərar qəbuletmə qabiliyyəti bu ənənəvi hüquqi münasibətləri yenidən düşünməyi zəruri edir. Çünki Sİ tədricən hüquqi obyekt mövqeyindən hüquqi subyekt mövqeyinə keçid edir və bu hal insanlarla maşınlar arasında məsuliyyət sərhədlərini qeyri-müəyyənləşdirir.

Süni intellektin hüquqi şəxs kimi tanınması onun insanlara məxsus hüquq və öhdəliklərə iddia etməsi deməkdir ki, bu da insanla texnoloji alət arasında hüquqi və institusional ziddiyyətlərə yol açır. Bu yanaşmanın əleyhdarları (məsələn, Solaiman) bildirirlər ki, hüquqi şəxs statusunun Sİ-yə verilməsi, məhsulun və qərarların nəticələrinə görə məsuliyyət daşımaları olan insan aktorları hüquqi öhdəlikdən yayına bilər. Digər tərəfdən, belə bir hüquqi münasibət Sİ-ni tabe mövqeyinə salaraq onu insanlara bağlı bir “vasitə” səviyyəsinə endirir ki, bu yanaşma xüsusilə Süni Ümumi İntellekt və Süni Superintellekt kontekstində davamlı hesab edilə bilməz [8, s. 98-108].

Cerka və s. qeyd edir ki, süni intellekt texnologiyaları gətirdikcə daha müstəqil qərarlar qəbul edir və bu səbəbdən onun hərəkətləri ilə hüquqi fayda əldə edən tərəf arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin qurulması çətinləşir [3, s. 688]. Bu baxımdan, hüquqi məsuliyyətin hüquqi faydalanana aid edilməsi həm texniki, həm də hüquqi cəhətdən qeyri-praktik görünür. Bundan əlavə, həddindən artıq hüquqi məsuliyyət proqramçılarda hüquqi risklərdən yayınmaq üçün şəxsiyyətlərini gizlətmək meyli yarada və proqramlaşdırmanın qeyri-rəsmi müstəvidə aparılmasına səbəb ola bilər. Soroka və s. bu fikri dəstəkləyərək əlavə edir ki, gələcəkdə Sİ texnologiyaları öz kodlarını müstəqil şəkildə dəyişdirmə qabiliyyətinə malik olduqlarından, onların yaradıcısı və sahibi ilə olan hüquqi bağlılıq zəifləyəcək və nəticədə hüquqi əlaqə qırılacaq [4, s. 78-79].

Chen və Burgess Sİ-nin hüquqi şəxs kimi tanınmasını dəstəkləyərək bildirirlər ki, Sİ texnoloji alət olmaqdan daha artıqdır və təsadüfi şəkildə

formalaşmayıb [4, s. 74]. Eyni zamanda, Solaiman qeyd edir ki, Sİ hüquqi şəxsiyyətə xas olan niyyətliklik, maraq və iradə kimi əsas göstəricilərə malik deyil və buna görə də cinayət məsuliyyəti daşması hüquqi baxımdan əsaslandırılı bilməz [13, s. 160-161]. Nowik isə bu yanaşmaya qarşı olaraq, etik risklər, əmlak əldə etmə və Sİ-nin qərar qəbul etmə prosesinin qeyri-müəyyənliyi kimi arqumentlər irəli sürür [11, s. 8]. O bildirir ki, Sİ-nin inkişafı və tətbiqi zamanı sui-istifadə hallarının yaranması mümkündür. Hüquqi şəxs statusu Sİ-yə aktivlər əldə etmək və saxlamaq hüququ verə bilər ki, bu da hüquqi təcrübədə və mülki hüquq münasibətlərində ciddi dəyişikliklərə yol açar bilər. Həmçinin, Sİ-nin qərar vermə prosesi mürəkkəb və izahı çətin bir prosesdir, çünki bu proses yalnız rəşional meyarlara əsaslanır, insan qərarları isə eyni zamanda praktik i drak və etik müləhizələrlə müşayiət olunur.

Chen və Burgess qeyd edirlər ki [4, s. 84-86], Bryson və digərləri [1, s. 275-280], eləcə də Solaiman süni intellektin hüquqi şəxsiyyətini inkar etsələr də, Sİ-nin hüquq və öhdəliklərə malik olmaması üçün kifayət qədər əsaslı izah təqdim etmirlər. Halbuki, Solaiman bu məsələyə dair müəyyən səbəblər göstərir. Onun fikrincə, qeyri-insan hüquqi şəxslər hüquqlarını və ya öhdəliklərini həyata keçirmək üçün insan agentlərinə ehtiyac duyurlar. Süni intellekt isə insan olmadığından (və insan vasitəçiliyi olmadan) insanlarla eyni hüquqlara sahib ola bilməz. Hüquqi şəxs statusuna malik bir varlıq hüququn subyekti olmalı, yəni hüquqları həyata keçirmək, vəzifələri yerinə yetirmək və seçimlərinin fərqlində olmaq bacarığına malik olmalıdır.

Nowik süni intellektin avtonomluq xüsusiyyətlərini şübhə altına alaraq bildirir ki, Sİ yalnız müəyyən həddə qədər avtonomdur və özünüdərk qabiliyyəti aşağı səviyyədədir. Bu baxımdan, proqramlaşdırma prosesinin effektivliyi, Sİ-nin hüquq və öhdəlikləri qavrama imkanlarını məhdudlaşdırır. Chen və Burgess isə belə nəticəyə gəlirlər ki, hüquqi şəxsiyyət anlayışı mövcud hüquqi şəxsiyyət kateqoriyalarından süni intellektə tətbiq oluna bilməz və Sİ üçün ayrıca, yeni bir hüquqi şəxs konstruksiyası tələb olunur. Bryson və digərləri isə əlavə edirlər ki [1, s. 282-284], süni intellektə hüquqi şəxs statusu vermək üçün heç bir mənəvi öhdəlik mövcud deyil. Nowik həmçinin Solaimanın fikirlərini inkişaf etdirərək vurğulayır ki, Sİ-nin hüquqi şəxsiyyət anlayışı hazırda heç bir ölkənin hüquqi sistemində mövcud deyil və bu, hüquqi interpretasiya problemləri yaradır ki, bu da müzakirəni məsuliyyətin icrasına yönəldir

IV. Süni intellekt sistemləri üçün hüquqi məsuliyyət və hesabatlılıq

Sİ sistemlərinin hüquqi cavabdehlik məsələsi beynəlxalq hüquqda hələ tam çözülməmiş sahələrdən biridir. Ənənəvi hüquq doktrinasında zərər vurmuş əməlin məsul subyekti (fiziki şəxs, şirkət və ya dövlət) müəyyən etmək nisbətən asandırsa, avtonom qərarlar verən və öz-özünə öyrənən alqoritmlər kontekstində bu sual çətinlik yaradır [19]. Sİ çox vaxt “qara qutu” kimi qeyri-şəffaf işlədiyi üçün bir alqoritmın niyə müəyyən qərar verdiyini aydınlaşdırmaq mümkün olmur və bununla da ayrı-seçkiliyə məruz qalan şəxsin hüququnun

pozulduğunu sübuta yetirmək çətinləşir. Məsələn, Sİ əsaslı bir kredit skorlaşdırma sistemi müəyyən borcalanın müraciətini rədd etdikdə, bu qərarın qərəzli olub-olmadığını və kim tərəfindən məsuliyyət daşımali olduğunu müəyyən etmək müşkuldür. Hazırkı beynəlxalq hüquq mexanizmlərinə görə, dövlət öz yurisdiksiyasında insan hüquqlarının pozulmasına yol verdikdə (istər insan məmur, istərsə də alqoritm vasitəsilə) məsuliyyət daşıyır. Hətta bəzi milli məhkəmələr artıq bu istiqamətdə presedentlər yaratmağa başlayıblar. Məsələn, 2020-ci ildə Niderland məhkəməsi hökumətin sosial təminat sahəsində fırıldaqçılığın aşkarlanması üçün istifadə etdiyi SyRI adlı alqoritmik sistemin, şəffaf olmadığı və aztəminatlı qrupları hədəf aldığı üçün, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsini – şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnu – pozduğunu hökm etmiş və sistemin tətbiqini dərhal dayandırmışdır. Bu qərar göstərir ki, mövcud insan hüquqları normaları süni intellektin zərərli istifadəsinə qarşı tətbiq edilə bilər [10]. Lakin beynəlxalq səviyyədə ortaq yanaşma formalaşdırılmadığından, zərərin qarşısının alınması və kompensasiyası mexanizmləri ölkədən-ölkəyə fərqlənir. Avropa İttifaqı bu boşluğu qismən doldurmaq üçün 2022-ci ildə Süni intellekt üzrə Məsuliyyət Direktivini (AI Liability Directive) təklif etmişdir. Bu Direktiv yüksək riskli Sİ sistemlərinin zərər vurmaları halında istehlakçıların məhkəmə iddiası qaldıra bilməsini asanlaşdırmaq, o cümlədən dəlillərə çıxışı və səbəb-nəticə əlaqəsinin sübutunu yüngülləşdirmək məqsədi daşıyır. Belə təşəbbüslərə baxmayaraq, qlobal səviyyədə Sİ sistemlərinin vurduğu ziyana görə müvafiq qurum və ya şəxslərin hüquqi məsuliyyətini tənzimləyən birlikdə qəbul olunmuş qaydalar yaranmayıb. Bu da hüquqi hesabatlılıq boşluğunu davam etdirir və zərərçəkmiş şəxslərin hüquqlarının müdafiəsində çətinliklər yaradır.

V. AI Act, Avropa İttifaqının

Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası,

UNESCO prinsipləri və digər beynəlxalq tənzimləmələrin rolu

Son illərdə həm dövlətlər, həm də beynəlxalq təşkilatlar Sİ-nin yaratdığı hüquqi boşluqları doldurmaq məqsədilə bir sıra mühüm tənzimləmə sənədləri və təşəbbüsləri irəli sürüblər:

Avropa İttifaqının Süni İntellekt Aktı (AI Act) – Avropa İttifaqı Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində həm etik prinsiplər, həm də məcburi normativ aktlar səviyyəsində liderlik edir. 2019-cu ildə Avropa İttifaqınının Yüksək Səviyyəli Ekspert Qrupu “Etibarlı Sİ üçün Etik Təlimatlar” sənədini hazırlamış və insan agentliyi, texnoloji möhkəmlilik, məxfiliyin qorunması, şəffaflıq, müxtəliflik və ədalətlik, cəmiyyətə fayda və hesabatlılıq kimi prinsipləri vurğulamışdı. Bu qeyri-rəsmi təlimatlar ardınca, Avropa İttifaqı dünyada ilk hərtərəfli Sİ qanunvericilik aktını – Süni İntellekt Aktını (AI Act) hazırladı. 2023-cü ildə siyasi razılıq əldə olunan və 2024-cü ildə rəsmən qəbul edilən AI Act, Sİ-nin risk əsaslı tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Bu Reqlament hüquqi baxımdan birbaşa bütün üzv ölkələrdə tətbiq ediləcək və məqsədi Avropada

etibarlı, insan mərkəzli Sİ-nin inkişafını təmin etməklə yanaşı, fundamental hüquqları qorumaqdır.

AI Act Sİ sistemlərini dörd risk kateqoriyasına bölür: qəbuledilməz riskli Sİ – insanın təhlükəsizliyi və hüquqları üçün açıq təhdid sayılan sistemlər; yüksək riskli Sİ – mühüm hüquqlara və ictimai maraqlara ciddi təsir göstərə bilən tətbiqlər; məhdud riskli və minimal riskli Sİ.

Qəbuledilməz riskli Sİ-lərin istifadəsi tamamilə qadağandır. Məsələn, AI Act çərçivəsində insanları manipulyasiya edən və ya zəifliyindən sui-istifadə edən alqoritmlər, vətəndaşları sosial davranışlarına görə reytingə məruz qoyan sosial skorlaşdırma sistemləri, habelə ictimai yerlərdə real vaxt rejimində üz tanıma vasitəsilə aparılan kütləvi nəzarət praktikaları birbaşa qadağan edilir.

Eyni zamanda, hüquq-mühafizə orqanlarında şəxslərin kütləvi şəkildə biometric tanınması, insanların üz ifadəsi və emosiyalarının analiz edilməsi və ya təhlil olunan böyük həcmdə şəxsi məlumatlar əsasında risk proqnozlaşdırılması kimi tətbiqlər də qadağan olunmuş “yolverilməz” Sİ kateqoriyasına aid edilmişdir.

Yüksək riskli Sİ sistemlərinə gəlinə, Akt bunlara səhiyyə, nəqliyyat kimi kritik infrastrukturda istifadə olunan, təhsildə və işə qəbul proseslərində qərar verən, kredit skorlaşdırmada və dövlət xidmətlərinə çıxışda tətbiq edilən, həmçinin məhkəmə və hüquq-mühafizə sistemlərində işlədilən Sİ alqoritmlərini aid edir. Belə sahələrdə tətbiq olunan Sİ sistemləri bazara çıxarılmadan öncə ciddi tələblərə tabe olacaq: risklərin qiymətləndirilməsi və azaldılması tədbirləri, məlumat dəstlərinin yüksək keyfiyyəti və qərəzsizliyi, qərarların izinin sürülməsi üçün loqların aparılması, səlahiyyətli orqanlar üçün ətraflı texniki sənədlərin təqdim olunması, insan nəzarətinin təmin edilməsi və yüksək kibereyanıqlıq standartlarına cavab verilməsi kimi öhdəliklər qanunla tələb olunacaqdır.

Məhdud riskli Sİ kateqoriyasında isə Akt şəffaflıq tədbirlərinə diqqət yetirir – məsələn, istifadəçilərin chat-botla ünsiyyətdə olduqları zaman bunu bilmələri üçün məlumatlandırma öhdəliyi, generativ Sİ vasitəsilə yaradılmış məzmunun (deepfake kimi) açıq şəkildə etikətlənməsi tələb olunur.

Minimal riskli Sİ tətbiqləri (məsələn, əksəriyyət oyun və ya spam filtr kimi zərərsiz alətlər) üçün isə heç bir əlavə hüquqi tələbin olmadığı vurğulanır.

Avropa İttifaqının bu çoxşaxəli yanaşması Sİ sahəsində “hüququn aliliyi” prinsipi ilə innovasiya arasında balans qurmağa çalışır: bir tərəfdən, riskli hallarda sərt müdaxilə etməklə insan hüquqlarını müdafiə edir, digər tərəfdən isə aşağı riskli sahələrdə sərbəstliyə imkan verərək texnoloji inkişafı tamamilə boğmur. AI Act-ın qəbulu qlobal miqyasda önəmli presedent sayılır – Avropa Komissiyası bu qanuni çərçivəni “*etibarlı Sİ üçün dünya üzrə ilk hüquqi baza*” kimi təqdim etmişdir. Onun məqsədi Avropada Sİ-yə inam yaratmaqla yanaşı, digər dövlətlərə də örnək olmaq, beynəlxalq standartlaşmada liderlik etməkdir. Bu qanunvericilik aktı həm də hesabatlılıq baxımından mühüm addımdır: tənzimləyici orqanlar və cərimə mexanizmləri vasitəsilə Sİ inkişafçıları və

istifadəçiləri hüquq pozuntularına görə məsuliyyətə cəlb oluna biləcək. Bununla, Avropa İttifaqı Sİ sahəsində prinsipləri praktik tətbiqə – məcburi tələblərə – çevirərək yumşaq hüquqdan fərqli olaraq icraedilən bir sistem formalaşdırmaqdadır.

Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası – Avropa İttifaqının 2018-ci ildə qüvvəyə minmiş məlumat mühafizəsi rəqlamenti olmaqla, Sİ dövründə məxfilik hüququnun qorunması üçün qlobal miqyasda nümunə sayılır. Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası süni intellekt tətbiqlərinə birbaşa həsr olunmasa da, şəxsi məlumatların avtomatlaşdırılmış emalı və profil yaratma hallarında fiziki şəxslərin hüquqlarını (məsələn, məlumat subyektinin öz məlumatlarına çıxış, düzəliş və “unudulma” hüquqlarını) müdafiə edir. Həmçinin Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası 22-ci maddə ilə fərdlərə yalnız avtomatlaşdırılmış emala əsaslanan mühüm qərarlara qarşı çıxmaq hüququ verir ki, bu da işə qəbul və kredit qərarlarında alqoritmlərin ayrı-seçkilik etməsinin qarşısını almağa yönəlmiş mühüm təminatdır. Nəticə etibarilə, Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası Sİ sistemlərinin hesabatlılığı və şəffaflığı baxımından mühüm çərçivə rolunu oynayır.

UNESCO-nun Sİ Etikası üzrə Təvsiyəsi (2021) – BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatı olan UNESCO tərəfindən 2021-ci ildə Süni İntellekt Etikası üzrə Təvsiyə” ni qəbul etməklə Sİ sahəsində ilk qlobal standart müəyyən etmişdir. Bu təvsiyə hüquqi baxımdan “yumşaq hüquq” xarakteri daşısa da, 193 ölkənin razılığı ilə beynəlxalq konsensus əsasında formalaşmış və dövlətlərə istiqamətverici bir çərçivə təqdim edir. Təvsiyə insan hüquqlarının və ləyaqətin qorunmasını əsas dəyər kimi önə çıxarır və Sİ-nin ümumi rifaha xidmət edən şəkildə inkişafını təşviq edir. Xüsusilə, məlumatların mühafizəsi, məxfilik, şəffaflıq, hesabatlılıq və ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi kimi prinsiplər vurğulanır.

Təvsiyəyə görə, Sİ sistemlərinin qərarları izahlı olmalı, insanlar onların nə zaman Sİ ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu anlamalı, həmçinin Sİ-dən irəli gələn hər hansı zərər üçün effektiv hüquqi müdafiə vasitələri olmalıdır. UNESCO həmçinin üzv dövlətlərə Sİ-nin etik təsirini qiymətləndirmək üçün alətlər hazırlamağı, sosial skorlaşdırma və kütləvi süni intellekt nəzarəti kimi təcrübələri qadağan etməyi təvsiyə edir.

UNESCO-nun sənədi Sİ sistemlərinin insan agentliyinə xələl gətirmədən işləməsini, qərarlarının izahlı olmasını və insanların Sİ ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu bilməsini tələb edir. Ən diqqətçəkən məqam odur ki, Təvsiyə Sİ sistemlərinin sosial skorlaşdırma və kütləvi nəzarət məqsədilə istifadəsini qadağan olunacaq qədər zərərli hesab edir və bu cür invaziv təcrübələrin yolverilməz olduğunu açıq şəkildə bəyan edir.

Məhz məxfiliyin və insan ləyaqətinin qorunması naminə atılan bu addım, Sİ-nin etik istifadəsinə dair qlobal meyarları müəyyənləşdirmişdir. Təvsiyə eyni zamanda üzv dövlətləri Sİ-nin təsirlərini qiymətləndirmək üçün etik təsir dəyərləndirmə alətləri hazırlamağa, Sİ-nin ətraf mühitə təsirlərini nəzərə almağa

və milli səviyyədə hüquqi çərçivələri inkişaf etdirməyə çağırır. Beləliklə, UNESCO prinsipləri Sİ-nin tənzimlənməsində insan hüquqları mərkəzli yanaşmanın beynəlxalq hüquq müstəvisində təməlini qoyur.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının Sİ Prinsipləri (2019/2024): İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı 2019-cu ildə Sİ üzrə Prinsiplər toplusunu qəbul edərək Sİ-nin idarə olunması sahəsində ilk hökumətlərarası standartı müəyyən etmişdir. Hüquqi baxımdan İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı prinsipləri də yumşaq hüquq xarakterlidir – yəni birbaşa məcburi qüvvəsi olmamaqla belə, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv 40-dan çox ölkə və digər qoşulan dövlətlər tərəfindən siyasi öhdəlik kimi qəbul edilmişdir. Bu prinsiplər Sİ-nin *innovativ və etibarlı şəkildə, insan hüquqlarına və demokratik dəyərlərə tam hörmətlə* işlənilib hazırlanmasını hədəfləyir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı Sİ prinsiplərinin beş əsas dəyər istiqaməti bunlardır: (1) inklyuziv və davamlı inkişaf – Sİ cəmiyyətin hər təbəqəsi üçün faydalı olmalı və davamlı inkişafa xidmət etməlidir; (2) insan haqları və demokratik dəyərlər – Sİ sistemləri ədalətlik, ləyaqət, məxfiliyin qorunması kimi hüquq və azadlıqlara riayət etməlidir; (3) şəffaflıq və izah olunma – alqoritmik qərarlar anlaşılan olmalı, hesabatlılıq üçün yetərli informasiya təmin etməlidir; (4) möhkəmlik, təhlükəsizlik və etibarlılıq – Sİ sistemləri texniki cəhətdən dayanıqlı, kibertəhlükəsizliyə davamlı və real şəraitdə təhlükəsiz olmalıdır; (5) hesabatlılıq – Sİ-nin nəticələrinə görə cavabdehlik daşıyan subyektlər müəyyən olunmalı və uyğun mexanizmlər yaradılmalıdır. Bu dəyərlər əsasında İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı hökumətlərə bir sıra tövsiyələr də verir: Sİ araşdırmalarına investisiya qoyuluşu, inklüziv və rəqabətçil Sİ ekosisteminin təşviqi, çevik və uyğunlaşa bilən hüquqi mühitin formalaşdırılması, işçi qüvvəsinin hazırlanması və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi kimi istiqamətlərdə addımlar tövsiyə olunur. 2024-cü ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı bu prinsipləri yeniləyərək generativ Sİ və yeni texnoloji meyilləri nəzərə alan əlavələr etmişdir. Nəticə etibarilə, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı prinsipləri hazırda həm Avropa İttifaqı, həm BMT, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin Sİ strategiyalarında istinad edilən çərçivə rolu oynayır və Sİ-nin inkişafında “insan mərkəzli yanaşma”nın əhəmiyyətini qlobal səviyyədə təbliğ edir.

BMT Biznes və İnsan Hüquqları üzrə Rəhbər Prinsipləri (2011) – Bu prinsiplər dövlətlərin və şirkətlərin insan hüquqlarına hörmətlə yanaşması üçün qlobal standart təmin edir. Sənəd biznes subyektlərinin öz fəaliyyətlərində insan hüquqlarına zərər verməmək məsuliyyətini vurğulayır. Sİ sənayesinə tətbiq edildikdə, bu prinsiplər şirkətlərdən alqoritmlərin dizaynı və istifadəsində ayrı-seçkilik, şəxsi həyatın pozulması kimi halların qarşısını almaq üçün diqqətli araşdırma (due diligence) aparmağı tələb edir. Beləliklə, özəl sektorda Sİ-nin etik və hüquqi hesabatlılığı üçün BMT prinsipləri istiqamətverici rol oynayır.

VI. Beynəlxalq prinsiplərə tənqidi baxış

Beynəlxalq Sİ etika prinsipləri və çərçivələri, əhəmiyyətli istiqamətləndirici rol oynasa da, onların tətbiqi prosesində bir sıra hüquqi və normativ boşluqlar üzə çıxır. İlk növbədə, UNESCO və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən prinsiplər soft law xarakterlidir – yəni könüllü öhdəlik kimi qəbul olunur və birbaşa icra mexanizmləri nəzərdə tutmur. Bu da o deməkdir ki, dövlətlər və ya şirkətlər bu prinsiplərə riayət etmədikdə, onları məcbur edəcək beynəlxalq-hüquqi sanksiya mexanizmi yoxdur. Nəticədə, bəzi hallarda bu prinsiplər kağız üzərində qalaraq “etik yuma” (ethics washing) riskini artırır; yəni qurumlar bu ümumi prinsipləri qəbul etməklə reputasiyalarını yaxşılaşdırıb, gerçək əməli dəyişiklik etməyə bilər. İkinci əsas boşluq, mövcud beynəlxalq insan hüquqları hüququnun Sİ kontekstinə tam tətbiqindəki çətinliklərlə bağlıdır. Ənənəvi insan hüquqları sənədləri (Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və Siyasi Hüquqlar Paktı və s.) konkret Sİ texnologiyalarını nəzərdə tutmasa da, Sİ-nin təsiri nəticəsində bu hüquqların pozulma formaları dəyişir. Məsələn, şəxsi həyata hörmət hüququ kütləvi rəqəmsal müşahidə və big data analitikası dövründə yeni ölçülər qazanmışdır. Lakin hal-hazırda beynəlxalq səviyyədə bu cür kütləvi nəzarətin hüquqi həddləri tam aydın deyildir. BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası və ya müqavilə qurumları hələlik Sİ-nin ayrı-ayrı hüquqlara təsiri barədə rəsmi ümumi şərhlər qəbul etməyiblər ki, bu da dövlətlərin öhdəliklərini konkretləşdirmək üçün bir boşluq yaradır. Eyni zamanda, Sİ-nin hesabatlılığı və hüquqi cavabdehliyi sahəsində ciddi normativ qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Ənənəvi hüquq doktrinalarında zərər vurulduqda məsul şəxsi (fiziki şəxs, şirkət və ya dövlət) müəyyən etmək mümkün idisə, süni intellektin avtonom qərarları fonunda məsuliyyətin kimə aid ediləcəyi sualı yaranır. Məsələn, tibb sahəsində bir Sİ alqoritminin səhv diaqnoz qoyması nəticəsində zərər meydana çıxarsa, məsuliyyət proqram tərtibatçısının, alqoritmi tətbiq edən həkimin, yoxsa Sİ sistemini istehsal edən şirkətin üzərinə düşəcək? Hazırkı hüquqi prinsiplər bu suala birmənalı cavab verməkdə acizlik çəkir. Alqoritmlərin “öyrənərək” dəyişməsi və qara qutu şəklində qərarlar verməsi şəffaflıq və nəzarət prinsiplərinə meydan oxuyur. Sİ sistemləri daha çox avtonomlaşdıqca, agentlik və öngörüləbilənlik kimi hüquqi anlayışlar zəifləyir – kənar şəxslərin (istifadəçi, developer və s.) qərar üzərində nəzarəti azalır və beləcə ənənəvi məsuliyyət meyarları (məs., səhlənkarlıqda günah dərəcəsi, vəkalət əlaqəsi və s.) tətbiq etmək çətinləşir.

Bu səbəbdən də, bir çox tədqiqatçılar Sİ sahəsində mövcud hüquqi mexanizmlərin parçalı və yetərsiz olduğunu vurğulayır, yeni yanaşmaların labüdlüyünü qeyd edirlər. Prinsiplərin praktik tətbiqində digər çətinliklər də müşahidə olunur. Şəffaflıq və izah olunma prinsipləri əhəmiyyətli dəyər kəsb etsə də, dərin öyrənmə modelinə əsaslanan kompleks Sİ sistemlərində tam şəffaflıq texniki baxımdan çətin əldə olunur. Bir çox hallarda hətta proqramçıların özləri belə alqoritmin müəyyən nəticəni necəyə çıxardığını izah edə bilmir. Bu isə AI Act kimi qanunlarda tələb olunan izah edilə bilmə

meyarının gerçəkləşməsində praktiki problemlər yaradır. Qərəzsizlik və ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsi də mürəkkəbdir – zira alqoritmin qərəzsiz olması üçün onu “öyrədən” məlumatlar qərəzsiz olmalıdır. Reallıqda isə tarixi məlumatlarda mövcud qərəzlər (məsələn, işə qəbulda və ya kredit tarixçəsində əvvəlki ayrı-seçkilik nümunələri) Sİ tərəfindən təkrar istehsal edilə bilər. Bunu aradan qaldırmaq üçün məlumatların ciddi filtrasıyası və müxtəliflik təminatı tələb olunsun da, praktikada bunu həyata keçirmək həmişə mümkün olmur. Hüquqi harmonizasiya çatışmazlığı da kritik məsələdir: fərqli ölkələr Sİ-nin tənzimlənməsi üzrə müxtəlif standartlar qəbul edir və nəticədə qlobal şirkətlər və texnologiyalar üçün parçalanmış bir normativ mühit yaranır. Məsələn, Avropa İttifaqında sərt tələblər qoyulduğu halda, bəzi digər dövlətlərdə Sİ sahəsində hələ heç bir xüsusi qanunvericilik yoxdur. Bu uyğunsuzluq beynəlxalq səviyyədə həm rəqabət, həm də hüquqlar baxımından qeyri-bərabər vəziyyət yaradır. UNESCO və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı prinsipləri ortaq dəyərlər müəyyən etsə də, onların könüllü xarakteri səbəbindən ölkələr arasında icra və nəzarət fərqləri mövcuddur.

Nəhayət, bəzən dövlətlərin özləri Sİ-dən insan hüquqlarına zidd məqsədlər üçün istifadə edirlər – məsələn, avtoritar rejimlərdə kütləvi izləmə, sosial skorlaşdırma və senzura alətləri kimi. Belə hallarda beynəlxalq prinsiplərin təsiri zəif qalır, çünki bu dövlətlər həmin prinsipləri qəbul etsələr belə, əməl etmirlər. Yekun olaraq, beynəlxalq Sİ etika prinsiplərinin mövcudluğu çox vacibdir, lakin tənqidi təhlil göstərir ki, “prinsipdən praktikaya” keçiddə ciddi maneələr var. Hüquqi və institusional boşluqların aradan qaldırılması, prinsiplərin icra edilən norma və standartlara çevrilməsi, həmçinin qlobal miqyasda vahid yanaşmanın formalaşması üçün əlavə səylər tələb olunur. Əks halda, Sİ-nin sürətlə irəlilədiyi bir dövrdə hüquq sistemləri geridə qala və fundamental hüquqlar zərər görmüş ola bilər.

VII. Süni intellektlə bağlı son beynəlxalq təşəbbüslər və presedentlər

Süni intellekt sahəsində hüquqi boşluqların aradan qaldırılması üçün son dövrdə bir sıra beynəlxalq təşəbbüslər və qərarlar qəbul edilmişdir ki, bu da tədqiqatlarda ətraflı təhlil edilməkdədir [5, s. 1284-1286; 14, s. 162-164]. Bu təşəbbüslər Sİ-nin tənzimlənməsi istiqamətində qlobal consensus formalaşdırmaqda mühüm addımlar hesab olunur:

Avropa Şurasının Süni İntellekt üzrə Konvensiyası (2023) – 46 Avropa ölkəsi və müşahidəçi qismində digər dövlətlərin iştirakı ilə hazırlanmış və 2023-cü ildə qəbul edilmiş bu çərçivə Konvensiya, Sİ sistemlərinin hüququn aliliyi, demokratiya və insan hüquqlarına uyğun şəkildə inkişafı və tətbiqi üçün ilk beynəlxalq legally binding (məcburi hüquqi qüvvəyə malik) sənəddir. Konvensiya Sİ sistemlərinin bütün yaşam dövrünü – dizayn, inkişaf, tətbiq və istismardan çıxarılma mərhələlərində – əhatə edən riskəsaslı yanaşma ortaya qoyur. Tərəf dövlətlərə öhdəlik qoyulur ki, Sİ istifadəsindən irəli gələn potensial mənfi nəticələri öncədən qiymətləndirsinlər, yüksək riskli sahələrdə gərəkse moratorium və ya qadağa kimi tədbirlər görsünlər.

Konvensiya həmçinin şəffaflıq və müstəqil nəzarət mexanizmləri tələb edir, o cümlədən Sİ-nin yaratdığı məzmunun etiketi (məsələn, süni məhsul olduğunu bildirmə) və insan müdaxiləsi imkanları təmin edilməlidir. Bu yeni müqavilə Sİ-nin istər dövlət, istərsə də özəl sektor tərəfindən məsuliyyətli istifadəsinə dair qlobal bir meyar müəyyən edir və Avropa hüdüdlərini aşaraq digər ölkələrə də qoşulma imkanı verdiyi üçün qlobal səviyyədə presedent yaradır.

BMT Baş Assambleyasının Sİ üzrə Qətnaməsi (2024) – 21 mart 2024-cü ildə BMT Baş Assambleyası tarixdə ilk dəfə Sİ-nin qlobal idarəçiliyinə dair xüsusi qətnamə qəbul etmişdir. 125 dövlətin həmmüəllif olduğu bu qətnamə Sİ-nin davamlı inkişaf məqsədlərinə töhfə verə biləcəyini etiraf etməklə yanaşı, onun yanlış istifadə edildikdə insan hüquqlarına mənfi təsirlərini də açıq şəkildə qeyd edir. Qətnamədə qərəzli məlumatların ayrı-seçkiliyi gücləndirə biləcəyi, dərin saxta məlumatların (deepfake) təhlükələri və Sİ-nin silahlanma yarışında sülhə təhdid ola biləcəyi vurğulanır [6, s. 124]. Ən önəmlisi, BMT üzvləri beynəlxalq hüququn, xüsusən insan hüquqları hüququnun Sİ-nin tənzimlənməsində mərkəzi rolunu bir daha təsdiqləyir və Sİ sahəsində qlobal əməkdaşlığa çağırır. Qətnamə dövlətləri milli və beynəlxalq səviyyədə Sİ-nin təhlükəsiz və etibarlı inkişafı üçün hüquqi və etik çərçivələr hazırlamağa, o cümlədən gələcəkdə qlobal konvensiya və ya razılaşma istiqamətində çalışmağa təşviq edir. Bu, BMT səviyyəsində Sİ üzrə norma formalaşdırılması yolunda əhəmiyyətli bir addımdır.

Digər presedentlər və təşəbbüslər – BMT Baş katibi A.Guterres 2023-cü ildə Sİ sahəsində beynəlxalq nəzarət orqanının yaradılması ideyasını dəstəkləmiş və nüvə enerjisində nəzarət edən MAQATE (IAEA) modeli əsasında qlobal bir Sİ agentliyi təsis etməyi təklif etmişdir. Onun təşəbbüsünə görə yaradılacaq yüksək səviyyəli məsləhət orqanı Sİ üzrə mövcud idarəetmə təşəbbüslərini mütəmadi nəzərdən keçirəcək və Sİ-nin insan hüquqları, qanunun aliliyi və ümumi rifaha uyğunluğunu təmin etmək üçün tövsiyələr verəcəkdir. Bu cür qlobal mexanizmin qurulması ideyası hazırda müzakirə mərhələsində olsa da, getdikcə daha çox dövlət və mütəxəssis tərəfindən dəstəklənir. Digər tərəfdən, bir sıra ölkələr milli səviyyədə Sİ strategiyaları qəbul etmiş, o cümlədən Kanadanın Süni İntellekt və Məlumat Qanunu (AIDA) layihəsi, Çin Xalq Respublikasının Sİ-nin etik istifadəsinə dair rəhbər prinsipləri, həmçinin müxtəlif yurisdiksiyalarda insan hüquqları təsir dəyərləndirməsi tələblərinin tətbiqi kimi addımlar atılmışdır. Bu presedentlər göstərir ki, həm beynəlxalq, həm də milli müstəvidə Sİ-ni hüququn normaları çərçivəsinə salmaq üçün yeni yanaşmalar sınaqdan keçirilir.

VIII. Hüquqi boşluqların aradan

qaldırılması: tənzimləmə modelləri və gələcək perspektivlər

Süni intellektin yaratdığı normativ-hüquqi qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılması, hüquqi təhlükəsizliyin və insan hüquqlarının təmin olunması məqsədilə preventiv xarakter daşıyan, texnoloji neytrallıq prinsiplərinə

əsaslanan sistemli tənzimləmə modellərinin hazırlanması və tətbiqi zərurəti meydana çıxır. İlk növbədə, mövcud beynəlxalq insan hüquqları normalarının Sİ kontekstinə uyğun şərh və tətbiqi gücləndirilməlidir. Məsələn, şəxsi həyata hörmət hüququ (Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi və Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında təsbit edilən) süni intellekt vasitəsilə həyata keçirilən kütləvi izləmə və məlumat toplama hallarına qarşı effektiv tətbiq olunmalıdır. Bunun üçün BMT-nin müqəddəratını müəyyən edən orqanları – məsələn, İnsan Hüquqları Şurası və ya Müqavilə qurumları – Sİ-nin insan hüquqlarına təsiri barədə ümumi şərhlər və ya tövsiyələr qəbul edə bilər. İkincisi, məsuliyyət bölgüsü ilə bağlı beynəlxalq konsensus formalaşdırılmalıdır: Sİ sistemlərinin fəsadlarına görə istehsalçı, inkişafçı, təminatçı və istifadəçi subyektlər arasında hüquqi öhdəliklər dəqiq müəyyənəndirilməlidir. Bu məqsədlə, gələcək qlobal müqavilələrdə və ya çoxtərəfli sazişlərdə Sİ-nin vurduğu ziyanı görə mülki-hüquqi məsuliyyət prinsipləri, zərərçəkmişlərin məhkəməyə müraciət və kompensasiya hüquqları əksini tapa bilər. Üçüncüsü, Sİ-nin etik dizaynı və insan hüquqlarına uyğun olaraq hazırlanması təşviq olunmalıdır. Bu baxımdan, “insan hüquqlarına əsaslanan yanaşma” prinsipi ilə işləyən tənzimləmələr hazırlanmalıdır ki, alqoritmlər daha layihə mərhələsindən etibarən ayrı-seçkilikdən azad, hesabatlı və təhlükəsiz olsun. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının Sİ üzrə yenilənmiş prinsipləri də məhz bu cür insan mərkəzli və adaptiv tənzimləmələrin vacibliyini qeyd edir [7, s. 102-124]

Nəhayət, beynəlxalq ictimaiyyət arasında əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsi artırılmalıdır. Sİ sahəsi sürətlə dəyişdiyi üçün tək-cə bir ölkənin və ya regionun təşəbbüsləri kifayət etməyəcək – qlobal forumlarda (BMT, G20, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı və s.) [12] birgə standartlar üzərində razılaşma, ən yaxşı təcrübələrin bölüşdürülməsi və texniki dəstək böyük əhəmiyyət daşıyır.

Gələcəyə baxışla, Sİ-nin tənzimlənməsində hibrid yanaşma formalaşdırıla bilər: yəni, həm məcburi beynəlxalq müqavilələr (məsələn, gələcəkdə BMT çərçivəsində universal konvensiya), həm də yumşaq hüquq alətləri (prinsiplər, standartlar, sertifikatlaşdırma sxemləri) paralel şəkildə işləyərək bir-birini tamamlayar. Belə bir çoxtərəfli model, bir tərəfdən dövlətlərin suverenliyini və texnoloji innovasiyanı nəzərə alar, digər tərəfdən isə insanların fundamental hüquqlarını qlobal miqyasda qorumaq üçün ortaq minimum standartlar təmin edir. Nəticə etibarilə, süni intellektin qlobal idarəçiliyi sahəsində qarşıdakı illər hüquqi yeniliklər və çoxtərəfli dialoq illəri olacaq. Məqsəd, Sİ texnologiyalarının inkişafını boğmamaqla bərabər, onların insan hüquqları və etik dəyərlərlə uzlaşmasını təmin edən dayanıqlı hüquqi mexanizmlər yaratmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün beynəlxalq hüquq icması çevik, inklüziv və proaktiv yanaşma sərgiləməlidir.

IX. Nəticə

Süni intellektin hüquqi şəxs kimi tanınması ilə bağlı müzakirələr, hüquq nəzəriyyəsində və tətbiqində ciddi çağırışlar doğurur. Sİ-nin hüquqi subyekt statusuna malik olmaması, əməliyyat auditləri kimi praktik sahələrdə hesabatlılıq və məsuliyyətin kimə aid ediləcəyi məsələsini mürəkkəbləşdirir. Süni Ümumi İntellekt və Süni Superintellekt texnologiyalarının inkişafı fonunda bu məsələ daha da aktuallaşır. Mövcud hüquqi çərçivələr insan aktorları əsas götürdüyündən, Sİ-nin hüquq və vəzifələrə malik olması üçün ya yeni hüquqi şəxs konsepsiyası yaradılmalı, ya da məsuliyyətin insanlara aid edilməsi davam etdirilməlidir. Bu isə həm etik, həm hüquqi, həm də praktiki baxımdan dərin təhlil və hüquqi islahatlar tələb edir. Beləliklə, Sİ-nin hüquqi şəxs statusu ilə bağlı qərarlar yalnız texnoloji deyil, həm də hüquqi və ictimai aspektlər nəzərə alınmaqla verilməlidir.

Süni intellektin beynəlxalq hüquq çərçivəsində doğurduğu insan hüquqları və hesabatlılıq problemlərinin təhlili göstərir ki, mövcud hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və yenilərinin yaradılması təxirəsalınmazdır. Sİ-nin sürətli inkişaf tempinə qarşı hüquqi çərçivələr çevik və qabaqlayıcı olmalıdır. Məxfiliyin qorunması, ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması, ifadə azadlığının təminatı və zərər hallarında cavabdehlik kimi fundamental prinsiplər, süni intellekt dövründə yenidən təfsir olunmalı və konkretləşdirilməlidir. Son dövrdə qəbul edilmiş AI Act, UNESCO Təvsiyəsi, Avropa Şurasının Konvensiyası və BMT qətnaməsi kimi addımlar doğru istiqamətdə atılmış mühüm addımlardır. Lakin qlobal miqyasda vahid yanaşma formalaşdırmaq üçün daha geniş əməkdaşlıq və normativ inkişaf tələb olunur. İnsan hüquqlarının universallığı prinsipinə uyğun olaraq, süni intellekt hansı ölkədə və ya hansı şirkət tərəfindən işlədilməsindən asılı olmayaraq, insanların ləyaqətini və hüquqlarını zəmanət altına almalıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün beynəlxalq hüquq aləmində möhkəm, məsuliyyətli və şəffaf Sİ idarəçiliyi rejiminin yaradılması zəruridir. Nəticə etibarilə, Sİ çağırışlarının öhdəsindən gəlmək üçün hüquq sistemimizin yenilənməsi və qlobal səylərin birləşdirilməsi, texnologiyanın insanlığın ortaq dəyərlərinə xidmət etməsini təmin edəcəkdir.

Aparılan tədqiqata əsasən, Sİ-nin hüquqi çərçivəsinin gücləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı məsələlərə toxunulması məqsədə uyğun hesab edilir:

1. Beynəlxalq prinsiplərin milli qanunvericiliyə inteqrasiyası: Dövlətlər, UNESCO və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı kimi qurumların müəyyənləşdirdiyi etik prinsipləri öz qanunvericilik və tənzimləyici aktlarına adaptasiya etməlidir. Məsələn, məxfilik, şəffaflıq, ədalətlik və hesabatlılıq prinsipləri qanunlarla və məcburi qaydalarla təsbit olunmalıdır. Bu, yumşaq hüquqdan sərt hüquqa keçidi təmin edərək prinsiplərin tətbiqini zəmanət altına alar.
2. Hüquqi cavabdehlik mexanizmlərinin dəqiqləşdirilməsi: Sİ sistemlərinin vurduğu zərərə görə məsuliyyət daşıyan subyektlərin (istehsalçı, inkişafçı, distribyutor, istifadəçi və s.) dairəsi

- qanunvericilikdə aydınlaşdırılmalıdır. Yeni mülki məsuliyyət normaları işlənib hazırlanmalı, zərərçəkmişlərin hüquqlarını qoruyan effektiv kompensasiya və məhkəməyə müraciət imkanları yaradılmalıdır. Məsuliyyət boşluqlarını aradan qaldırmaq üçün bəzi hallarda Sİ-ni yaradanlar üçün obyektiv (qüsursuz) məsuliyyət rejimi tətbiqi düşünülə bilər ki, zərər olduqda günah axtarışına getmədən kompensasiya təmin edilsin.
3. Nəzarət və hesabatlılıq infrastrukturunu: Hər bir ölkədə Sİ-nin etik və hüquqi normalara uyğun işləməsini izləyəcək qurumlar formalaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə müstəqil tənzimləyici agentliklər və ya mövcud qurumlar daxilində ixtisaslaşmış komissiyalar təsis oluna bilər. Həmin strukturlar Sİ sistemlərinin sertifikatlaşdırılması, risk qiymətləndirilməsi, insidentlərin araşdırılması və ictimaiyyətə hesabat verməsi funksiyalarını icra etməlidir. Məsələn, yüksək riskli Sİ tətbiqləri istifadəyə verilməzdən öncə bu qurumların razılığından keçməli ola bilər.
 4. “İnsanhüquqları-əsaslı dizayn” yanaşmasının təşviqi: Sİ hazırlayan şirkətlər və tədqiqatçılar üçün elə bir mühit yaradılmalıdır ki, onlar daha layihələndirmə mərhələsindən insan hüquqlarına uyğunluğa önəm versinlər. Bunun üçün tənzimləyici sandbox proqramları tətbiq edilə, etik kodlar təbliğ oluna, dövlət sifarişlərində insan hüquqları meyarlarına cavab verən innovativ layihələrə üstünlük verilə bilər. Alqoritmlərin test edilməsi zamanı müxtəlif qrup və icmaların iştirakını təmin edən inklüziv metodlar istifadə olunmalıdır ki, ayrı-seçkilik ehtimalları aşkar edilib aradan qaldırılsın.
 5. Maarifləndirmə və tədqiqat: Sİ-nin hüquqi və etik məsələləri üzrə mütəxəssis kadr hazırlığı genişləndirilməli, hakimlər, prokurorlar, vəkillər üçün ixtisasartırma proqramları keçirilməlidir. Cəmiyyətdə rəqəmsal savadlılıq artırılmalı, vətəndaşlar Sİ sistemləri ilə qarşılaşdıqda hüquqlarını bilməli və lazım gəlsə, onları müdafiə edə bilməlidirlər. Eyni zamanda, Sİ sahəsində hüquq və etika üzrə elmi tədqiqatlar təşviq olunmalı, qanunvericilik islahatları elmi əsaslara söykənməlidir.

Yekun olaraq, beynəlxalq hüquqi icma Sİ çağırışlarına cavab vermək üçün birgə və koordinasiyalı fəaliyyət göstərməlidir. Sİ texnologiyalarının cəmiyyətə inteqrasiyasını idarə etmək üçün hüquq sistemi öz klassik sərhədlərini yeniləməli, müasir tələblərə adaptasiya olunmalıdır. Bu prosesdə *insan hüquqlarının universallığı* prinsipinin rəhbər tutulması vacibdir – yəni, Sİ-nin yaratdığı üstünlüklərdən bütün bəşəriyyət faydalanmalı, risklərdən isə heç kimin fundamental hüquqları zərər görməməlidir. Qarşıdakı illərdə Sİ-nin global idarəçiliyi sahəsində həm yeni beynəlxalq hüquqi aktlar, həm də yumşaq hüquq təşəbbüsləri paralel olaraq inkişaf edəcəkdir. Məqsəd Sİ-nin potensialını

boğmadan, onu insanlığın ortaq dəyərləri ilə uzlaşdıran dayanıqlı hüquqi mexanizmlər yaratmaqdır

Bu məqsədə nail olmaq üçün milli və beynəlxalq səviyyədə indidən atılan addımlar gələcək nəsillər üçün məsuliyyətli, şəffaf və insan mərkəzli Sİ ekosistemi formalaşdırmağa xidmət edəcəkdir. Beləliklə, Sİ dövrünün hüquqi mənzərəsi təkamül etdikcə, onun mərkəzində dəyişməz bir prinsip qalmalıdır: texnologiya insan üçündür və insan hüquqları hər zaman üstün dəyərdir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Bryson, J.J., Diamantis, M.E. and Grant, T.D. (2017), “Of, for, and by the people: the legal lacuna of synthetic persons”, *Artificial Intelligence and Law*, Vol. 25 No. 3, pp. 273-291, doi: 10.1007/s10506-017-9214-9
2. Cath, C., et al. (2018). *Governing Artificial Intelligence: Ethical, Legal and Technical Challenges and Opportunities*. Philosophical Transactions of the Royal Society A, 376, Article ID: 20180080. 12 pages
3. Cerka, P., Grigiene, J. and Sirbikyt _ e, G. (2017), _ “Is it possible to grant legal personality to artificial intelligence software systems?”, *Computer Law and Security Review*, Vol. 33 No. 5, pp. 685-699, doi: 10.1016/j.clsr.2017.03.022.
4. Chen, J. and Burgess, P. (2019), “The boundaries of legal personhood: how spontaneous intelligence can problematise differences between humans, artificial intelligence, companies and animals”, *Artificial Intelligence and Law*, Vol. 27 No. 1, pp. 73-92, doi: 10.1007/s10506-018-9229-x.
5. Dost, S. (2023). *Yapay Zekâ ve Uluslararası Hukukun Geleceği*. Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 13(2), 1271-1313.
6. Ebers, M. (2020). *Algorithms and Law*. Cambridge: Cambridge University Press. 319 p.
7. Hildebrandt, M. (2020). *Law for Computer Scientists and Other Folk*. Oxford: Oxford University Press, 318 p.
8. Karnouskos, S. (2022), “Symbiosis with artificial intelligence via the prism of law, robots, and society”, *Artificial Intelligence and Law*, Vol. 30 No. 1, pp. 93-115, doi: 10.1007/s10506-021-09289-1.
9. Laux, J., Wachter, S., & Mittelstadt, B. (2023). *Three Pathways for Standardisation and Ethical Disclosure by Default Under the European Union Artificial Intelligence Act*. *Computer Law & Security Review*, 33, 13 p.
10. Nederland Məhkəməsi (2020). *The SyRI Case – NJCM v. the Netherlands*. Rechtbank Den Haag, Case No. C/09/550982 / HA ZA 18-388.
11. Nowik, P. (2021), “Electronic personhood for artificial intelligence in the workplace”, *Computer Law and Security Review*, Vol. 42, p. 105584, doi: 10.1016/j.clsr.2021.105584, 14 p.
12. OECD (2019). *OECD Principles on Artificial Intelligence*. Paris: OECD Publishing.

13. Solaiman, S.M. (2017), “Legal personality of robots, corporations, idols and chimpanzees: a quest for legitimacy”, *Artificial Intelligence and Law*, Vol. 25 No. 2, pp. 155-179, doi: 10.1007/s10506-016- 9192-3
14. Soroka, L., Danylenko, A. and Sokiran, M. (2022), “Legal issues and risks of the artificial intelligence use in space activity”, *Philosophy and Cosmology*, Vol. 28, pp. 118-135, doi: 10.29202/phil-cosm/28/10.
15. UNESCO (2021). *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. Paris: UNESCO.
16. Wachter, S., Mittelstadt, B., & Floridi, L. (2017). *Transparent, Explainable, and Accountable AI for Regulation and Governance*. *AI & Society*, 32(4), 611-623.
17. Yeung, K., & Lodge, M. (2019). *Algorithmic Regulation: A Critical Interrogation*. Oxford: Oxford University Press. 39 p.
18. Zalnieriute, M. (2020). *Governing AI in Public Administration: Risks, Transparency, and Human Rights Protections*. *AI & Society*, 35(4), 867-882.
19. Zalnieriute, M., Bennett Moses, L., & Williams, G. (2019). *The Rule of Law and Automation of Government Decision-Making*. *Modern Law Review*, UNSW Law Research Paper No. 19-14.

**Artificial intelligence in the context of
international law: challenges to human rights and legal accountability**

VADIYA ALAKBARZADEH*

Abstract

The application of artificial intelligence technologies in modern legal realities encourages processes such as deep processing of personal data and profiling of individuals based on this data, which increases the risk of violating human rights, especially the right to privacy and non-discrimination. Such technological approaches increase the possibility of categorizing individuals and leading to discriminatory results contrary to the principle of equality. Therefore, the legal protection of personal data and the effective protection of human rights should be considered as an integral part of the concept of the rule of law. Moreover, artificial intelligence systems' ability to analyze data and participate in decision-making processes can directly impact human rights and freedoms. In such cases, legal frameworks should establish regulations and principles governing artificial intelligence's functioning and ensure oversight of the legality and fairness of the results obtained. In particular, transparency, accountability, and compliance with human rights should be regarded as key legal requirements for artificial intelligence-based decision-making. Finally, in the digital age, the rapid acquisition and analysis of personal data bring both

* PhD student / Baku State University / email: vadiya.zadeh@gmail.com

advantages and legal and ethical risks. The advancement of information and communication technologies necessitates strengthening the protection of personal data, ensuring privacy, and reinforcing legal regulations. Additionally, discussions on the legality, ethics, and moral boundaries of artificial intelligence technologies become increasingly relevant. Consequently, artificial intelligence applications and their impact on individual rights should be regulated within the framework of national and international legal norms, ensuring a balanced approach.

Keywords: artificial intelligence, international legal framework, human rights, international regulations, autonomous systems, discrimination, normative gaps, accountability, international initiatives, effective legal protection, transparency, ethical frameworks.

**Искусственный интеллект в контексте международного права:
вызовы в области прав человека и юридической ответственности**

ВАДИЯ АЛЕКБАРЗАДА**

Резюме

Применение технологий искусственного интеллекта в современных правовых реалиях стимулирует такие процессы, как глубокая обработка персональных данных и профилирование лиц на основе этих данных, что увеличивает риск нарушения прав человека, особенно права на неприкосновенность частной жизни и недискриминацию. Такие технологические подходы увеличивают возможность категоризации лиц и приводят к дискриминационным результатам, противоречащим принципу равенства. Поэтому правовая защита персональных данных и эффективная защита прав человека должны рассматриваться как неотъемлемая часть концепции верховенства права. Кроме того, способность систем искусственного интеллекта анализировать данные и участвовать в процессе принятия решений может непосредственно влиять на права и свободы человека. В таких случаях правовая система должна разработать нормы и принципы, регулирующие функционирование искусственного интеллекта, а также обеспечить контроль за законностью и справедливостью получаемых результатов. В частности, прозрачность, подотчетность и соответствие правам человека должны рассматриваться в качестве основных юридических требований к процессу принятия решений с участием искусственного интеллекта. Наконец, в эпоху цифровых технологий быстрая обработка и анализ персональных данных приносит не только преимущества, но и правовые и этические риски. Развитие информационно-

** Докторант / Бакинский Государственный Университет / email: vadiya.zadeh@gmail.com

коммуникационных технологий требует усиленной защиты персональных данных, обеспечения конфиденциальности и совершенствования правового регулирования. Более того, вопросы законности, этики и моральных аспектов технологий искусственного интеллекта становятся все более актуальными. Таким образом, применение искусственного интеллекта и его влияние на права личности должны регулироваться в рамках национальных и международных правовых норм, обеспечивая сбалансированный подход.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, международная правовая система, права человека, международные регулирования, автономные системы, дискриминация, пробелы в регулировании, подотчетность, международные инициативы, эффективная правовая защита, прозрачность, этические нормы.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.08.2024

Çapa qəbul: 02.04.2025

